تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك كىتاب

سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى

مۇئەللىپ: پروفېسسور دوكتور باقى ئادەم

تۈركچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمان قادىر

نەشرگە تەييارلىغۇچى:

پروفېسسور دوكتور باقى ئادەم

تۈركچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى:

ئوسمان قادىر

ئالاقىلىشىش ئادرېسى:

yamgur5@gmail.com

كىرىش سۆز

بىز ئاجىز بەندىلىرىنى ئىمان نېمىتى بىلەن رىزىقلاندۇرغان ئاللاھتائالاغا چەكسىز ھەمدۇ-سانالار بولسۇن.

ئىنسانىيەتنى زۇلمەتتىن يورۇقلۇققا چىقىرىشقا ۋەسىلە بولغان كائىناتنىڭ پەخرى ئەبەدىيسى مۇھەممەد مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە، ئەھلى بەيتىگە، ئەسھابىغا، قىيامەتكىچە يولىدىن ماڭغانلارغا دۇرۇت ۋە سالام بولسۇن.

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب، تۈركىيە مائارىپ مىنىستىرلىگى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، تۈركىيەدىكى ھەر قايسى ئىمام-خاتىپ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە ئوقۇتۇش دەرسلىكى قىلىنغان «سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى» ناملىق كىتاپتىن قىسمەن ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلدى. ۋەتەندىكى دىنىي ئۇيغۇنۇشنىڭ تۈرتكىسىدە مۇقەددەس دىنىمىزنىڭ ھەقىقەتلىرى، ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدا تەتقىق قىلىنىشقا، بۇ ھەقتە ئەسەر يېزىش ئىمكانى بولمىسىمۇ، لېكىن تەرجىمە ئەسەرلەر بىلەن تونۇتۇلۇشقا غەيرەت قىلىنىۋاتىدۇ.

سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى دىنى ئىلىملەر ساھەسىدىكى چوڭ بوشلۇقلاردىن بىرى. بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇشنى دەسلەپكى قەدەمدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيەسىدە تۈزۈلگەن بىر ئەسەرنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇش بىلەن باشلىدۇق. بۇ ئەسەر بىزگە سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى ھەققىدە دەسلەپكى مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇشتا ئىسلامىيەتتىن باشقا دىنلارنىڭ دىنى ئاتالغۇلىرىنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇشتا مەلۇم قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلدۇق. باشقا دىنلارنىڭ دىنىي ئاتالغۇلىرىنى ئىلاجى بار ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇشقا تىرىشتۇق. لېكىن بەزى ئاتالغۇلارنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇشقا مۇمكىن بولمىدى. بۇ ھەقتە ئوقۇرمەنلىرىمىزدىن ئەپۇ سورايمىز.

ھۆرمەتلىك كىتابخان!

سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى ھەققىدە مەلۇمات ئىگىسى بولۇش، ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان خرىستىئان مىسسىئونېرلىگىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىمۇ مەلۇم رولى بار. كىتابىمىز سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى ھەققىدە قىلىنغان تۇنجى ئەمگەك بولغانلىقى ئۈچۈن خاتالىقلارنىڭ بولىشى تەبىئى ئەھۋالدۇر. كىتابتىكى خاتالىقلارنى كۆرسىتىپ بەرگۈچىلەردىن ئاللاھ رازى بولسۇن. جانابى ئاللاھ بۇ كىتابىمىزنى ئوقۇغان ۋە پايدىلانغانلارنى ئىككى دۇنيا سائادىتىگە ئېرىشتۈرسۇن!

تىرىشچانلىق بىزدىن، ھىدايەت ئاللاھتىندۇر.

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

مۇندەرىجە

1 ـ باپ. سېلىشتۇرما دىنلار تارىخىغا كىرىش / 11

1. تەبىرى، تېمىسى ۋە مېتودى 11
2. سېلىشتۇرما دىنلار تارىخىنىڭ دىنىي ئىلىملەر ئارىسىدىكى ئورنى 12
3. ئىسلام ئاساسى بىلىملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 13
3.1. تەپسىر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 13
3.2. ھەدىس بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 14
3.3. فىقھ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 14
3.4. كالام بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 15
4. باشقا دىنلارنى ئۆگىنىشنىڭ ئىسلامدىكى ئەھمىيىتى 15
5. تۈركىيەدە سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى ئىلمىنىڭ قىسقىچە تارىخى 17

2 ـ باپ. دىنىنىڭ ماھىيىتى / 21

1. دىنغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇ ۋە ئىزاھاتلار 21
2. دىنىنىڭ تەبىرى 21
2.1. دىنشۇناسلارنىڭ تەبىرى 21
2.2. ئىسلام ئالىملىرىنىڭ دىنغا بەرگەن تەبىرى 22
2.3 دىننى ئۆزىنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللارغا ئاساسەن تەبىر بېرىش 23
3. دىنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى قاراشلار 24
3.1. تەدرىجى تەرەققىياتچى قاراش 24
3.2. ۋەھيىنى ئاساس قىلغان قاراش 26
4. دىن بىلەن ئەپسانە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت 28
5. دىنىنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى ئورنى ۋە ئەھمىيىتى 30

3 ـ باپ. كۈنىمىزدىكى دىنلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات / 31

1. كۈنىمىزدىكى دىنىي جۇغراپىيە 31
2. يەھۇدىلىك 36
2.1. يەھۇدى، ئىبرانى ۋە ئىسرائىل ئاتالغۇلىرى 36
2.2. يەھۇدىلىكنىڭ تەبىرى 38
2.3. يەھۇدىلىكنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە تەرەققىياتى 38

2.4. يەھۇدىلىكنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىگى 43
2.4.1. تاللانغانلىق 44
2.4.2. مۇقەددەس تۇپراق ۋە مابەت (ئىبادەتخانا) 44
2.4.3. مەسىھچىلىك 46
2.5. يەھۇدىلىكنىڭ ئون ئاساسى پرىنسىپى: ئون ئەمر 47
2.6. كۈنىمىزدە يەھۇدىلىك 48
2.6.1. ئورتودوكسال يەھۇدىلىك 48
2.6.2. زامانىۋى يەھۇدىلىك 49
2.7. يەھۇدىلىكنىڭ باشقا دىن ۋە ئىرقلارغا بولغان قارىشى 50
2.8. قۇرئانى-كەرىمدە يەھۇدىلىك ۋە يەھۇدىلار 51
3. خرىستىئانلىق 52
3.1. خرىستىئانلىق، ناسرانى ۋە ناسارا ئاتالغۇلىرى 52
3.2. خرىستىئانلىق تەبىرى 52
3.3. خرىستىئانلىق تارىخى 53
3.4. خرىستىئان مەزھەپلىرى 54
3.5. II-ۋاتىكان كونسىلى (كېڭىشى) ۋە خرىستىئان دۇنياسىغا كۆرسەتكەن تەسىرى 56
3.6. خرىستىئانلىقنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىگى 57
3.6.1. مەسىھچىلىك 57
3.6.2. چىركاۋ ۋە ساكرامەنتلەر 57
3.6.2.1. چىركاۋ 57
3.6.2.2. ساكرامەنتلەر 58
3.6.3. قۇتۇلۇش پرىنسىپى 60
3.6.4. مىسسىئونېرلىق 60
3.7. خرىستىئانلارنىڭ باشقا دىنلارغا بولغان قارىشى 61
3.8. قۇرئانى-كەرىم نوقتئىنەزىرىدە خرىستىئان ۋە خرىستىئانلار 62
4. ئىسلامىيەت 63
4.1. ئىسلامنىڭ كەلىمە ۋە ئاتالغۇ مەنىسى 63
4.2. ئىسلامنىڭ يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 63
4.3. ئىسلامنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبى 65
4.4. ئىسلامنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىگى ۋە باشقا دىنلاردىن پەرقى 66
4.5. ئىسلام ۋە باشقا دىنلار 68
5. ھىندۇئىزم 69

5.1 . ئاساسى ئالاھىدىلىگى 69
5.2 . قارما ۋە تەناسۇھ (رەنكارناسيون = يېڭىدىن بەدەنلەنمە) 70
5.3 . قاست سىستېمىسى 71
5.4 . يوگا ۋە مەدىتاسيون (ئېتىكاپ) 72
5.5 . كالىنى ئۇلۇغلاش 73
5.6 . ھىندى تۇرمۇش ئادىتى 74
6 . بۇددىزم 76
6.1 . ئاساسى ئالاھىدىلىگى 76
6.2 . دۇنيا قارىشى 77
6.3 . بۇددىستلارنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپلىرى 77
6.4 . قارما ۋە تەناسۇھ 78
6.5 . يوگا ۋە مەدىتاسيون 79
6.6 . نىرۋانا 79
7 . تۈركىيەدە ئىسلامىيەتتىن باشقا دىنلار 79
7.1 . يەھۇدىلىك 80
7.2 . خرىستىئانلىق 82

4 ـ باپ. دىنلاردا ئەقىدە / 85

1 . ئەقىدە ئاساسلىرى 85
1.1 . يەھۇدىلىكنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرى 85
1.2 . خرىستىئانلىقنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرى 86
1.3 . ئىسلامىيەتنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرى 87
2 . ئەقىدە سېلىشتۇرۇش 87
2.1 . تەڭرى ئەقىدىسى 87
2.1.1 . يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلامىيەتتە تەڭرى ئەقىدىسى 88
2.1.2 . ھىندۇئىزم ۋە بۇددىزمدا تەڭرى ئەقىدىسى 90
2.2 . پەيغەمبەر ۋە دىن ئىجات قىلغۇچىلارنىڭ ئەقىدىسى 91
2.2.1 . پەيغەمبەر ۋە دىن ئىجات قىلغۇچىلار 91
2.2.1.1 . مۇسا ئەلەيھىسسالام 91
2.2.1.2 . ئىسا ئەلەيھىسسالام 92
2.2.1.3 . مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم 93
2.2.1.4 . زەردۇشت 94
2.2.1.5 . بۇددا 95

2.2.2. دىنلاردىكى ئورنى 96
2.3. ئاخىرەت ئەقىدىسى 97
2.3.1. ئاخىرەت ئالىمىنىڭ ماھىيىتى 98
2.3.2. ھېساب بېرىش 98
2.3.3. جازا ۋە مۇكاپات 98
2.3.4. ئاخىرەت ئەقىدىسىنىڭ ئىجرا قىلدۇرۇش كۈچى 99
2.4. مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسى 100
2.4.1. مەھدى، مەسىھ 100
2.4.2. مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسىنىڭ مەنبەسى 101
2.4.3. مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسىنىڭ دىنلاردىكى ئورنى 101
2.5. مۇقەددەس كىتاب ئەقىدىسى 103
2.5.1. مۇقەددەس كىتابلارنىڭ تۈرلىرى ۋە مەنبەلىرى 103
2.5.1.1. يەھۇدىلىكنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى 103
2.5.1.2. خرىستىئانلىقنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى 104
2.5.1.3. ئىسلامىيەتنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى 105
2.5.1.4. ھىندۇئىزمنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى 106
2.5.2. مۇقەددەس كىتابلارنىڭ دىنلاردىكى ئورنى ۋە ئىمتىيازى 106

5 ـ باپ. دىنلاردا ئىبادەت ۋە ئىبادەت يەرلىرى / 109

1. دىنلاردا ئىبادەت 109
1.1. دۇئا ۋە ناماز 110
1.2. رامىزان 113
1.3. ھەج 114
1.3.1. ھەج مەركەزلىرى 115
1.3.2. ھەج قىلىش ئۇسۇللىرى 115
1.3.3. ھەجنىڭ ئىجتىمائىي رولى 119
1.4. سەدىقە 119
1.5. قۇربانلىق قىلىش 121
1.6. مۇقەددەس كۈن، كېچە ۋە بايراملار 123
1.6.1. مۇقەددەس كۈن ۋە كېچىلەر 124
1.6.2. بايرام (ھېيت)لار 125
2. دىنلارنىڭ ئىبادەت يەرلىرى 127

6 ـ باپ. دىنلارنىڭ ئەخلاق ئاساسلىرى / 131

1. توغرىلىق **131**
2. پاكىزلىق **132**
3. ياخشىلىق ۋە ياردەملىشىش **133**
4. چوڭلارغا ھۆرمەت **135**
5. باشقىلارغا زىيان سالماسلىق **136**
5.1. قان تۆكمەسلىك 137
5.2. ئوغرىلىق قىلماسلىق 137
5.3. زىنا قىلماسلىق 138
5.4. يالغان گۇۋاھلىق بەرمەسلىك 140

7 ـ باب. كۆپ دىنلىق ، دىئالوگ ۋە مىسسىئونېرلىق / 141

1. كۆپ دىنلىق **141**
2. دىنلار ئارا دىئالوگ **142**
3. مىسسىئونېرلىق **143**
3.1. تۈركىيەدە پائالىيەت قىلىۋاتقان مىسسىئونېر تەشكىلاتلار 144
3.1.1. خرىستىئان گۇرۇپلار 144
3.1.1.1. باپتىستلەر 145
3.1.1.2. ئادۋەنتىستلەر 146
3.1.1.3. مەسىھ ئىشەنگۈچىلىرى 146
3.1.2. ياھوۋا شاھىتلىرى 148
3.1.3. باھائىلار 150
3.1.4. باشقا دىنىي گۇرۇپلار 152
پايدىلانغان ماتېرىياللار 155

1 ـ باب. سىلشتۇرما دىنلار تارىخىغا كىرىش

1. تەبىرى، تېمىسى، مېتودى

سىلشتۇرما دىنلار تارىخى دىنلارنىڭ ئوخشاش تەرەپلىرى بىلەن ئوخشاش بولمىغان تەرەپلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدىغان بىر ئىلىمدۇر. بۇ ئىلىم ئۈچ ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار: سېلىشتۇرۇش، تارىخ ۋە دىندىن ئىبارەت. سېلىشتۇرۇش بۇ ئىلىم ساھەسىنىڭ ئومۇمى مېتودىنى كۆرسىتىدۇ. تارىخ سۆزى بۇ ئىلمىنىڭ بىر تارىخ ئىلمى ئىكەنلىكىنى، دىن بۇ ئىلمىنىڭ تېمىسىنىڭ دىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىخ ئىلمىنىڭ ھەرخىل تۈرلىرى بار. تېمىسىغا قاراپ بۇ تۈرلەر ھەرخىل ئىسىملار بىلەن ئاتىلىدۇ. پەلسەپىنىڭ تارىخى تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىدىغان ساھە پەلسەپە تارىخى، قانۇننىڭ تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىدىغان ساھە قانۇن تارىخى دېيىلىدۇ. ئىنسان ھاياتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان دىنلارنى ئاساسى تېما قىلغان تارىخ ئىلمى سېلىشتورما دىنلار تارىخى ياكى دىنلار تارىخى دېيىلىدۇ.

سېلىشتورما دىنلار تارىخى تارىختىن بويان كۈنىمىزگىچە مەۋجۇت بولغان بارلىق دىنلارنى مۇستەقىل مەيداندا تورۇپ، سېلىشتورۇپ تەتقىق قىلىدىغان بىر پەندۇر. بۇ سەۋەپتىن، سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى مەلۇم بىر دىننى قوغداشنى ئاساس قىلىدىغان ئىلاھىيات ئىلمىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ئىلىم بارلىق دىنلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىدۇ. دىنلارنى ھەق ياكى باتىل دەپ باھالىمايدۇ. دىنلارنى مەلۇم بىر قېلىپقا كىرگۈزۈپ، ئىزاھات بەرمەي ئەينەن بايان قىلىدۇ. بىردىن كۆپ دىننى تەتقىق قىلىشنى ئاساسى تېما قىلغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىلىم ساھەسى ئىسلام تارىخى، خرىستىئانلىق تارىخىغا ئوخشاش پەقەت بىرلا دىننىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم ساھەسىگە ئوخشىمايدۇ.

سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى ئۆتمۈشتە ۋە كۈنىمىزدە مەۋجۇت بولغان پۈتكۈل دىنلارنى تەتقىقات تېمىسى قىلىدۇ. بۇ تەتقىقاتتا دىنلارنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىياتى، بىر ـ بىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى، سېلىشتۇرما تارىخلىرى، ئەقىدە، ئىبادەت، ئەخلاق سىستېمىسى، دىني جەمئىيەت ۋە مەزھەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سېلىشتۇرما دىنلار تارىخىنىڭ مېتودى نېمە؟

سېلىشتۇرما دىنلار تارىخىنىڭ ئاساسى مېتودى تارىخى سېلىشتۇرمىشۇناسلىق مېتودىدۇر. سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىياتى ۋە يۇقۇلىشى قاتارلىق باسقۇچلارنى تارىخى سېلىشتۇرمىشۇناسلىق مېتودى بىلەن تەتقىق قىلىدۇ. بۇ ئىلىم ساھەسى پەلسەپىگە ئوخشاش ئەقلى ئامىللار بىلەن دىنىي ئامىللارنى ئىزاھلاشقا تىرىشمايدۇ. ئۇنىڭ مەنبەسى تارىختىن، مەۋجۇتلۇقتىن ۋە تەجرىبىدىن ئۆتكەن ھاياتتىن كېلىدۇ. بۇ ئىلىم تارىخى سېلىشتۇرما مېتودىنى قوللىنىپ، بىر دىنىنىڭ ياكى دىنلاردىكى بىر ھادىسىنىڭ قانداق ئوتتۇرىغا چىقىپ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، خىرىستىئانلىقتىكى ئۆچلۈك تەڭرى ئەقىدىسىنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى جەريانىنى خىرىستىئانلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك باشقا دىنلاردىكى تەڭرى چۈشەنچىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

2. سېلىشتۇرما دىنلار تارىخىنىڭ دىنىي بىلىملەر ساھەسىدىكى ئورنى

دىن ئىلىملىرى دىنلارنى تەتقىق قىلىشنى تېما قىلغان ۋە دىنلارغا ئوبيېكتىپ قارايدىغان ئىلمى ساھەلەردىن تەشكىللەنگەن بىر گۇرۇپپىغا بېرىلگەن ئىسىمدۇر. دىنلارنى قوغدايدىغان بىلىم ئىلاھىيات دېيىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن دىنىي بىلىملەر بىلەن ئىلاھىيات بىلىملىرىنى ئۆزئارا ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. دىن بىلىملىرىنىڭ تېمىسى تۆۋەندىكىدەك بولۇپ، دىن بىلىملىرى يەر شارىدا مەۋجۇت بولغان بارلىق دىنلارنى بارلىققا كېلىشىدىن باشلاپ، تەرەققى قىلىش ۋە يۇقۇلىشىغا قەدەر بولغان باسقۇچلىرىنى تەتقىقات تېمىسى قىلىدۇ. دىنلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەقىدە، ئىبادەت، ئەخلاق سىستېمىلىرى، جەمئىيەتلەرنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچلىرى قاتارلىق تېمىلار دىن بىلىمىنىڭ ساھەسىگە كىرىدۇ. دىنىي مۇراسىم، تەجرىبە، غايە، ئارزۇ-ئۈمىد، ھېس-تۇيغۇ، ھايات بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق مۇناسىۋەتلەر بۇ ئىلىم ساھەسىنىڭ تەتقىقات تۈرىگە كىرىدۇ. بۇلار بىلەن بىرگە دىن بىلەن ئىلىم، ئەدەبىيات، پەلسەپە، سەنئەت، سىياسەت ۋە ئەخلاق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، دىنلارنىڭ ئۆزئارا تەسىرى، ھەتتا ئاتېئىزم قاتارلىق ساھەلەرمۇ دىن بىلىملىرىنىڭ ساھەسىگە كىرىدۇ.

بۇنداق كەڭ دائىرىلىك تەتقىقات ساھەسى دىن بىلىملىرى دائىرىسىدىكى بىلىم تۈرلىرىنى ئۆز ئارىسىدا تەقسىم قىلىدۇ. سېلىشتۇرمىشۇناسلىق دىنلار تارىخى (باشقا بىر ئاتاش بىلەن دىنلار تارىخى) بۇ خىل بىلىم تۈرلىرىدىن بىرىدۇر.

3. ئىسلام ئاساسى بىلىملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

سېلىشتۇرمىشۇناسلىق دىنلار تارىخى دىننى ئوبيېكتىپ ئۇسۇلدا تەتقىق قىلىدىغان دىنىي بىلىملەر ئىچىدىكى بىر بىلىم تۈرىدۇر. بۇ ئىلىم ساھەسىگە شەكلى ۋە ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىغا قاراپ باھا بېرىلمەيدۇ. يەنى تەتقىق قىلغان تېمىلارنى توغرا ياكى خاتا دەپ يەكۈن چىقارمايدۇ. ئىسلام ئىلىملىرى بىر دىنىنىڭ يەنى ئىسلامنى قوغداشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىلاھىيات بىلىمىدۇر. تېما ۋە مېتود جەھەتتە ئوخشاشماسلىقلار بولىدۇ. سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى ئىسلام بىلىملىرى دائىرىسىدە بولمىسىمۇ، ئەمما مېتود ۋە مەنبە جەھەتتىن بۇ ساھە بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى خرىستىئان ئىلاھىيات مەكتەپلىرىدە سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى بىلەن ئىلاھىيات بىلىملىرى ئوتتۇرىسىدا بىر باغلىنىش قۇرۇلغان. سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى تەبىئەت ۋە ئىنسان تەجرىبىلىرىدىن ئالغان بەزى مېتودلارنى ئىلاھىيات بىلىملىرىمۇ قوبۇل قىلىپ، تەتقىق قىلىپ ئىشلىتىشكە باشلىغان. مۇستەقىل مەيداندا تورۇش ۋە توغرا تارىخى تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىش سېلىشتورما دىنلار تارىخىنىڭ ئىلاھىيات ئىلمىگە قوشقان تۆھپىسىدۇر. خرىستىئان ئىلاھىيات مەكتەپلىرىدە سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى تەبىئەت، ئىنسان بىلىملىرى بىلەن ئىلاھىيات بىلىملىرى ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينايدۇ.

سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى خرىستىئان ئىلاھىيات ئىلمىگە تۆھپە قوشقىنىغا ئوخشاش، ئىسلام ئاساسى بىلىملىرىگىمۇ تۆھپە قوشۇشى مۇمكىن. ھەتتا ئىسلام ئاساسى بىلىملىرى بۇ تۆھپىگە خرىستىئان ئىلاھىيات ئىلمىگە قارىغاندا تېخىمۇ لايىق. ھازىر سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى بىلەن ئىسلام ئاساسى بىلىملىرى ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەت بارلىقىنى تەتقىق قىلايلى.

سېلىشتۇرما دىنلار تارىخىنىڭ ئىسلام ئاساسى بىلىملىرى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

3.1. تەپسىر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

تەپسىر قۇرئانى-كەرىم ئايەتلىرىنى توغرا تەرجىمە قىلىش ۋە ئىزاھلاشنى تېما قىلىدىغان بىر بىلىم تۈرىدۇر. تەپسىر ئىلمى بۇ مەقسەدىگە يېتىش ئۈچۈن كۆپلىگەن

ئىلمى ساھەلەرگە مۇراجىئەت قىلىدۇ. بۇ ئىلىم ساھەلىرىدىن بىرى سىلىشتۇرما دىنلار تارىخىدۇر.

ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، تەپسىرنىڭ تېمىسى بولغان قۇرئانى-كەرىم قەدىمقى قەۋملەرنىڭ ئەقىدە، ئىبادەت ۋە سەرگۈزەشتىلىرىدىن خەۋەر بېرىدۇ، ئەمما بۇ ھەقتە يەر ۋە ۋاقىتنى كۆرسىتىپ بەرمەيدۇ. تەپسىرشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار قۇرئانى-كەرىمنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئايەتلىرىنى تەپسىر قىلىدۇ. بۇ تەپسىرلەرنىڭ بەزىلىرى تەپسىر ئۇسۇلىدا «ئىسرائىلىيات» دېيىلىدىغان ئەپسانىۋى ھېكايىلەردىن ئىبارەت.

بۇ جەھەتتە سىلىشتۇرما دىنلار تارىخىدىن پايدىلىنىپ، تەپسىر كىتابلىرىدىكى بۇ خىل ھېكايىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىگە قاراپ چىققىلى بولىدۇ. يەنە سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى تەمىنلىگەن ماتېرىياللار ۋاستىسى ئارقىلىق قۇرئاندىكى بەزى ئايەتلەرنى تارىخى ھەقىقەتلەرگە ئۇيغۇن ئىزاھلىغىلىمۇ بولىدۇ.

3.2. ھەدىس بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ھەدىس ئىلمى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ئائىت بولغان ھەدىسلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. قۇرئانى- كەرىمدە دېيىلگەندەك، ھەدىسلەرمۇ قەدىمقى قەۋملەرنىڭ ئەقىدە، ئىبادەت ۋە سەرگۈزەشتىلىرىدىن خەۋەر بېرىدۇ. سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى تەمىنلىگەن ماتېرىياللار ئارقىلىق بۇ خىل ھەدىسلەرنى تېخىمۇ توغرا ئىزاھلاش مۇمكىن. سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى ھەدىسلەرنىڭ سەھىھ ياكى ئەمەسلىگى مەسىلىسىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ. قۇرئانى-كەرىمنىڭ روھىغا ۋە ئومۇمى جەھەتتىن ئىسلامنىڭ مەزمۇنىغا زىت كېلىدىغان بەزى ھەدىسلەرنىڭ مەنبەسىنىمۇ سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى ماتېرىياللىرى بىلەن تەكشۈرۈپ چىققىلى بولىدۇ.

3.3. فىقھ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

فىقھ ئىلمى ئۆزىگە خاس مېتودلار بىلەن قۇرئانى-كەرىم ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننىتىدىن كېلىپ چىققان قائىدە-ھۆكۈملەرنى تەتقىق قىلىپ تەرتىپكە سالىدۇ. بۇنداق تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋاقىتتا قائىدە-ھۆكۈم قويغۇچى ئۆزىنىڭ مەقسىدىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا تىرىشىدۇ.

قۇرئاندا كۆرسىتىلگەندەك، ئاللاھتائالا ئىلگىرىكى قەۋملەرگە پەيغەمبەر ئەۋەتىش ئارقىلىق قائىدە-تۈزۈم ئورناتتى. ئىنسانلار بۇ قائىدە-ھۆكۈملەرنى چۈشىنىشكە تىرىشىپ، بۇنىڭغا قارىتا كۆپلىگەن پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بولۇپمۇ يەھۇدى ۋە خىرىستىئانلارنىڭ بۇ ساھەدىكى تەجرىبىلىرى فىقھچىلارغا مۇھىم تۆھپە قوشتى. بۇنىڭدىن باشقا سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى ئىلگىرىكى قەۋملەرگە ئەۋەتىلگەن دىنىي

ھۆكۈملەر ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ، ئۇخشاش ھۆكۈملەر ھەققىدە فىقھىچىلارغا سېلىشتۇرۇش ئىمكانى يارىتىپ بەردى. بۇ سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە فىقھىچىلار ھۆكۈم قويغۇچىنىڭ مەقسىدىنى چۈشىنىشكە، قايسى ھۆكۈمدە ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى تېپىشقا تىرىشتى. مىراسقا مۇناسىۋەتلىك بۇ خىل ھۆكۈملەر بۇ ساھەگە تۆھپە قوشقان بولىشى مۇمكىن. ئاللاھ ئىلگىرى ئەۋەتكەن تەۋراتتا ئەر كىشى بار يەردە ئايالغا مىراس ھەققى تونىمايتتى. بۇ ھۆكۈم قۇرئانى-كەرىم كەلگىچە ئۆزگەرمىدى. قۇرئانى-كەرىم نازىل بولغاندىن كېيىن بۇ ھۆكۈمگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ ئەر بىلەن بىرگە ئايالغىمۇ مىراس ھەققى تونىدى. لېكىن قۇرئانى-كەرىم نازىل بولغان دەۋىردىكى ئىجتىمائىي ۋەزىيەتكە قاراپ، ئەرگە ئايالغا قارىغاندا ئىككى ھەسسە ئارتۇق مىراس بېرىش تەۋسىيە قىلىندى. فىقھىچىلار بۇ تەۋسىيەگە ئاساسەن كۈنىمىزدىكى ئىجتىمائىي ئەھۋاللارغا قاراپ، ئۇخشاش تەقسىم قىلىش مەسىلىسىنى مۇنازىرە قىلىشقا باشلىدى.

3.4. كالام بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

كالام ئىلمى بىلەن ئىسلامنىڭ ئېتىقادى ئاساسلىرىنى قۇرئانى-كەرىم نۇرى ئاستىدا ساغلام ئۇتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ. كالام ئىلمى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرى، پەيغەمبەرلىك، ۋەھيى، ئاللاھ بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قاتارلىق مەسىلىلەردە دەۋرىنىڭ ئېھتىياجلىرىنى بىر ئاساسقا تۇرغۇزۇشنى مەقسەت قىلىدىغان بىر ئىلىم ساھەسىدۇر. ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرى، پەيغەمبەرلىك، ۋەھيى، ئاخىرەت، ئىمان، ئادالەت قاتارلىق تېمىلار كالام ئىلمىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى بۇ ساھەنىڭ تەتقىق قىلىنىشىدا كالام ئىلمى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. يەنە باشقا دىن ۋە مەدەنىيەتلەردىن كېلىپ ئىسلامنىڭ روھىغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئېتىقادلارنىڭ مەنبەسى ھەققىدىمۇ مەلۇماتقا ئىگە قىلىدۇ. كالامچىلار بۇ مەلۇماتلاردىن پايدىلىنىپ ساغلام بىر ئېتىقاد سىستېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويالايدۇ.

4. باشقا دىنلارنى ئۆگىنىشنىڭ ئىسلامدىكى ئەھمىيىتى

بەزى ئىنسانلار ئۆزى ئېتىقاد قىلىدىغان دىنلاردىن باشقا دىنلارنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدۇ. يەر يۈزىدە مەۋجۇت بولغان باشقا ئەقىدە ۋە ئىبادەت ئۇسۇللىرىنى باتىل ياكى بۇزۇلغان دەپ قاراپ، بۇ دىنلار ھەققىدە مەلۇماتقا ئىگە بولۇشنى پايدىسىز دەپ قارايدۇ. بۇ سەۋەپتىن، بارلىق دىنلارنى ئۇخشاش كاتېگورىيىدە قويۇپ تەتقىق قىلىشنى ئاساسى مەقسەت قىلىدىغان سېلىشتۇرما دىنلار تارىخىغا ياخشى كۆز بىلەن قارىمايدۇ.

باشقا دىنلارنى تەتقىق قىلىش ئىسلامنى تەتقىق قىلىشقا قانداق پايدا يەتكۈزىدۇ؟

باشقا دىنلار ھەققىدە مەلۇماتقا ئىگە بولۇشنىڭ ھېچقانداق زىيىنى بولمىغىنىدەك، ئەكسىچە كۆپلىگەن پايدىلىرى بار. ئەبۇلھەسەن ئەننەدەۋى «ئەل ئەركانۇل ئەربائا» ناملىق سېلىشتۇرما ئىبادەت تارىخىنى تەتقىق قىلغان كىتابىدا باشقا دىنلارنى بىلىشنىڭ ئىسلامىي جەھەتتىن پايدىسى ھەققىدە ھەزرىتى ئۆمەردىن بىر سۆز نەقىل كەلتۈرگەن. بۇ سۆزدە ھەزرىتى ئۆمەر: «ئىسلامدىن ئىلگىرىكى جاھىلىيەت ئادەتلىرىنى بىلمىگەن بىر ئىنسانىنىڭ ئىسلامغا زىيان كەلتۈرىشىدىن قورقىدىغانلىقىنى ئېيتقان.» باشقا دىنلارنى بىلىشنىڭ ئىسلامغا كەلتۈرگەن پايدىسى ئىسلام ئەدەبىياتىدا «ئىسرائىلىيات» دەپ ئاتالغان ساھەنىڭ تېخىمۇ روشەن بىلىنىشىدىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئىسلام 14 ئەسىردىن بۇيان ھەر خىل دىن ۋە مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۇچرىشىپ كەلدى. ئىسلامغا كىرگەن ئىنسانلار ئىلگىرىكى مەدەنىيەتلەردىن بەزى ئادەتلەرنى يېڭى دىنغا (ئىسلامغا) ئېلىپ كىردى. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئادەتلەر ئىسلامغا ئارىلىشىپ قالدى. باشقا دىنلارنى بىلىشنىڭ ئىسلامغا كىرىپ قالغان بۇ ئەجنەبى ئادەتلەرنىڭ بىلىنىشىدىمۇ مۇھىم ئەھمىيىتى بار.

باشقا دىنلار ھەققىدە مەلۇمات ئىگىسى بولۇش تۈركىيەدە كەڭ-كۆلەمدە داۋاملىشىۋاتقان مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرىنىڭ بىلىنىشى جەھەتتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. كۈنىمىزدە ھەرخىل خرىستىئان تەشكىلاتلىرى ۋە يېڭى دىنىي ھەرىكەتلەرگە مەنسۇپ مىسسىئونېرلار دۆلىتىمىزدە مىسسىئونېرلىق قىلىۋاتىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۆزلىرىنى مەسىھكە ئىشەنگۈچىلەر دەپ تونۇتقان خرىستىئان گۇرۇپپىلار، مورمۇنلار، ياھوۋا شاھىتلىرى ۋە باھائى قاتارلىق يېڭى دىنىي ھەرىكەت مەنسۇپلىرىنى تىلغا ئالالايمىز. بۇ تەشكىلاتلارنىڭ تەشۋىقاتلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بۇلارنى بىلىشىمىز كېرەك.

كۈنىمىزدە دىنلار ئاراسى دىئالوگ تېمىسى تۈركىيەنىڭمۇ كۈن تەرتىپىگە كەلدى. دۆلىتىمىزدە بۇ ھەقتە ھەرخىل ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنلىرى ئېچىلىپ، ھەرخىل كىتابلار نەشر قىلىنىۋاتىدۇ. دىنلار ئاراسى دىئالوگنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىش ۋە بۇ خىل يىغىنلارغا قاتنىشىش ئۈچۈن باشقا دىنلارنىمۇ بىلىشكە توغرا كېلىدۇ.

باشقا دىنلار ھەققىدە مەلۇمات ئىگىسى بولۇشنىڭ دىنىي خىزمەتلەرگىمۇ پايدىسى بار. دىنىي خىزمەتلەرنى قىلىدىغان ئادەم ئەينى ۋاقىتتا داھى ۋە خەلقنىڭ زىيالىسىدۇر.

ئىنسانلار باشقا دىنلارغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەرنى گېزىت ۋە تېلېۋىزورلاردىن ئۇقۇپ، دىنىي خادىملاردىن سوراۋاتىدۇ. بۇ سوئاللارغا توغرا ۋە مەنتىقىلىك جاۋاب بېرىش ئۈچۈن ئىسلامنىڭ سىرتىدىكى دىنلارنى بىلىشنىڭ ئەھمىيىتى زوردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن باشقا دىنلارنى بىلىش:

1. مەدەنىيەتلەر ھەققىدە دەسلەپكى ساۋاتقا ئىگە بولۇش،
2. باشقا دىن مەنسۇپلىرى بىلەن ساغلام مۇناسىۋەت ئورنىتىش،
3. مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرىنى بىلىش ۋە ئالدىنى ئېلىش،
4. ئىسلامنى باشقا دىن مەنسۇپلىرىغا ياخشى تەبلىغ قىلىش،
5. ئىسلامغا ئارىلىشىپ قالغان خۇراپاتلارنى بىلىش،
6. كەمچىلىك ۋە خاتالىقلىرىمىزنى تونۇپ يېتىش،
7. ئىسلامنى كۆنىمىز شەرتلىرىگە ئۇيغۇن چۈشەندۈرۈش ۋە ھەممە ئادەمنىڭ چۈشىنىشىگە ئاسانلىق يارىتىپ بېرىش،
8. دىنىي خىزمەتلەرنى مۇئەييەن نەتىجىگە ئىگە قىلىشتا مۇھىم رولى بار.

5. تۈركىيەدە سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى ئىلمى تەتقىقاتىنىڭ قىسقىچە تارىخى

قۇرئانى-كەرىم ۋە ھەدىس-شەرىفلەردە باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئىنسانلار ھەققىدىمۇ مەلۇماتلار بار. بۇلار يەھۇدى، خرىستىئان، سابىئى، مەجۇسى ۋە بۇتپەرەسلەردۇر.

قۇرئانى-كەرىم ۋە ھەدىس-شەرىفلەردە بۇلارنىڭ ئىسمىنىڭ زىكىر قىلىنىشى ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن باشلاپ ئالىملارنىڭ دىققىتىنى تارتقان. بۇ ئىنسانلار بىلەن ئۇچرىشىش، ھەرخىل مەسىلىلەردە مۇنازىرە ئېلىپ بېرىش، ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىنىڭ تەنقىت قىلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. يەنە باشقا دىن ۋە ئەقىدىلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، كېيىن ئىسلامغا كىرگەن بەزى ئىنسانلارنىڭ ئىلگىرىكى ئەقىدىلىرىدىن بەزىلىرىنى يېڭى دىنغا (ئىسلامغا) كۆتۈرۈپ كىرىشى، مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا تالاش-تارتىشلارغا سەۋەپ بولغان. بۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان ئالىملار، ئىسلامنىڭ سىرتىدىكى دىنلارنى تەتقىق قىلىشقا مەجبۇر بولغان.

ھىجرى I-ئەسىردىن باشلاپ سېلىشتۇرما دىنلار تارىخى تەتقىقاتىنىڭ كۆپ قىسمى باشقا دىنلارنى تەتقىق قىلىشنى مەقسەت قىلغان. بۇخىل تەتقىقاتلار كۈنىمىزدىكى سېلىشتۇرما دىنلار تارىخىنىڭ مەقسەت ۋە ئۇسۇللىرىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە باشقا دىنلارنى مۇستەقىل تەتقىق قىلىدىغان پائالىيەتلەرمۇ بولغان. ئەبۇلمەئالى مۇھەممەد ئىبنى ئۇبەيدۇللا (ۋاپاتى: ھىجرى /485 مىلادى 1092)نىڭ «بەيانۇل ئەديان» ناملىق ئەسىرى بىلەن بىرونى (ۋاپاتى: ھىجرى /440 مىلادى 1048)نىڭ «ئەل ئاسارۇلباقىيە» ۋە «كىتابۇتتەھقىق مالىل ھىندى» ناملىق

ئەسەرلىرى بۇ خىل تەتقىقاتلارنىڭ بەزىلىرىدىن ئۆرنەكتۇر. بولۇپمۇ بىرونىنىڭ يۇقىرىقى كىتابى كۈنىمىز سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى تەتقىقاتىدا ئىسلام دۇنياسىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ جەھەتتە ئىسلام دۇنياسىدا سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى تەتقىقاتىنىڭ خىرىستىئانلاردىن كۆپ ئىلگىرى باشلانغانلىقىنى ئېيتىشقا بولىدۇ. لېكىن كېيىنكى يىللاردا بۇ خىل تەتقىقاتلار بۇ سۈرئەتتە داۋاملاشمىدى. 18-ئەسىردىن باشلاپ بۇ ساھەدىكى ئۈستۈنلۈكنى خىرىستىئانلار ئىگەللىدى. سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى زامانىۋى بىر ئىلىم سۈپىتىدە غەرب ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئوقۇتۇلۇشقا باشلىدى.

تۈركىيەدە سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى ساھەسىدە قانداق تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى؟

غەرب دۆلەتلىرىدىكى بۇ تەرەققىياتلارغا ئەگىشىپ تۈركىيەدىمۇ سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى ساھەسىدە تەتقىقاتلار قىلىندى. ئىسلام دۇنياسىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى غەربتىكى تەتقىقاتلاردىن پايدىلىنىپ ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا «تارىخى ئەديان» نامىدا تەتقىق قىلدى.

سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى ھەرخىل ناملار بىلەن مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇلدى. دارۇلفۇنۇن (ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى) ئەدەبىيات فاكولتېتى 1874-يىلى دەرس پروگراممىسىغا «تارىخى ئومۇمى» ۋە «دىنىي ئەساتىرىل ئەۋۋەلىن» ناملىق بىر دەرس كىرگۈزدى. II-مەشرۇتىيەتتىن كېيىن «ئۇلۇمى شەرئىييە» دەرس پروگراممىسىغا ئالتە سائەت «تارىخى دىنىي ئىسلام» ۋە «تارىخى ئەديان» دەرسلىرى بىرلىكتە كىرگۈزۈلدى. كېيىنكى دەرسلىك تۈزۈشلەردە بۇ دەرس پروگراممىلىرىغىمۇ يەر بېرىلدى.

جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن قۇرۇلغان ئىلاھىيات فاكولتېتلىرىدا سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى دەرسى «تارىخى ئەديان» نامىدا ئوقۇتۇلدى. 1933-يىلى بۇ فاكولتېتنىڭ تاقىلىشىدىن كېيىن قۇرۇلغان ئىسلام تەتقىقات ئىنستىتوتلىرىدا «ئومۇمى دىنلار تارىخى» ئىسمى ئاستىدا داۋام قىلىندى. 1949-يىلى ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ قارمىقىدا قۇرۇلغان ئىلاھىيات فاكولتېتى ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ قۇرۇلغان ئىمام-خاتىپ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلىرى، ئالى ئىسلام ئىنستىتۇتلىرىدا بۇ دەرس دىنلار تارىخى نامىدا ئوقۇتۇلدى. كۈنىمىزدە 20 دىن كۆپ ئىلاھىيات فاكولتېتىدا دىنلار تارىخى بۆلۈمى بار. بۇ بۆلۈم دىنلار تارىخى، سىلىشتۇرما دىنلار تارىخى ۋە دىن فىنومېنولوگىيىسى ئىلمى قاتارلىق تارماق تۈرلەردىن تەركىب تاپىدۇ. تولۇق كۇرس سەۋىيەسىدە دىنلار تارىخى ۋە تاللاپ ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلەر ئىچىدە دىنلار ئاراسى مۇناسىۋەت دەرسى بىلەن

سىلشتۇرما خەلق ئەقىدىلىرى دەرسى ئوقۇتۇلۇۋاتىدۇ. ماگىستىر ۋە دوكتور دەرسلىرىدە مەخسۇس ساھە دەرسلىرى ئوقۇتۇلماقتا.

ئوسمانلىلىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدىن باشلاپ كۈنىمىزگىچە سىلشتۇرما دىنلار تارىخى ساھەسىدە 70 ئىلىم ئەھلى بىلەن بىرلىكتە ھەر ساھەدىكى تەتقىقاتچىلار يېزىپ قالدۇرغان ئەسەرلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. ئەھمەت مىدھەد ئەپەندى: «تارىخى ئەديان»، 1911
2. مەھمۇد ئەسئەد ئىبنى ئەمىن سەيدىشەھىر: «تارىخى ئەديان»، 1912 ـ 1915
3. ئەسئەد: «تارىخى ئەديان» 1912
4. شەمسىددىن گۈنئالتاي: «تارىخى ئەديان»، 1922
5. ھى. ئۆمەر بۇددا: «دىنلار تارىخى»، 1935
6. ئۆمەر رىزا دوغرۇل: «يەر يۈزىدە دىنلار تارىخى»، 1947
7. ئاننە مارىئە سچىممەل: «دىنلار تارىخىغا كىرىش»، 1955
8. مۇھەممەد توپلاماچىئوغلۇ: «سىلشتۇرما دىنلار تارىخى»، 1966
9. ھۈسەيىن گى، يۈرداىدىن، مۇھەممەد داغ: «دىنلار تارىخى»، 1978
10. ئەھمەد قەھرىمان: «دىنلار تارىخى»، 1984
11. ئەكرەم سارىقچىئوغلۇ: «باشلانغۇچتىن كۈنىمىزگىچە دىنلار تارىخى»، 1983
12. گۈناي تۈمەر، ئابدۇراخمان كۈچۈك: «دىنلار تارىخى»، 1997
13. شابان قوزغۇن: «دىنلار تارىخى» قەيسەرى، 1998
14. مەھمەت ئايدىن: «دىنلار تارىخىغا كىرىش» 1996

2 ـ باپ. دىنىنىڭ ماھىيىتى

1. دىنغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇ ۋە مەنىلىرى

«دىن» سۆزى تىلىمىزغا ئەرەپچىدىن كىرگەن. بۇ سۆز ئەرەپ تىلى ۋە قۇرئانى-كەرىمدە ھەرخىل مەنالاردا بايان قىلىنغان. دىن كەلىمىسىنىڭ مەنىسىنى مۇنداق ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

1) قانۇن، ھېساب، ھۆكۈم، جازا، مۇكاپات
2) ھۆرمەت، ئىتائەت، تەسلىمىيەت، خىزمەت، ئىبادەت
3) غالىپ كېلىش، باشقۇرۇش
4) ئادەت، يول، مەزھەپ، مىللەت.

ئەرەپچىگە ئوخشاش باشقا تىللاردىمۇ دىننى ئىپادىلەش ئۈچۈن بەزى سۆزلەر قوللىنىلغان. مەسىلەن: يەھۇدىلارنىڭ تىلى ئىبرانىچىدە قانۇن، ھۆكۈم مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان «دات»؛ ھىندىلارنىڭ تىلى سانسكرىتچىدە ئەزەلى، ئەبەدى ھەقىقەت مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان «ساناتانا دارما» كەلىمىسى بار. غەرب تىللىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «رېلىجىن»(religion) سۆزى لاتىنچىدە ھۆرمەت، تازىم، ئەستايىدىللىق قاتارلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان «رېلىژىئۇ» تۈپ سۆزىدىن كەلگەن.

2. دىننىڭ تەبىرى

كۈنىمىزگىچە كۆپلىگەن دىن تەبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ تەبىرلەر دىنغا بولغان كۆزقاراشقا قاراپ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بىر دىنغا مەنسۇپ بولغانلار دىنغا ئۆز ئەقىدىسىگە ئاساسەن تەبىر بەردى. دىننى ئوبيېكتىپ جەھەتتىن تەتقىق قىلغان ئىلىم ئەھلىلىرى نەتىجىگە قاراپ دىنغا تەبىر بەردى. بۇ تەبىرلەرنىڭ ھېچ بىرى دىنىنىڭ ھەقىقى ماھىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويالىغان تەبىرلەر ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبى دىنلارنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقىدۇر.

2.1. دىنشۇناسلارنىڭ تەبىرى

دىنىي ئىلىملارنىڭ ھەر ساھەسىدە مۇتەخەسسىس بولغان دىنشۇناسلار دىنغا ئۆزىگە خاس بىر تەبىر بەردى. كۈنىمىزگىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان دىن تەبىرلىرى نورمال بىر كىتاب ھەجمىنى تولدۇرىدىغان دەرىجىدە كۆپ. لېكىن بۇ دىنشۇناسلار

دىنغا ئۆز ساھەسى بويىچە تەبىر بەردى. مەسىلەن، دىنغا دىن جەمئىيەتشۇناسلىقى جەھەتتىن قارىغان ئەمىل دۇرھەئىم دىننى: «بىر جامائەتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان مۇراسىم ۋە ئەقىدىلەر سىستېمىسى» دېدى. دوركھەئىم بۇ تەبىرىدە دىننىڭ جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي رولىنى دىققەتكە ئالدى. فەئۇرباك دىنغا دىن پسىخولوگىيىسى جەھەتتىن تەبىر بېرىپ: «دىن دۇئا، قۇربان ۋە ئەقىدىسى بىلەن ئۆزىنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئارزۇ» دېدى. بۇ يەردە بۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىر نەچچە تەبىرنى ئېيتىپ ئۆتۈش مۇمكىن. پەقەت بۇ ئىككى مىسالدىن دىن ئالىملىرىنىڭ دىنغا بەرگەن تەبىرلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

دىنشۇناسلار يۇقىرىقى ئىككى ئۆرنەكتە بەرگەن دىن تەبىرلىرىدە مۇقەددەسلىك ئىپادىسى، ئەقىدە، زېھنى تالانتى، مۇتلەق ئىتائەت ھېسسىياتى، ئارزۇ، ئىجتىمائىي ئەخلاق چۈشەنچىسى، تەبىئەتتىن ھالقىغان مەۋجۇدىيەت ۋە ئاللاھ چۈشەنچىسى قاتارلىق ئامىللارنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدى. دىنشۇناسلارنىڭ ھەر بىرى بۇ قاراشلاردىن بىرىگە تايىنىپ دىنغا تەبىر بەردى. بۇ تەبىرلەردىكى ئوخشىماسلىق ئىككى سەۋەپتىن كېلىپ چىقتى. بۇ سەۋەپلەردىن بىرى دىننىڭ ئوخشاشمايدىغان تەرەپلىرى، يەنە بىرى دىنغا تەبىر بەرگۈچىلەرنىڭ سوبيېكتىپ يەنى مۇستەقىل چۈشەنچە ئوتتۇرىغا قويالمىغانلىقىدۇر.

2.2. ئىسلام ئالىملىرىنىڭ دىنغا بەرگەن تەبىرى

ئىسلام ئالىملىرى دىنغا ھەرخىل تەبىرلەرنى بەردى. ئۇلارنىڭ قارىشىدا كۆپلىگەن ئوخشاشلىقلار بار. سەييىد شەرىف جۇرجانى (ۋاپاتى: ھىجرى 816، مىلادى 1413) دىنغا مۇنداق تەبىر بەردى: «دىن: ئەقىل ئىگىلىرىنى پەيغەمبەرلەر بىلدۈرگەن نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىشقا چاقىرىدىغان ئىلاھى قانۇندۇر.»

ئىسلام ئالىملىرى دىنغا تەبىر بەرگەندە نېمىنى ئاساس قىلدى؟

جۇرجانىنىڭ بۇ تەبىرىگە تاھاناۋى تېخىمۇ كۆپ ئىزاھات بېرىپ مۇنداق دېدى: «دىن ئەقىل ئىگىلىرىنى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن دۇنيادا ئىسلامغا، ئاخىرەتتە نىجاتلىققا ئېرىشتۈرىدۇ.»

جۇرجانى ۋە تاھاناۋى دىنغا تەبىر بېرىشتە ئەقىل، ئەركىن ئىرادىگە ئەھمىيەت بەردى. چۈنكى ئىسلامدا دىن ئەقىل ئىگىلىرىگە خىتاب قىلىدۇ. دىندا ئەركىن تاللاش ئاساس بولغانلىقى ئۈچۈن مەجبۇرلاش يوقتۇر. بۇ جەھەتتىن جۇرجانى ۋە تاھاناۋىنىڭ دىن تەبىرلىرىدە ئىنسان مەركەز قىلىندى. تاھاناۋىنىڭ تەبىرنى بارلىق دىن ئىنسان

ئۈچۈن مەقسەت ئەمەس، بەلكى بىر ۋاستە سۈپىتىدە قوبۇل قىلىندى. بۇ ۋاستە ئىنسانىي دۇنيا ۋە ئۆلۈمدىن كېيىنكى ھاياتتا بەخت ـ سائادەت، خۇشاللىققا ئېرىشتۈرىدىغان بىر ۋاستىدۇر. بارلىق دىنلار ئىنسانلارنىڭ نىجاتلىقىنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ نىجاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىر قىسىم ئەقىدە، ئىبادەت ۋە ئەخلاق قائىدىلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر رېتسىپ بېرىلگەنلىكىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، دىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمىي بىر دىن تەبىرى دەپ قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ.

2.3. دىننى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللارغا ئاساسەن تەبىر بېرىش

دىننى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللارغا ئاساسەن دىنغا باھا بېرىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئاساسى ۋە تارىخى تەرەققىياتىنى تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. دىن تارىخى بىر ۋەقە سۈپىتىدە تۇرغۇن بىر نەرسە بولماستىن، بەلكى ھەرىكەتچان نەرسىدۇر. بۇ سەۋەپتىن داۋاملىق تەرەققى قىلىدۇ. شۇڭا، دىنغا ئومۇمىي جەھەتتىن تەبىر بەرگەندە شۇ ئىككى باسقۇچنى كۆز ئالدىدا تۇتۇش كېرەك:

1) **مۇقەددەس كىتاب باسقۇچى:** بۇنىڭغا ئاساسەن دىن تەڭرى ياكى بۇدداغا ئوخشاش دىن ئىجات قىلغۇچىلارنىڭ مۇقەددەس ئىبارىلىرىدە مەۋجۇت بولغان سۆزلەردىن ئىبارەت. بۇ تەبىردە دىننىڭ ئەسلى مەنبەسى بولغان ناس ۋە ئەمرلەر كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ ئالاھىدىلىك يەھۇدىيلىك، خرىستىئانلىق، ئىسلام، ھىندۇئىزم ۋە بۇددىزم قاتارلىق دىنلارنىڭ تەبىرىدۇر.

2) **تەشكىللىنىش باسقۇچى:** دىننىڭ شەكىللىنىشىدىن كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچىدۇر. بۇ باسقۇچ تېئولوگىيە (ئىلاھىيات)، تەسەۋۋۇپ، ئىبادەت، مۇراسىم، قانۇن، سەنئەت ۋە دىندارلارنىڭ ئۆز ئىمانى ھەققىدە ئويلىغان، سۆزلىگەن، قىلغان ھەرىكەتلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر سىستېمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن دىنغا مۇنداق تەبىر بېرىشكە بولىدۇ: «دىن بىر ئەقىدە، مۇئامىلە ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مەلۇم شەرتلىرىگە ئاساسەن تەشكىللەنگەن تۈزۈملەر سىستېمىسىدۇر.»

يۇقىرىقى تەبىرلەردە سۆزلەپ ئۆتۈلگەن ئامىللارنى كۆز ئالدىمىزدا تۇتۇپ، ئومۇمىي بىر دىن تەبىرى بەرگىنىمىزدە دىننى مۇنداق ئىزاھلاشقا بولىدۇ: «دىن ئىنسانلارنىڭ بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى مەقسەت قىلغان تەڭرى ياكى دىن ئىجات قىلغۇچىلارنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدا يەر ئالغان سۆزلىرى، ئىنسانلارنىڭ بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئېششى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەرىكەت ۋە تەشكىللىگەن ئورگانلىرىدىن بارلىققا كەلگەن بىر سىستېمىدۇر.»

3. دىنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە قاراشلار

دىنىنىڭ قانداق ئوتتۇرىغا چىققانلىقى، مەنبەسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى مەسىلىسىدە مۇقەددەس كىتابلار تەمىنلىگەن مەلۇماتلاردىن باشقا تارىخى بەلگىلەر يوق. بۇ سەۋەپتىن ئىلمى مېتودلارغا مۇراجىئەت قىلىپ، دىنىنىڭ باشلانغۇچى ۋە مەنبەسى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيىش مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە دىنىنىڭ مەنبەسىنى بېكىتىشكە تىرىشۋاتقان بەزى ئىجتىمائىي پەنچىلەرمۇ بارلىققا كەلدى. ئۇلار ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە دىنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە بىر قىسىم نەزەرىيىلەر ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ نەزەرىيىلەر غەرب دۇنياسىدا بىر مۇددەت قوبۇل قىلىنىپ ئىلمى ساھەدە غۇلغۇلا قوزغىدى. لېكىن كېيىن بۇ نەزەرىيىلەر تەنقىت قىلىنىپ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكى ئىسپاتلاندى.

دىنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ھەرخىل پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنىڭ ئاساسلىق سەۋەپلىرى نېمە؟

3.1. تەدرىجى تەرەققىياتچى قاراش

چارلىس دارۋىن (1809ـ1882)نىڭ 1859ـيىلى بىئولوگىيىلىك تەدرىجى تەرەققىيات نەزەرىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك «جانلىقلارنىڭ مەنبەسى» ناملىق كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىشى غەرب دۇنياسىدا دىنغا قارشى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا قاتتىق غۇلغۇلا قوزغىدى. دارۋىن بۇ كىتابىدا چىركاۋ ۋە مۇقەددەس كىتابلاردا دېيىلگەن ئاللاھ تەرىپىدىن يارىتىلىش پىكرىگە قارشى جانلىقلارنىڭ بىئولوگىيىلىك تەدرىجى تەرەققىيات نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان نەزەرىيىسى مۇقەددەس كىتابلاردا زىكىر قىلىنغان مەۋجۇداتلارنىڭ ئاللاھ تەرىپىدىن يارىتىلغانلىق پىكرىنى ئاساسسىز قىلدى. دىن ۋە چىركاۋغا قارشى كىشىلەر دارۋىنىنىڭ تەدرىجى تەرەققىيات نەزەرىيىسىنىڭ قوبۇل قىلىنىشىنى، ھەتتا بىر ئويدۇرما بولسىمۇ قوبۇل قىلىنىشىنى تەلەپ قىلدى. 19ـئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20ـئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارنىڭ نەتىجىسى تامامەن تەدرىجى تەرەققىيات نەزەرىيىسى كۆز قارىشى بويىچە ئىزاھلاندى. تەدرىجى تەرەققىيات نەزەرىيىچىلىرىنىڭ كۆز قارىشىغا ئاساسەن ئىنسان، ھايات، جانلىق مەۋجۇدات ۋە تەبىئەتنىڭ سىرلىرى ئېچىلدى. بۇ سەۋەپتىن دىن ئىنسان ھاياتىدىن چىقىرىلىپ، ئورنىنى بىلىمگە تەرك ئېتىشى كېرەك. بۇ ئىدېئولوگىيە دۇنيانىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ئۆزگىچە تەرەپدار تاپتى. لېكىن دىنىنىڭ ئىنسان ھاياتىدىن چىقىرىلىشى ۋە ئورنىنى ئىلىمگە تەرك ئېتىشى قانداق ئەمەلگە

ئاشىدۇ؟ ئىنسان دۇنيادا يارىتىلغاندىن باشلاپ، ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ ئايرىلماس بىر پارچىسى بولغان دىنىنىڭ چىقىرىپ تاشلىنىشى ئاسان بىر ئىش ئەمەس ئىدى. لېكىن بۇ ئىمكانسىزلىقلارنىڭمۇ ئىشارەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

بىئولوگىيىلىك تەدرىجى تەرەققىياتقا پاراللېل بولغان ئىنساننىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىن تەدرىجى تەرەققىيات باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئالىملار ھەر ساھەدە تەتقىقات ئېلىپ باردى. ئىنسانشۇناسلار، ئېتنوگرافىيىچىلەر، جەمئىيەتشۇناسلار، پسىخولوگلار ئارىسىدىن بەزى ئالىملار دىنىنىڭ مەنبەسىنىڭ كۆنمىزدىمۇ ئىپتىدائى ھاياتتا ياشايدىغان ئىپتىدائى قەبىلىلەرنىڭ دىن ۋە مەدەنىيەتلىرىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇلار يېڭى زېللاندىيە، ئاۋستىرالىيە، ئافرىقا ۋە ئاسىيادا ياشايدىغان بەزى ئىپتىدائى قەبىلىلەرنىڭ ئەقىدىلىرىگە قاراپ، دىنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ھەرخىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەدۋارد بى تايلور دىنىنىڭ باشلانغۇچىنىڭ «ئانىمىزم»، جىئەي خرازەر «سېھىر»، دۇرىھەئىم «توتېمىزم» ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ خىل چۈشەنچىلەر بىر-بىرىگە يېقىنلىقىغا قاراپ پسىخولوگىيە ۋە جەمئىيەتشۇناسلىقنى ئاساس قىلغان نەزىرىيىلەر ئىدى. بۇ نەزىرىيىلەرگە ئاساسەن، ئىنسانلار تەبىئەتتىن قورققانلىقى ياكى بىرلىكتە ياشاشنى ئارزۇ قىلغانلىقى ئۈچۈن دىنغا موھتاج بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ پىكىرلىرى بەزى ئىلمى ئورگانلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى، بۇ ئىلمى ئورگانلاردا دىنىنىڭ ئىنسان ھاياتىدىن چىقىرىپ تاشلىنىشىغا كۆپ ۋاقىت كەتمەيدىغانلىق پىكرى ئاساسى ئورۇننى ئىگەللىدى. 1878-يىلى ماركس مۇللەر بۇ ھەقتە مۇنداق دېدى: «ھەركۈن، ھەر ھەپتە، ھەر ئاي ئەڭ كۆپ ئوقۇلغان گېزىتلەر دىن دەۋرىنىڭ ئۆتكەنلىكى، ئەقىدىنىڭ بىر خاتالىق ياكى بالىلار كېسەللىكى ئىكەنلىكى، تەڭرىنىڭ بىر ئىنساننىڭ ئىجات قىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.» 1905-يىلى كراۋلەي بىلىم بىلەن دىنىنىڭ زىتلىقىنى كۆرستىش ئۈچۈن دىن دۈشمەنلىرىنىڭ قاتتىق ھۇجۇم قىلغانلىقى، دىنىنىڭ خۇراپاتلاردىن تەركىپ تاپقان ئىپتىدائى جەمئىيەتتىن قالغان بىر ئىز ئىكەنلىكى، بۇ قاراشنىڭ ھەممە يەرگە تارقىلىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىتتىن كېيىن يوقۇلىدىغانلىقىنى يازدى.

تەدرىجى تەرەققىيات نەزىرىيىسى ئوتتۇرىغا قويغان بۇ پىكىر ناھايىتى قىسقا ۋاقىتتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. دىنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەدرىجى تەرەققىياتچى نەزىرىيىلەر تەنقىت قىلىنىشقا باشلىدى. چۈنكى بۇ نەزىرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلارنىڭ ھەرقانداق بىرى ئىپتىدائى قەبىلىلەر ئارىسىغا بېرىپ تەتقىقات ئېلىپ بارمىدى. بۇلار ساياھەتچىلەرنىڭ ئەسلىمىلىرى، خرىستىئان مىسسىئونېرلىرىنىڭ تەييارلىغان دوكلاتلىرىغا قاراپ بۇ پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. كېيىن ئىپتىدائى قەبىلىلەر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە، بۇ نەزىرىيىلەرنىڭ

ئەھمىيىتى قالمىدى. ئاندرەۋ لاڭ، ۋىلھەلم سىمىتنىڭ تەتقىقاتلىرى بۇ نەزەرىيىلەرنىڭ ئىشەنچلىك ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئىجتىمائىي ئىنسانشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە، دىنىنىڭ مەنبەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ناتۇرالىزم (تەبىئەتچىلىك)، ئانىمىزم، توتېمىزم، سېھرىگەرلىك، كۆپ تەڭرىلىك قاتارلىق پىكىرلەر ئەھمىيىتىنى يوقاتتى. مەشھۇر ئىنسانشۇناس ئەدۋارد ئەۋانسفىردچارد ئىپادىلىگەندەك، ھەر قانداق بىر ئىنسانشۇناس كۈنىمىزدە بۇ نەزەرىيىنىڭ توغرىلىقىنى قوبۇل قىلمايدۇ. فرىد چارد دىنىنىڭ مەنبەسىنى تەتقىق قىلىش ھەققىدە: «دىنغا بىر باشلانغۇچ ئىزدەشنىڭ پايدىسىزلىقىنى، كۈنىمىزدىكى كۆپلىگەن ئىنسانشۇناسلارنىڭ ئورتاق پىكىرگە كەلگەنلىكىنى پەرەز قىلىمەن.» دېدى. نەتىجىدە دىنىنىڭ مەنبەسىنى پەقەت ئىلمى تەتقىقات بىلەنلا ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

3.2. ۋەھيىنى ئاساس قىلغان قاراش

ئىنسان ۋە دىنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە تەدرىجى تەرەققىيات مەسىلىدە ئالىملار ئوتتۇرىسىدا ۋەھيىچە قاراشنى ھىمايە قىلىدىغانلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئەسلىدە پروتەستان خرىستىئان راھىپ بولغان ۋىلھەلم سىچمىدت ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ئارىسىدا ئېلىپ بارغان ئېتنوگرافىيىلىك تەتقىقاتلاردىن كېيىن، دىنىنىڭ تۇنجى شەكلىنىڭ بىر تەڭرىچىلىك يەنى تەۋھىد دىنى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ كۆز قارىشىنى «تەڭرى پىكرىنىڭ مەنبەسى» ناملىق كىتابىدا ئوچۇق بايان قىلدى.

مەشھۇر فىلولوگ ماس مۇللەر دىنىنىڭ مەنبەسىنى تىل خاراكتېرلىق ئىلمىي مېتودلار بىلەن تەڭرى خاراكتېرلىق تۇنجى ۋەھيىگە تاياندۇرۇشقا يۈزلەندى. بۇ قاراش بويىچە تەڭرى پىكرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغان مۇللەر تەڭرىنىڭ دۇنيانى يارىتىش جەريانىنى تۇنجى ۋەھيىدىن باشلىدى. ئىنسانغا ھايات نەپەسىنى پۈۋلەپ تەڭرىلىكىنىڭ «سەزگۈسىنى» ئورۇنلاشتۇردى. دەسلەپتە تەڭرى «ئىنسان ئىرقىنىڭ پۈتۈن ئاتىلىرىغا ئۆزىنى ئوخشاش ئۇسۇلدا بىلدۈردى. لېكىن ئىنسان تىل خاتالىقى تۈپەيلىدىن بۇ تەڭرىگە ھەرخىل ئىسىملارنى قويدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتىشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئىسىملارنىڭ ھەر بىرىنىڭ پەرقلىق تەڭرىلارغا ئىشارەت قىلىنغانلىق خاتالىقىنى تونۇپ يەتتى. بۇنىڭ بىلەن كۆپ تەڭرىچىلىك كېلىپ چىقتى. ماركس مۇللەر ھىندىلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ۋەدالار» ھەققىدە ئېلىپ بارغان تىل خاراكتېرلىق ئىلمى تەتقىقاتى بىلەن بۇنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى. مۇللەرنىڭ ئەسلىدە ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان پىكرى «پۈتۈن دىنلاردا ھەرخىل تىللاردا ئىپادىلەنگەن نەرسە ئوخشاش تەڭرى ھەققىتى، ئوخشاش ۋەھيى ئىدى.»

دىنىنىڭ ئاساسى ھەققىدە ۋەھيىنى ئاساس قىلغان قاراشنى قوللىغۇچىلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى نېمە؟

دىنىنىڭ مەنبەسىنىڭ يېگانە تەڭرى ۋەھيىسى ئىكەنلىكىنى ھىمايە قىلىدىغان كىشىلەر مەلۇم ئەقىدىگە مەنسۇپ كىشىلەردۇر. ۋىلھەلىم سچىمىت خرىستىئانلىقنىڭ پروتەستان مەزھىبىگە مەنسۇپ راھىپ بىر بىلىم ئەھلىدۇر. ماركس مۈللەرمۇ ئەقىدىلىك بىر خرىستىئاندۇر. ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى خرىستىئان پىكرىدىن پەرقلىق تەرىپى پۈتۈن دىنلارنىڭ مەنبەسىنىڭ بىر تەڭرى ۋەھيى پىكرى ئىكەنلىكىدە. ئەنئەنىۋى خرىستىئانلىق چۈشەنچىسى تەڭرى ۋەھيى دىنىنى پەقەت خرىستىئانلىق ۋە يەھۇدىلىك دەپ قارايدۇ. بۇ چۈشەنچىگە ئاساسەن خرىستىئانلىق يەھۇدىلىكنىڭ داۋامىدۇر. لېكىن خرىستىئانلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن يەھۇدىلىك ئەمەلدىن قالدى، باشقا دىنلارنى ئىنسانلار ئۆزى ئىجات قىلدى دەيدۇ. تەڭرىنىڭ بۇ دىنلار بىلەن ھەرقانداق ئالاقىسى يوق. ھىندۇئىزممۇ بۇ قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇددىزمنىڭ دىن چۈشەنچىسى قەتئىي ئوخشىمايدۇ. بۇددىزم تەڭرىسىز دىن دەپ قارىلىدۇ. بۇ دىندا ئۆزى ياكى باشقا دىنلارنى تەڭرى ۋەھيىسى يوق دەيدۇ.

ئورتودوكسال يەھۇدىلىك، تەڭرى ۋەھيى قىلغان ھەقىقى دىن يەھۇدىلىكتۇر، دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە تەڭرى ۋەھيىسىگە تايانغان ۋە ئىسمى «نۇھىلىك» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئەقىدە سىستېمىسىمۇ مەۋجۇت. بۇ ئەقىدە سىستېمىسى بىر تەڭرىلىق، ئادالەت ۋە ئەخلاق پرىنسىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ پرىنسىپلار يەھۇدىلىك تەستىقلىغان پىكىرلەردۇر. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەھۇدىلىك بۇ پرىنسىپلار ئاساسىدا ئورۇن بەرگەن خرىستىئانلىق ۋە ئىسلام قاتارلىق دىنلارنىڭ مەنبەسىنىڭ تەڭرى ۋەھيىسىگە تايانغانلىقىنى قوبۇل قىلمايدۇ.

ئىسلام ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، دىنىنىڭ مەنبەسى مۇتلەق تەڭرى ۋەھيىسىدۇر. لېكىن بۇ يەردە سۆزلەپ ئۆتۈلگەن دىن ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن باشلاپ مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ پەيغەمبەرلىكى بىلەن تاماملانغان دىندۇر. بۇ دىنىنىڭ ئىسمى ئىسلامدۇر. مۇسۇلمان ئالىملار دىنلارنى مەنبەسىگە قاراپ ئىلاھى دىنلار ۋە بەشەرىي (ئىنسانىي) دىنلار دەپ ئىككىگە ئايرىدى. ئىلاھى دىنلار كۈنىمىزدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلامدىن ئىبارەت. بۇ ئۈچ دىنىنىڭ سىرتىدىكى دىنلار بەشەرىي (ئىنسانىي) دىنلار، يەنى ئىنسانلار تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان دىنلاردۇر.

قۇرئانى-كەرىم بىزگە دىنىنىڭ مەنبەسىنىڭ ۋەھيى ئىكەنلىكىنى ئوچۇق بايان قىلىدۇ. ئاللاھتائالا قۇرئانى-كەرىمدە ئادەم، نۇھ، ئىبراھىمنى تاللاپ ۋەزىپە بەرگەنلىكى، نۇھ، ئىبراھىم، ئىسھاق، ياقۇپ، مۇسا، ئىسا ۋە باشقا پەيغەمبەرلەرگە چۈشۈرگەن ۋەھيىنى پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگىمۇ چۈشۈرگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. بۇ سەۋەپتىن ئىسلام ئالىملىرى ئىلاھىي دىنلارنىڭ بۇ پەيغەمبەرلەرگە ئەۋەتكەن ۋەھيىلەردىن تەركىب تاپقانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بۇ دىنلار يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، يەھۇدىلىك، خىرىستىئانلىق ۋە ئىسلامدۇر. ئىسلام ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ دىنىنىڭ سىرتىدىكىلەر بەشەرىي دىنلاردۇر. ھالبۇكى، جانابى ئاللاھ باشقا بىر ئايەتتە بارلىق مىللەتلەرگە پەيغەمبەر ئەۋەتكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. بۇ ھەقتە: «**قەۋمىنى ئاللاھقا ئىبادەت قىلىشقا ۋە ساغۇتتىن يىراق تۇرۇشقا دەۋەت قىلغۇچى بىر ئەلچى ئەۋەتتۇق.**» (ئال-ئىمران سۈرىسى، 34-33-ئايەت) دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئوخشاش ئايەتلەر قۇرئانى-كەرىمدە ئىسمى ئېيتىلمىغان، ئەمما مىڭ يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ۋە كۈنىمىزدە مىليونلىغا يېقىن ئەگەشكۈچىسى بولغان دىنلارنىڭ ئەسلىنىڭ ئىلاھى مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى بايان قىلىشۋاتىدۇ.

ئاخىرىدا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، دىنىنىڭ مەنبەسى ئاللاھتۇر. ھەر قانداق ئىنسان ھەتتا پەيغەمبەرلەرمۇ ئۆز ئالدىغا دىن ئىجات قىلالمايدۇ. مىڭ يىللىغا يېقىن تارىخ سەھنىسىدە قالغان ۋە كۈنىمىزدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان دىنلار ئەمەلىيەتتە ۋەھيىگە تايىنىدۇ. لېكىن بۇ دىنلارنىڭ بەزىلىرى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزگەرگەن، بۇزۇلغان بولۇشى مۇمكىن. ۋەھيىنى ئاساس قىلمىغان ياكى ۋەھيى مەنبەلىك دىنلاردىن تاللاپ ئوتتۇرىغا چىقىلغان مانىخېيئىزم (مانى دىنى)غا ئوخشاش دىنلار مەلۇم بىر ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرىدا مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتتى.

4. دىن بىلەن مىتوس (ئەپسانە) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت

دىن مەنبەسى ۋەھيىگە تايىنىدىغان ۋە ئىنسانىنىڭ بەخت-سائادىتىنى مەقسەت قىلىدىغان قانۇنلار سىستېمىسىدۇر. دىن ئىنسانىنىڭ يارىتىلىشىدىن كەلگەن ئىشىنىش ئېھتىياجىنى ھەل قىلىپ، ھاياتىنى مەنىلىك قىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن دىنىنىڭ ئىنسان ھاياتىدا مۇھىم رولى بار. دىنىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى مىتوس بىلەن ئورتاق.

مىتوس (ئەپسانە) تارىخنىڭ مەلۇم بىر دەۋرىدە يۈزبەرگەن ۋەقەلەرنى ئوخشىتىش شەكلى بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان مۇقەددەس قىسسىلەرگە بېرىلگەن ئىسىمدۇر. لېكىن كۆپىنچە ۋاقىتلاردا مىتوس ئەپسانە، داستان، خەلق رىۋايەتلىرى، مەسەل قاتارلىق ئەدەبىيات ژانىرلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىدۇ. ئەمىلىيەتتە مىتوسنى ئايرىپ تۇرىدىغان

بىر ئالاھىدىلىك بار. بۇ ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ يۈز بەرگەن ياكى يۈز بەرمەكچى بولغان ۋەقەلەرنى ئاساسى تېما قىلىشىدۇر. مىتوس بۇ ۋەقەلەرنى پەرقلىق بىر تىلدا بايان قىلىدۇ. بايان قىلىشتا ئىشلىتىلگەن تىل روشەن ئەمەس، بەلكى مەجازى (ئوخشىتىش خاراكتېرلىق) بىر تىلدۇر. مىتوسلاردىكى بايان قىلىش تىلى بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنى ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان شەكىلدىكى كۆرۈنۈشلەردەك بايان قىلىدۇ.

پسىخولوگ ۋە ئىنسانشۇناسلارنىڭ ئىلمى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانلار گەرچە ئېنىق ھېس قىلالمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ روھى دۇنياسىدا مىتوسلار مەۋجۇد. ئىنسانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مىتوسلاردا ئىلمىيلىك ۋە ئەقلىيلىك قارشىسىدا پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغان خىيالى چۆشەنچىلەر مەۋجۇد بولغاندىن باشقا يەنە بەزى ھەقىقەتلەرمۇ بار. جۇڭنىڭ قارشىچە: «مىتوسلار ئالەمشۇمۇل ھەقىقەتكە ئىگە ھايات شەكلى ۋە ئىنسان ئۈچۈن مەنىۋى ئەھمىيىتى بار. مىتوسسىز، مىتوس سىرتىدا ياشاۋاتقانلىقىنى ئويلىغانلار ئۆتمۈشىنى ئىنكار قىلغۇچى كىشىلەردۇر» دېگەن. بۇ سەۋەپتىن مىتوسلار دىنغا ئوخشاش ئىنسان ھاياتىغا مەنا بېرىدىغان ۋە ئىنساننىڭ ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك سوئاللارغا جاۋاب بېرىدىغان مۇھىم ئامىلدۇر.

دىن بىلەن مىتوس ئارىسىدا قانداق پەرق بار؟

دىن بىلەن ئوخشاش رولغا ئىگە بولغان مىتوسلار بۈيۈك نىسبەتتە دىندىن ئۇزۇقلىنىدۇ. مىتوس دىن بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ، دىن بىلەن بىرلىكتە ياشايدۇ. بۇنىڭ بىلەن مىتوسلار ئۇلۇغۋارلىققا ئىگە بولىدۇ. بۇ سەۋەپتىن ئىنسانلار مىتوسلارغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن مەنىۋى ئوزۇق ئالىدۇ. دىن ئاجىزلىغان ۋاقىتلاردا مىتوسلار ئالدىنقى پىلانغا چىقىپ، دىنغا زىيان سېلىشى مۇمكىن. دىن كۈچلۈك بولغان ۋاقىتلاردا مىتوسلار دىنغا پەقەتلا رەڭ بېرەلەيدۇ. پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى بايان قىلىدىغان «مەۋلىت»نى بۇنىڭغا مىسال قىلالايمىز. سۇلايمان چەلەبى يازغان «مەۋلىت» مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى پەۋقۇلئاددە بىر ئۇسلۇپتا تەسۋىرلەيدۇ. ئۇنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى ئوخشىتىش ۋە سىمۋول خاراكتېرلىق تىلدا بايان قىلىدۇ. مۇسۇلمانلار پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا بولغان ھۆرمىتى تۈپەيلىدىن مەۋلىتنى ئۇلۇغلىدى. ئۇنى ئۇلۇق كۈنلەردە ئوقۇپ، مەنىۋى ئۇزۇق ئالىدۇ.

5. دىنىنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى ئورنى ۋە ئەھمىيىتى

دىنغا ئوخشاش، ئىنساندىكى دىن ھېسسىياتىنىڭ مەنبەسىمۇ ئاللاھتۇر. ئاللاھتائالا بۇ ھېسسىياتنى ئىنساننى يارىتىش جەريانىدا بەرگەن. بۇ ھېسسىيات ئىنساننىڭ تەبئىي ئالاھىدىلىگىدۇر. بۇ سەۋەپتىن ئىنسان مۇتلەق بىر نەرسىگە ئىشىنىش ئېھتىياجىنى ھېس قىلىدۇ. دىن ھېسسىياتى ئىنساننىڭ يارىتىلىشىدىن باشلاپ مەۋجۇت بولغان بىر ھېسسىيات بولغانلىقى ئۈچۈن، تارىخنىڭ پۈتۈن دەۋرلىرىدە ئىنسانلار دىنسىز ياشىيالمىغان. ئارخېلوگلار كۈنىمىزگىچە دىنسىز بىر خەلقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىدى. بونىڭدىن چىقىدىغان نەتىجە شۇكى، شەخسى جەھەتتە ئىنسان بىر دىنغا مەنسۇپ بولماسلىقى مۇمكىن. ئەمما پۈتۈن بىر خەلقنىڭ دىنسىز بولىشى مۇمكىن ئەمەستۇر. دىنغا قارشى ۋە ئاتېئىست بىر ھايات شەكلىنى قوبۇل قىلغان ئىنسانلارمۇ يارىتىلىش ئېھتىياجىغا قاراپ، بۇ بوشلۇقنى بىر ئەقىدە بىلەن تولدۇرىدۇ. بۇ سەۋەپتىن 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دىننى يۇقۇتۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا بىلىمنى قويۇشنى خىيال قىلغانلار مۇۋاپپىقىيەتكە ئېرىشەلمىدى. چۈنكى دىن بىلەن بىلىم بىر-بىرىدىن پەرقلىق نەرسىلەردۇر. دىن بىلىمنىڭ يېرىنى تۇتالمىغىنىدەك، بىلىممۇ دىنىنىڭ يېرىنى تۇتالمايدۇ. يەنى دىن بىلەن كېسەل داۋالىغىلى بولمايدۇ. دىن بىلەن دېھقانچىلىقتا ئىشلەپچىقىرىش قىلغىلى بولمىغاندەك، بىلىم بىلەنمۇ ئىنساندىكى مەنىۋى بوشلۇقنى تولدۇرغىلى بولمايدۇ. ئىنساننىڭ ھەر ئىككىسىگە ئېھتىياجى بار. لېكىن بۇلارنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى ئورنى ئوخشاش ئەمەس. ئىنسانىيەت تارىختىن بويان يارىتىلىشتىن باشلاپ مەۋجۇت بولغان ئىشىنىش ئېھتىياجىنى ھەل قىلىشنى ئارزۇ قىلدى. بۇنى مەلۇم بىر دىنغا باغلىنىش ئارقىلىق ھەل قىلىشقا تىرىشتى. ئىنساننىڭ ئاللاھ بىلەن بولغان مۇناسىۋەت شەكلى تارىخى دەۋىر ۋە ماكانلارغا قاراپ ئۆزگەرگەنلىكى ئۈچۈن، بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل دىنلار ئوتتۇرىغا چىقتى.

3 ـ باب. كۆنمىزدىكى دىنلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات

1. كۆنمىزدىكى دىنىي جۇغراپىيە

كۆنمىزدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئەقىدە ۋە ھايات شەكلىنى قوبۇل قىلغان دىنلار مەۋجۇت. بۇلار ئومۇمى جەھەتتىن شۇ خىل دىنلاردىن تەركىب تاپقان «ئىپتىدائى قەبىلە دىنلىرى» دەپ ئاتالغان ئەنئەنىۋى دىنلار بىلەن كۇڭزىچىلىق، تاۋئىزم (داۋجىياۋ)، شىنتوئىزم، ھىندۇئىزم، بۇددىزم، جاينىزم، سىخىزم، زەردۇشتىلىك، يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلام قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئەنئەنىۋى دىنلار: مەلۇم بىر قۇرغۇچىسى، ئەقىدە سىستېمىسى، مۇقەددەس كىتابى مەۋجۇت بولمىغان دىنلاردۇر. بۇلار پۈتۈنلەي بىر قەبىلىگە ئائىتتۇر، تارقىلىش ئالاھىدىلىگى يوقتۇر. قەبىلىنىڭ پۈتۈن ئەزالىرى قەبىلە دىنىغا مەنسۇپ بولۇشقا مەجبۇردۇر، باشقا بىر دىنغا كىرىشكە يول قويۇلمايدۇ. بۇ دىنلار قەبىلىنىڭ ھايات شەكلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئوۋچىلىق، بېلىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش قىلالمايدىغان قەبىلىلەردە ئاتا روھلىرىغا ھۆرمەت قىلىش، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى نازارەت ئاستىغا ئېلىش ئۈچۈن مۇراسىم ئۆتكۈزۈش، ئۇسۇل ئويناش، سېھىرگە مۇراجىئەت قىلىش قاتارلىق ئادەتلەر مەۋجۇتتۇر. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە مۇقەددەس بىر مەۋجۇتلۇق ئەقىدىسىنى بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىدە كۆرگىلى بولىدۇ.

1992 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «دۇنيا يىلنامىسى»غا ئاساسلانغاندا، كۆنمىزدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا 92 مىليونغا يېقىن ئەنئەنىۋى دىن مەنسۇبى مەۋجۇت. كۆپ قىسمى جەنۇبى ئامېرىكا، ئافرىقا، ئاۋستىرالىيە، ھىندىچى ئاراللىرى ۋە يېڭى زېلاندىيىگە تارقالغان. مەلۇم بولغان ئاساسلىق ئەنئەنىۋى دىنلار: دىنكا دىنى (سۇدان)، گادى دىنىي (گانا) ۋە ماۋرى دىنىي (جەنۇبى تىنىچ ئوكيان ئاراللىرى)

دۇنيادىكى دىنىي ئەقىدىلەر

(مىليوندىن ئارتۇق ئېتىقادچىسى بولغان ئەقىدىلەر)

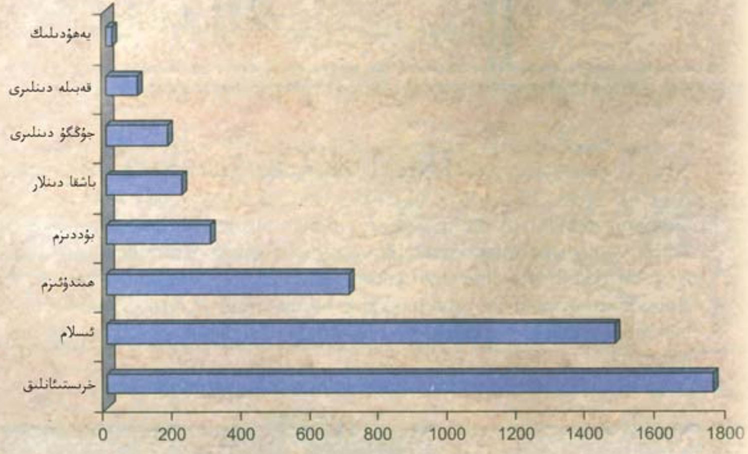

كۇڭزىچىلىق: مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردە جۇڭگودا ئوتتۇرىغا چىققان بىر دىندۇر. ئىسمى قۇرغۇچىسى كۇڭزى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 551-479)دىن كەلگەن. بۇ دىندا ئەخلاقى پرىنسىپلار مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. كۇڭزىچىلىق جۇڭگو خەلقىنىڭ 2000 يىلدىن بىرى داۋام قىلىپ كەلگەن تۇرمۇش شەكلى، مىللى ئادەت ۋە دىنىي ئەقىدىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ دىن مىلادىدىن كېيىنكى 1912-يىلغىچە جۇڭگونىڭ رەسمى دۆلەت دىنىي بولغان. بۇ دىننىڭ كۈنىمىزدە 350 مىليونغا يېقىن مەنسۇبى بار. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى جۇڭگو، بىر قىسمى ياپونىيە، بىرما ۋە تايلانتتا ياشايدۇ.

تاۋئىزم (داۋجياۋ دىنى): بۇ دىن كۈنىمىزدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان جۇڭگو دىنلىرىدىن بىرىدۇر. بۇ دىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردە بارلىققا كەلگەن. بۇ دىن جۇڭگو دىنلىرىنىڭ ئومۇمى ئالاھىدىلىگىنى تەشكىل قىلىدىغان «داۋ» چۈشەنچىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان. مىستىك ئالاھىدىلىگى كۈچلۈك، ئىجات قىلغۇچىسى لاۋزىدۇر. بۇ دىننىڭ مەنسۇپلىرىنىڭ كۆپ قىسمى جۇڭگودا، ئاز بىر قىسمى ئاسىيا قىتئەسىدىكى دۆلەتلەردە ياشايدۇ. كېيىنكى يىللاردا ياۋروپادا تاۋئىزم قاراشلىرىنى قوبۇل قىلىدىغانلارمۇ كۆپەيدى. تۈركىيەدە بۇ دىنغا ئائىت كىتابلار تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى.

تاۋئىزمنىڭ كائىنات بىلەن مۇناسىۋەتلىك پىكىرلىرى ئىنسانلارغا قىزىقارلىق بىلىنىپ، بىر قىسىم ئىنسانلار بۇ دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. تاۋئىزمنىڭ مۇقەددەس كىتابى «داۋدېجىڭ»دا ئېيتىلغان قاراشتا: «كائىنات ئىككى كۈچنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇرىدۇ: بۇلار يىڭ (مەنفى) ۋە ياڭ (مۇسبەت). يىڭ چىشى، ياڭ ئەركەك كۈچنى سىمۋول قىلىدۇ. بۇلار كېچە ـ كۈندۈزگە، ئايال ۋە ئەركەككە ئوخشايدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن تەبىئەتتىكى ھادىسىلەر مەيدانغا كېلىدۇ.» دېيىلگەن. تاۋئىزمنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى تەبىئەتتىكى تەرتىپنى كۆزىتىشتىن كېلىدۇ. ئىنسان تەبىئەتتىكى تەرتىپنى كۆزلىتۇش ئارقىلىق بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىدۇ.

شىنتوئىزم: «تەڭرىلارنىڭ يولى» دېگەن مەناغا ئىگە بولۇپ، ياپونلارنىڭ ئەنئەنىۋى، مىللىي ئەقىدىسىنى ئىپادىلەيدۇ. «شىنتو» ئىسمى مىلادىدىن كېيىنكى 6 ـ ئەسىردە ئەنئەنىۋى، مىللىي ئەقىدىلىرىنى ياپونىيەگە سىرتتىن كىرگەن بۇددىزمغا ئوخشاش دىنلاردىن ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلغان.

شىنتوئىزم ئىجات قىلغۇچىسى ۋە ئېتىقاد سىستېمىسى بولمىغان، مىللىي، ئەنئەنىۋى، كۆپ تەڭرىلىك، باشقا دىنلارغا قارشى چىقمايدىغان بىر دىندۇر. ئاتا روھلىرىغا ھۆرمەت قىلىش بۇ دىنىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر. ئاتىلارنىڭ ئۆلگەندىن كېيىن ياشايدىغانلىقىغا ئىشەنگەن شىنتوئىست ياپونلار ئۆلگەن ئاتىلىرى ئۈچۈن ئۆيىنىڭ بىر بۇرجىكىدە ئاتىلارغا مەخسۇس يەر تەييارلاپ، ئۇلارنىڭ ئۇزۇۋقلىنىشى ئۈچۈن ھەر خىل تائاملار قويىدۇ.

شىنتوئىزم، تەڭرىلىرىنىڭ كۆپلىكى بىلەن مەشھۇر بولغان بىر دىندۇر. مىليونغا يېقىن تەڭرىسى بار. ئائىلە ئىشلىرىدىن باشلاپ، سەپەرگە چىققۇچە بولغان پۈتكۈل ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك تەڭرىلىرى بار. بەزى ۋاقىتلاردا ئۆلگەن ئاتىلىرىنىڭ تەڭرىلەرنىڭ ئارىسىغا كىرگەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. شىنتوئىست ياپونلارنىڭ ياپونىيەدىكى سانى تەخمىنەن 30 مىليون ئەتراپىدا، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ھەم بۇددىست. ياپونلارنىڭ قارىشىچە ئىنسان ئىككى دىنلىق بولالايدۇ. ياپونلار: «بىز شىنتوئىست بولۇپ دۇنياغا كېلىمىز، بۇددىست بولۇپ دۇنيادىن كېتىمىز» دەيدۇ.

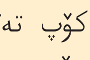

ھىندۇئىزم: مەۋجۇت دىنلار ئىچىدە تارىخى ئەڭ ئۇزۇن بولغان دىنلاردىن بىرىدۇر. بۇ دىنىنىڭ مەلۇم ئىجات قىلغۇچىسى ياكى ئەقىدە سىستېمىسى مەۋجۇت ئەمەس. كۈنىمىزدە بۇ دىن تەناسۇھ (روھنىڭ كۆچۈشى) ۋە يوگا پرىنسىپلىرى بىلەن دۇنياغا تارقىلىۋاتىدۇ. ھىندۇئىزم دۇنيادا ئەڭ كۆپ ئەگەشكۈچىسى بار دىنلاردىن بىرى. 750 مىليون ئىنسان ھىندۇئىزمنىڭ ئەقىدە ۋە پرىنسىپلىرىغا باغلىق. ھىندىستان نوپۇسىنىڭ 80% تى ھىندىدۇر. پاكىستان، بېنگال، نېپال ۋە ھىندېنوزىيىدىمۇ ھىندىلار بار. فىجى، مالايسىيا، سىنگاپور، سېرلانكا ۋە بىر

نەچچە ئافرىقا دۆلىتىدىمۇ ھىندىلار بار. بۇ دىنىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە كېيىنچە تەپسىلى توختىلىمىز.

بۇددىزم: مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردە بارلىققا كەلگەن بىر دىن بولۇپ، ئىجات قىلغۇچىسى بۇددادۇر. بۇددا ھىندى ئەقىدىلىرىگە ئاساسەن يېتىشتۈرۈلگەن بىر شاھزادە بولۇپ، كېيىن ھىندۇئىزمدىن ئايرىلىپ چىقىپ بىر دىن ئىجات قىلغان. بۇ دىن كېيىن بۇددىزم ئىسمىنى ئالغان. بۇ دىنىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى تەڭرىسىز بىر دىن ئىكەنلىكىدە. بۇددىزىمدا يوگا، ئېتىكاپ (مەدىتاسىيون) ۋە رەنكارناسىيون (يىڭىدىن بەدەنلىنىش) قاتارلىق ئىبادەت ئۇسۇللىرى بار. بۇددىزم تارقىلىشچان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، كۈنىمىزدە ھىندىستان، جۇڭگو، موڭغۇلىيە، سەيلان، بىرما، تايلاند، كامبودژا، لائوس، شەرقى بىنگال، ۋېتنام، بوتان، سىنگاپور، مالايسىيا، تەيۋەن، كورىيە، ياپونىيە قاتارلىق جەنۇبى ئاسىيا ۋە يىراق شەرق دۆلەتلىرىگە تارقالغان. بۇ دىنىنىڭ بەزى قاراشلىرى دۇنيادا تەرەپدار تopلىغىنىدەك، تۈركىيەدىمۇ تەرەپدارلىرى بار.

جاينىزم: بۇددىزىمغا ئوخشاش مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردە ھىندۇئىزمنىڭ ئىچىدە بارلىققا كەلگەن. ئىجات قىلغۇچىسى ئاقسۆڭەك بىر ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ۋاردھامانادۇر. ۋاردھامانا ھىندى مۇراسىملىرىنىڭ شەكىللىۋازلىقى، دىني زاتلار (بىراھمانلار)نىڭ نوپۇزى ۋە سىنىپىي ئايرىمچىلىقىغا قارشى چىققان. كېيىن ئائىلىسىنى تەركېتىپ، تەنھا ھايات ئۆتكۈزۈشكە باشلىغان. ۋاردھامانا بۇ جەرياندا تەناسۇھ (روھىنىڭ كۆچىشى) چەمبىرىدىن قۇتۇلغانلىقىنى ئېلان قىلغان.

ۋاردھامانا روھ كۆچىشى چەمبىرىدىن قۇتۇلۇپ مۇۋەپپىقىيەتكە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن «مۇزاپپەر» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «جىنا» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن. ئۇنىڭ بۇ تەخەللۇسى، كېيىن ئىجات قىلغان دىنىغا ئىسىم بولغان. بۇنىڭ بىلەن بۇ دىن جاينىزم دەپ ئاتالغان.

جاينىزم بۇددىزمغا ئوخشاش ياراتقۇچى بىر تەڭرى پىكرىنى قوبۇل قىلمايدۇ. ئالەمنىڭ ئەبەدىيلىكىگە ئىشەنگەن جاينلار تەڭرىنىڭ ئورنىغا «تىرسىھانكارا» دەپ ئاتىلىدىغان مۇقەددەس نەرسىلەرگە چوقۇنىدۇ. جانلىقلارغا زىيان سالماسلىق بۇلارنىڭ ئەڭ بۈيۈك ئەخلاقى پرىنسىپلىرىدۇر.

سېخىزم: بۇ دىن مىلادىدىن كېيىنكى 16-ئەسىردە ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن. ئىجات قىلغۇچىسى گورو ناناق. بۇددا ۋە ۋاردھاماناغا ئوخشاش ھىندۇئىزمنىڭ بۇزۇلىشىدىن مەمنۇن بولمىغان ناناق ھىندۇئىزمنىڭ تەڭرى چۈشەنچىسىگە قارشى قاست (سىنىپى ئايرىمچىلىق) سىستېمىسىگە ۋە دىني زاتلارنىڭ ئىمتىيازىغا قارشى چىققان. ناناق كېيىن ئىسلام بىلەن تونۇشۇپ،

ئىسلامدىن تەۋھىدكە ئوخشاش بەزى پرىنسىپلارنى ئېلىپ، ھىندى ئەقىدىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ يېڭى بىر دىن ئىجات قىلغان. ئەگەشكۈچىلىرىگە «سىخ»، ئىجات قىلغان يېڭى دىنغا «سىخىزىم» دەپ نام بەرگەن. سىخلار ئۆزىگە خاس قىياپەتلەر بىلەن دىققەتنى جەلب قىلىدۇ. بېشىدىكى سەرپۇش (سەللىگە ئوخشايدىغان نەرسە) ئۇلارنىڭ دىنىي كىيىم-كېچەكلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆنمىزدە سىخلارنىڭ كۆپ قىسمى ھىندىستاننىڭ پەنجاپ رايونىدا ياشايدۇ. نوپۇسى 15 مىليون ئەتراپىدا.

زەردۇشت دىنى: مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردە ئىراندا بارلىققا كەلگەن بىر دىندۇر. ئىجاد قىلغۇچىسى زەردۇشت، تەڭرىسىنىڭ ئىسمى ئاھۇرا مازدا. بەزى ۋاقىتلاردا تەڭرى ئىسمىغا بېغىشلاپ بۇ دىن مازدائىزم دەپمۇ ئاتالغان. زەردۇشتلەرنىڭ قارىشىچە، زەردۇشت تەڭرى ئاھۇرا مازدا تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن بىر پەيغەمبەردۇر. زەردۇشت ئىرانغا بىر تەڭرى ئەقىدىسىنى ئېلىپ كەلگەن. لېكىن ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بۇ دىن بوزۇلۇپ، كىشىلەر ئوتقا چوقۇنۇشقا باشلىغان. بۇ سەۋەپتىن، بۇ دىن كېيىنچە «مەجۇسىلىك» ئىسمى بىلەن ئاتىلىشقا باشلىغان. قۇرئانى-كەرىمدە بۇ دىن مەنسۇپلىرى «مەجۇسلار» دەپ بايان قىلىنغان.

زەردۇشتلەر كۆنمىزدە ئىران ۋە ھىندىستاننىڭ بومباي شەھرىدە ياشايدۇ. ھىندىستاندىكىلەر ئەسلى پارس بولغانلىقى ئۈچۈن «پارسلار» دەپ ئاتالغان. سانى بەش يۈز مىڭ ئەتراپىدا. سان جەھەتتىن ئاز بولىشىغا قارىماي، ھىندىستاننىڭ تىجارىتىنى كونترول قىلىۋاتىدۇ.

يەھۇدىلىك: مىلادىدىن ئىلگىرىكى 15-ئەسىردە ھەزرىتى مۇساغا كەلگەن ۋەھيى بىلەن باشلىنىپ تەرەققى قىلغان بىر دىندۇر. قۇرئانى-كەرىمدە بۇ دىننىڭ مەنسۇبى بولغان يەھۇدىلار ھەققىدە كۆپلىگەن ئايەتلەر بار. تارىختا كۆپ زۇلۇمغا ئۇچرىغان يەھۇدىلار كۆنمىزدە ئىسرائىلىيەدىن باشلاپ ئامېرىكا ۋە دۇنيانىڭ ھەر قايسى رايونلىرىغا تارقاق ئولتۇراقلاشقان. ئىسرائىلدە بەش مىليون، ئامېرىكىدا ئالتە مىليون، دۇنيانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىكى نوپۇسلىرىنى قوشقاندا ئومۇمى نوپۇسى 25 مىليون ئەتراپىدا بولۇپ، تۈركىيەدىكى نوپۇسى 26 مىڭدۇر. بۇلارنىڭ 22 مىڭى ئىستانبۇلدا، 500 ى ئىزمىردا، قالغانلىرى ئەنقەرە، بۇرسا، ئەدىرنە،چاناققالئە، قىرىقلارئەلى ۋە ھاتايدا ياشايدۇ.

خرىستىئانلىق: بۈنگۈدىن 2000 يىل ئىلگىرى پەلەستىندە بارلىققا كەلگەن بىر دىندۇر. خرىستىئانلىقنىڭ تارىخى خرىستىئانلارنىڭ قارىشىچە بىر تەڭرى، مۇسۇلمانلارنىڭ قارىشىچە تەڭرىنىڭ بىر پەيغەمبىرى بولغان ئىسادىن باشلىنىدۇ. خرىستىئانلىق كۆنمىزدە مەۋجۇت بولغان دىنلارنىڭ

ئىچىدە ئەگەشكۈچىلىرى ئەڭ كۆپ بولغان دىندۇر. خرىستىئانلار ئەڭ كۆپ تارقالغان رايون ياۋروپادۇر. شىمالى ئامېرىكىنىڭ تامامى، جەنۇبى ئامېرىكىنىڭ دېڭىز ساھىلى ۋە ئاۋىستىرالىيەنىڭ كۆپ قىسمىدا خرىستىئان ئاھالە بار. بۇنىڭدىن باشقا ئافرىقا ۋە ئاسىيادىمۇ كۆپ ساندا خرىستىئان نوپۇس بار. خرىستىئانلار نوپۇسىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرىنى دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. كۈنىمىزدە ئومۇمى خرىستىئان نوپۇسى 1 مىليارد 750 مىليون ئەتراپىدا. تۈركىيەدە ئىستانبۇلدىن باشلاپ، ئىزمىر، ئادانا، بۇرسا، ماردىن، ھاتاي قاتارلىق ۋىلايەت-شەھەرلەردە خرىستىئانلارنىڭ ھەرخىل مەزھەپلىرىگە مەنسۇپ خرىستىئان ئاھالە مەۋجۇد. تۈركىيە خرىستىئانلىق تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەتلەرنىڭ بىرى. خرىستىئانلىقنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەپ بولغان ئالدىنقى يەتتە كونسىل (كېڭەش) ئىزنىك، ئىستانبۇل، قادىكۆي ۋە ئەپەستە ئېچىلغان. ھاتاي ۋىلايىتى خرىستىئانلىق تارىخى ئۈچۈن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بىر ۋىلايەتتۇر.

ئىسلام: مىلادىدىن كېيىنكى 7-ئەسىردە ھىجاز رايونىدا بارلىققا كېلىش بىلەن بىرلىكتە ئەسلىدە ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن باشلاپ داۋام قىلىپ كەلگەن بىر دىندۇر. لېكىن «ئىسلام» كەلىمىسى پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا كەلگەن ۋەھىيدىن ئىبارەت بولغان بىر دىنىنىڭ خۇسۇسى ئىسمى بولغان. ئىسلام پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرى ۋە مۇسۇلمان ئالىملارنىڭ ئىزاھاتلىرى بىلەن تەرەققى قىلغان بولۇپ، يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىق بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋىتى بار. قۇرئانى-كەرىمدە بۇ مۇناسىۋەت ئوچۇق بايان قىلىنغان.

ئىسلام 14 ئەسىرلىك بىر ئۆتمۈشكە ئىگە بولۇپ، ئوتتۇرا شەرقتىن باشلاپ ئافرىقا، ئاسىيا، ياۋروپانىڭ بەزى يەرلىرى ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا ئەگەشكۈچىلىرى بار. دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئومۇمى سانى تەخمىنەن 1 مىليارد 500 مىليوندۇر.

2. يەھۇدىلىك

2.1. يەھۇدى، ئىبرانى ۋە ئىسرائىل ئاتالغۇلىرى

تارىختا يەھۇدىلار كۆپلىگەن ئىسىملار بىلەن ئاتالغان. ئىبرانى، ئىسرائىل ۋە يەھۇدى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق ئىسىملاردۇر.

ئىبرانى: يەھۇدى ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، ئىبرانى ئىسمى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاتىلىرىدىن ئەبەرنىڭ ئىسمىدىن كېلىپ چىققان. يەھۇدىلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاتىسى بولغان ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام «ئەبەر نەسلىدىن كەلگەن» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان ئىبرانى، ئۇنىڭ ئىشلەتكەن تىلى ئىبرانىچە دەپ ئاتالغان.

شەرقشۇناسلارنىڭ كۆز قارىشىغا ئاساسلانغاندا، بۇ ئىسىمنىڭ يىلتىزى ئاپىرو ياكى ھاپىرودۇر. بۇ سۆزلەر قەدىمقى مىسىر تىلىدا «قوۋم بىلەن يېپىلغان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىسرائىل: بۇ ئىسىم ياقۇپ ئەلەيھىسسالامغا بېرىلگەن ئىسرائىل ئۇنۋانلىرىدىن كېلىپ چىققان. تەۋراتتا دېيىلىشىچە، ياقۇپ ئەلەيھىسسالام بىر كېچە يول بويىدا بىر ئادەم بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن تاڭ يورۇغىچە چېلىشقان. تاڭ يورىغان ۋاقىتتا بۇ ئادەم ياقۇپنى ھۆرمەتلەپ، ئۇنىڭغا «تەڭرى بىلەن مەشغۇل بولغان» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسرائىل ئىسمىنى بەرگەن. ھەزرىتى ياقۇپنىڭ بۇ ئۇنۋانىدىن كېيىن ئىبرانىلەر ئىسرائىل ئىسمى بىلەن ئاتىلىشقا باشلىغان. ئۇلارغا بەنى ئىسرائىل دېيىلگەن.

يەھۇدى: بۇ ئىسىم بەنى ئىسرائىل بابىلغا سۈرگەن قىلىنغان ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا چىققان. بابىلنىڭ يەرلىك خەلقى ئىسرائىل ئوغۇللىرىغا كەلگەن يەھۇدا رايونىنىڭ ئىسمىغا قاراپ «يەھۇدا» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «يەھۇدى» ئىسمىنى بەرگەن. بەنى ئىسرائىل قەۋمى بۇ ئىسمىنى قوبۇل قىلىپ قوللىنىشقا باشلىغان.

بابىل سۈرگۈنى يەھۇدىلارغا قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى؟

بابىل سۈرگۈنىدىن كېيىن «يەھۇدى» ئىسمىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن بىرلىكتە «ئىسرائىل» ۋە «ئىسرائىل ئوغۇللىرى» تارىخى مەنانى ئىپادىلىسە، «يەھۇدى» ئىسمى خۇسۇسى ۋە مەۋجۇت بىر قەۋمنى تونۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. تارىختا بۇ ئىككى ئاتالغۇ خاراكتېر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كۆنمىزدە «ئىسرائىل» ۋە «يەھۇدى» ئىسىملىرىنىڭ ئىككىلىسى ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. 1948 ـ يىلى قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ ئىسمىمۇ ئىسرائىلىيەدۇر. بۇ دۆلەتنىڭ پۇقرالىرى ئېتنىك (مىللى) تەركىۋىگە قارىماستىن «ئىسرائىلىيەلىك» دېيىلمەكتە. يەھۇدى ئىسمى ئىرق ۋە دىن جەھەتتىن يەھۇدى بولغانلارغا قارىتىلىدۇ.

قۇرئانى ـ كەرىمدە ئىسرائىل ئوغۇللىرى ۋە يەھۇدى سۆزلىرى زىكىر قىلىنغان. ئىسرائىل كەلىمىسى بىلەن ياقۇپ ئەلەيھىسسالام نەزەردە تۇتۇلغان. ھەزرىتى ئىسادىن ئىلگىرىكى يەھۇدىلار «ئىسرائىل ئوغۇللىرى» يەنى بەنى ئىسرائىل، ئۇنىڭدىن كېيىنكىلىرى «يەھۇدى» دەپ ئاتالغان.

2.2. يەھۇدىلىكنىڭ تەبىرى

يەھۇدىلىك مەلۇم بىر تۇپراق بىلەن كىملىكلەشتۈرۈلگەن، ھاياتنى ئورتاق بىر ئەقىدە، بىر تىل، ئەدەبىيات، قانۇن ۋە سەنئەت ئەتراپىدا بىرلەشتۈرگەن بىر قەۋمنىڭ ئىسمىدۇر. كۈنىمىز يەھۇدى ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، يەھۇدىلىك ئىسرائىل دۆلىتىدە مىڭ يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان مىللى ئاپتونوم ھاياتى بىلەن تەخمىنەن 2000 يىللىق سۈرگۈن ھاياتىدا بارلىققا كەلگەن بىر مەدەنىيەتتۇر.

يەھۇدى دىن ئالىملىرىنىڭ تۈزگەن ھۆكۈملىرىدە يەھۇدى بولۇشنىڭ بەزى ئىرقىي ۋە دىنىي شەرتلىرى بار. يەھۇدى بولۇشنىڭ ئاساسلىق شەرتى يەھۇدى ئاتا-ئانىدىن ياكى يەھۇدى بىر ئانىدىن تۇغۇلغان بولۇش. لېكىن دادىسى يەھۇدى بولغان بىر ئادەم يەھۇدى بولىشى ئۈچۈن يەھۇدى دىنىغا كىرىشى لازىم. بۇ جەھەتتىن «يەھۇدىلىك» ئاتالغۇسى مەلۇم ئىرققا، مەدەنىيەتكە ۋە دىنغا مەنسۇپ بولۇشنى ئىپادىلەيدىغان كەڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2.3. يەھۇدىلىكنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە تەرەققىياتى

يەھۇدىلەرنىڭ تارىخى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن باشلىنىدۇ. يەھۇدىلارنىڭ بۈيۈك ئاتىسى بولغان ھەزرىتى ئىبراھىم تەۋراتتا بايان قىلىنىشىچە كەلدانىلارنىڭ ئۇر شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. دادىسى تەرەھ (ئىسلام مەنبەلىرىدە ئازەر) بىلەن ھەررانغا كۆچۈپ كەلگەن. ھەزرىتى ئىبراھىم بۇ يەردە بىر مۇددەت تۇرغاندىن كېيىن ئاتىلىرىنىڭ يۇرتى بولغان كەنئانغا بارغان. كەنئاندا قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىشى تۈپەيلى مىسرغا كېلىپ، بىر مەزگىل مىسىردا قالغان. كېيىن مىسىر پىرئەۋنى بەرگەن ھەدىيەلەر بىلەن باي بولۇپ تەكرار كەنئانغا قايتقان. يېنىدا ئايالى سارانىڭ دېدىگى ھاجەرمۇ بار ئىدى. ھەزرىتى ئىبراھىم ئايالى سارانىڭ تۇغماسلىقى سەۋەبىدىن ئەۋلادى بولمىغان. بۇنىڭدىن كۆڭلى يېرىم بولغان سارا ھەزرىتى ئىبراھىمغا دېدىگى ھەجەر بىلەن ئۆيلىنىشنى تەكلىپ قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى ئىبراھىم ھەزرىتى ھاجەر بىلەن ئۆيلەنگەن. بۇ ئۆيلىنىشتىن كېيىن ھەزرىتى ئىسمائىل دۇنياغا كەلگەن. ھاجەرنىڭ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشى سارانىڭ كۈندەشلىكىنى قوزغىغان. بۇنىڭغا ئاساسەن ئاللاھ پەرىشتىلەرنى ھەزرىتى ئىبراھىمغا مېھمان سۈرىتىدە ئەۋەتىپ، سارانىڭ بىر ئوغۇل تۇغىدىغانلىقى توغرىسىدا خوشخەۋەر بەرگەن.

سارا ئۆز ئوغلى ھەزرىتى ئىسھاقنىڭ دۇنياغا كېلىشى بىلەن ھەجەر ۋە ئوغلىغا بولغان كۈندەشلىكى تېخىمۇ كۈچەيگەن. سارا بۇ كۈندەشلىك تۈپەيلى ھەزرىتى ئىبراھىمدىن ھەجەر ۋە ئوغلىنى يېنىدىن يىراقلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. ئاللاھ ھەزرىتى ئىبراھىمنى سارانىڭ سۆزىنى تىڭشىماسلىقنى، نەسلىنىڭ ھەزرىتى ئىسھاق

بىلەن ئۇلۇغلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. يەنە ئۇنىڭ بىلەن ئەھدىلىشىپ، ھەزرىتى ئىسمائىلنىڭمۇ نەسلىنى مۇبارەك قىلىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغان. بۇنىڭغا ئاساسەن ھەزرىتى ئىبراھىم ھاجەر ۋە ئوغلى ئىسمائىلنى پاران دېگەن يەرگە ئاپىرىپ قويغان.

تەۋراتتا ھەزرىتى ئىبراھىمنىڭ نەسلىنى داۋاملاشتۇرغان ھەزرىتى ئىسھاقنىڭ ئىككى ئوغلى بارلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇلاردىن ھەزرىتى ياقۇپ «ئىسرائىل» لەقىمىنى ئېلىپ يەھۇدى تارىخىدا ئالدىنقى ئورۇنغا ئۆتكەن. يەھۇدىلارنىڭ نەسلى ھەزرىتى ياقۇپنىڭ ئون ئىككى ئوغلى بىلەن داۋاملىشىدۇ.

ھەزرىتى ياقۇپنىڭ كىچىك ئوغلى ھەزرىتى يۈسۈپكە قارىتا ئالاھىدە سۆيگۈسى بار ئىدى. بۇ سەۋەپتىن باشقا بىر تۇققانلىرى ھەزرىتى يۈسۈپكە ھەسەت قىلىپ ئۇنى قۇدۇققا تاشلىۋەتتى. مىسىرغا مال ئېلىپ ماڭغان بىر سودا كارۋىنى يۈسۈپنى قۇدۇقتىن چىقىرىپ، مىسىردا پىرئەۋننىڭ خىزمەتچىسى پۇتىپارغا سېتىۋەتتى. كېيىن ھەزرىتى يۈسۈپ ئاللاھنىڭ ياردىمى بىلەن پىرئەۋننىڭ سارىيىدا مالىيە ۋەزىرى بولدى. مىسىرنىڭ ئىقتىسادى يۈسۈپكە ئامانەت قىلىندى.

ھەزرىتى ئىبراھىم دەۋرىدىكىگە ئوخشاش كەنئان دىيارىدىمۇ قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ئەۋجىگە چىقتى. ھەزرىتى ياقۇپ مىسىردا زىرائەتنىڭ موللىقىنى ئاڭلاپ، ئوغۇللىرىنى مىسىرغا ئەۋەتتى. بۇلار مىسىردا ھەزرىتى يۈسۈپ بىلەن ئۇچراشتى. ھەزرىتى يۈسۈپ ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنى دادىسى بىلەن بىرلىكتە مىسىرغا كېلىشكە چاقىردى. بۇنىڭغا ئاساسەن، ھەزرىتى ياقۇپ قەبىلىسىنى ئېلىپ مىسىرغا كەلدى. ھەزرىتى يۈسۈپنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مىسىردا ئەھۋال ئۆزگەردى. تەختكە چىققان يېڭى پىرئەۋن بەنى ئىسرائىلنى قۇل قىلدى. بەنى ئىسرائىل مىسىردا 400 يىل قۇل قىلىندى.

ھەزرىتى مۇسا ھەققىدە قانداق مەلۇماتلارنى بىلىسىز؟

بەنى ئىسرائىلنىڭ ئاسارەتتە جەريانىدا شۇ دەۋردىكى مىسىر پىرئەۋنى بىر چۈش كۆردى. كاھىنلار ئۇنىڭ چۈشىگە تەبىر بېرىپ، يېقىندا بەنى ئىسرائىل ئارىسىدا بىر ئوغۇل دۇنياغا كېلىپ، پىرئەۋننىڭ تەختىنى ۋەيران قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ تەبىر پىرئەۋننى قاتتىق بىئارام قىلدى. بۇنىڭ بىلەن پىرئەۋن بۇ يىل تۇغۇلىدىغان بارلىق ئوغۇل بوۋاقلارنى ئۆلتۈرۈشنى بۇيرىدى.

ھەزرىتى مۇسا شۇ يىلى دۇنياغا كەلدى. ئانىسى ھەزرىتى مۇسانى مەخپىي تۇغۇپ، ئاللاھنىڭ ۋەھيىسى بىلەن ئۇنى بىر سېۋەتنىڭ ئىچىگە قويۇپ نىل دەرياسىغا تاشلىدى.

پىرئەۋننىڭ ئادەملىرى سېۋەتنى كۆتۈرۈپ سارايغا ئېلىپ كەلدى. پىرئەۋن بۇ بوۋاقنى بالا قىلىۋالدى.

ھەزرىتى مۇسا سارايدا ئۆسۈپ يېتىلدى. ئۇ بىر كۈنى شەھەرگە كېلىپ، شەھەرنى ئايلىنىۋاتقان ۋاقىتتا بىر ئىسرائىللىق بىلەن بىر مىسىرلىقنىڭ جېدەللىشىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ھەزرىتى مۇسا ئىسرائىللىققا ياردەم قىلىش ئۈچۈن بۇ جېدەلگە ئارىلىشىپ، مىسىرلىققا بىر مۇش ئاتتى. مىسىرلىق دەرھال شۇ يەردە ئۆلدى. ھەزرىتى مۇسا پىرئەۋننىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، مىسىردىن قېچىپ مەديەنگە باردى. ئۇ يەردە مەديەن كاھىنى يەترو (شۇئەيب)نىڭ يېنىدا ئىشلەشكە باشلىدى. بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۇنىڭ قىزى بىلەن ئۆيلەندى.

بىر كۈنى ھەزرىتى مۇسا يەترونىڭ قويلىرىنى ئوتلىتىۋاتقاندا، ئاللاھ ھورەب تېغىدا كۆيۈۋاتقان بىر جانلىق نەرسىنىڭ ئىچىدىن ھەزرىتى مۇساغا خىتاب قىلىپ، ھەزرىتى مۇسانى بەنى ئىسرائىلنى مىسىر زۇلمىدىن قۇتقۇزۇشقا بۇيرىدى. ئىنىسى ھارۇننى ئۇنىڭغا ياردەمچى قىلدى. بۇ ئەينى ۋاقىتتا ھەزرىتى مۇسانىڭ پەيغەمبەرلىك ۋەزىپىسىنىڭ باشلانغانلىقى ئىدى.

مۇسا ئەلەيھىسسالام ئاللاھتىن بۇ ۋەزىپىنى ئالغاندىن كېيىن مىسىرغا باردى ۋە پىرئەۋندىن ئىسرائىل ئوغۇللىرىنى ئەركىنلىككە چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. قۇرئاننىڭ بايان قىلىشىچە، پىرئەۋننى بىر ئاللاھقا ئىشىنىشكە چاقىردى. لېكىن پىرئەۋن بەنى ئىسرائىلنى ئەركىنلىككە چىقىرىشقا قوشۇلمىدى. بۇنىڭ بىلەن مىسىرغا كۆپلىگەن بالا ـ قازا كەلدى. ئاخىرىدا مىسىرلىقلارنىڭ بېسىمى بىلەن پىرئەۋن نىيىتىدىن ياندى. ھەزرىتى مۇسا بەنى ئىسرائىل بىلەن بىرلىكتە مىسىردىن چىقتى. ئۈچ ئايدىن كېيىن شامغا باردى. ئۇ يەردە ئاللاھ يەھۇدىيلىكنىڭ ئاساسى پرىنسىپلىرىنى تەشكىل قىلىدىغان 12 ئەمرنى لەۋھاغا يېزىلغان ھالەتتە ھەزرىتى مۇساغا بەردى.

سىنا تېغىدىكى ۋەھىيدىن كېيىن ھەزرىتى مۇسا ئاتىلىرى ئىبراھىم، ئىسھاق ۋە ياقۇپقا ۋەدە قىلىنغان مۇقەددەس زېمىن (ئەرزى مەۋۇد)غا بېرىش ئۈچۈن ئىسرائىل ئوغۇللىرى بىلەن يولغا چىقتى. ئىسرائىل ئوغۇللىرى بۇ كۆچۈش جەريانىدا داۋاملىق ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھەزرىتى مۇسانى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدى. ئاللاھ بۇ ئىسيان تۈپەيلىدىن ئۇلارغا بىر نەچچە قېتىم جازا بەردى. بېرىلگەن ئەڭ قاتتىق جازا 40 يىل چۆللەردە ئايلىنىپ يۈرۈشى ئىدى. مىسىردىن چىققان تۇنجى نەسىل ئۆلۈپ تۈگىدى. بۇلار تەۋراتتا ھەم قۇرئانى ـ كەرىمدە تەپسىلى بايان قىلىنىدى. مىسىردىن يولغا چىققان تۇنجى نەسىلدىن پەقەت ئىككى كىشى يەفۇننە ئوغلى كالەپ بىلەن نۇن ئوغلى يەشۇ ۋەدە قىلىنغان مۇقەددەس زېمىنغا يېتىپ بارالىدى. تەۋراتتا بايان قىلىنىشىچە، ھەزرىتى مۇسا كىچىك بىر خاتالىقى تۈپەيلىدىن مۇقەددەس زېمىننى كۆرەلمىگەن.

ھەزرىتى مۇسا پەيغەمبەرلىك جەريانىدا ئاللاھ ۋەھيى قىلغان ئايەتلەرنى بىر كىتاب شەكلىگە كەلتۈردى. 12 لەۋھا بىلەن بىرلىكتە ئاھت (ئەھدى) ساندۇقىغا قويدى. بۇ ئاھت ساندۇقنى ئىسرائىل ئوغۇللىرى كۆچۈش جەريانىدا يېنىدا بىرگە ئېلىپ يۈردى.

ھەزرىتى مۇسا 120 يېشىدا مۇئاب دېگەن يەردە ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى. ھەزرىتى مۇسانىڭ پەيغەمبەرلىكى دەۋرىدە يەھۇدى دىنى ئاساسەن شەكىللىنىپ، ئېتىقاد، ئەخلاق، ئىبادەت ۋە قانۇن ـ تۈزۈملىرى ئورنىتىلدى. ئىسرائىل ئوغۇللىرى مۇقەددەس زېمىنغا كەلگەن ۋاقىتتا قۇرۇلىدىغان دۆلەتنىڭ خاراكتېرىمۇ بەلگىلەندى.

ھەزرىتى مۇسادىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا يەشۇ چىقتى. يەشۇ مۇقەددەس زېمىنغا كۆچۈش جەريانىدا ئىسرائىل ئوغۇللىرىغا پەيغەمبەرلىك ھەم رەھبەرلىك قىلدى. ئۇنىڭغىمۇ ئاللاھ تەرىپىدىن يېڭى ھۆكۈملەر چۈشۈرۈلدى.

يەشۇدىن كېيىن ئىسرائىل ئوغۇللىرى بىر مۇددەت رەھبەرسىز قالدى. قەبىلىلەر «شوفتىم» دەپ ئاتىلىدىغان ھاكىملار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىندى. بۇ دەۋردە دىن تارىخى ۋە ئىسرائىل ئوغۇللىرى تارىخىدا ھەرخىل ئۆزگىرىشلەر بولدى. قەبىلىلەرنىڭ بېشىدا بىر پەيغەمبەر بولماسلىقىغا قارىماي، ئاللاھ ئۇلارغا ۋەھيى ئەۋەتىشنى داۋاملاشتۇردى. بۇ شۇ دەۋردىكى ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمقى ئاھت («كونا ئەھدى») كىتابىدا بايان قىلىنغان. بۇ ھەقتە قۇرئانى ـ كەرىم نىسا سۈرىسى 163 ـ ئايەتتە ئىشارەتلەر بار.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىسرائىل ئوغۇللىرىغا سامۇئەل پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتىلدى. خەلقىنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن سائۇل (قۇرئاندىكى ئىسمى تالۇت) ئۇلارغا پادىشاھ بولدى. سائۇل زامانىدا ئىسرائىل ئوغۇللىرى پەلەستىنلىكلەر بىلەن ئۇرۇشتى. ھەزرىتى داۋۇد بۇ ئۇرۇشتا بۈيۈك مۇۋاپپىقىيەتلەرگە ئېرىشىپ، ئىسرائىل ئوغۇللىرى غالىپ كەلدى.

سائۇلنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ھەزرىتى داۋۇد ئىسرائىل ئوغۇللىرىغا پادىشاھ بولدى. يەھۇدى مۇقەددەس كىتابلىرىنىڭ قارىشىچە، ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىك ۋەزىپىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە تاتانغا ئوخشاش پەيغەمبەرلەر ئەۋەتىلدى. ھەزرىتى داۋۇد قۇددۇسنى فەتىھ قىلىپ ئۇنى پايتەخت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىسرائىل ئوغۇللىرى مۇقەددەس زېمىنغا ئىگە بولدى. ھەزرىتى داۋۇد قۇددۇستا بۈيۈك بىر ئىبادەتخانا بىنا قىلىشنى ئويلىدى. لېكىن ئاللاھتائالا بۇ ئىشنى ئوغلى سۇلايمانغا نېسىپ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇنى نىيىتىدىن ۋاز كەچۈردى.

داۋۇد ئەلەيھىسسالام پەيغەمبەر بولۇش بىلەن بىرلىكتە پادىشاھ سۈپىتىدە يەھۇدى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ دەۋرىدە ئىسرائىل ئوغۇللىرى ئالتۇن دەۋرىنى ياشىغان. تارىختىن بۇيان يەھۇدىلار ھەمىشە ھەزرىتى داۋۇدنىڭ دەۋرىدىكى قۇدرەتلىك

زامانلىرىنى سىغىنغان. ئۇنىڭ نەسلىدىن بىر مەسىھنىڭ چىقىپ، ئۆزلىرىنى قۇتقۇزىشنى ۋە مۇقەددەس زېمىندا ئۇ قۇدرەتلىك پادىشاھلىقنى قۇرىشنى كۈتكەن. 1948 ـ يىلى مۇستەقىل ئىسرائىلىيە دۆلىتى قورۇلغان بولسىمۇ، لېكىن دىندار يەھۇدىيلارنىڭ ھەممىسى داۋۇدنىڭ نەسلىدىن كېلىدىغان مەسىھنى ساقلاۋاتىدۇ.

ھەزرىتى داۋۇدنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئورنىغا سۇلايمان تەختكە چىقتى. ئاللاھنىڭ ۋەدە قىلغىنىغا ئوخشاش، ھەزرىتى سۇلايمان قۇددۇستىكى مورىئاھ تېغىدا بۈيۈك بىر مابەد (ئىبادەتخانا) بىنا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يەھۇدى تارىخىدا مابەت دەۋرى باشلاندى. بۇ مابەت بەيت ـ ھامىكداش (مۇقەددەس ئۆي) ئىسمى بىلەن ئاتالدى. ئىسلام تارىخىدىكى ئىسمى مەسجىدى ئەقسادۇر.

ھەزرىتى سۇلايماننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىسرائىل ئوغۇللىرى ئارىسىدا مۇقىمسىزلىق باشلاندى. بۇنىڭ سەۋەبى ھەزرىتى داۋۇدنىڭ قىلغان بىرگۇناھى ئىدى. ھەزرىتى داۋۇد ئەسكەرلىرى ئىچىدىن تۇرىيانىڭ ئايالىنى بىگۇناھ مۇسادىرە قىلغان. بۇ سەۋەپتىن ئىسرائىل ئوغۇللىرى ھەزرىتى سۇلايماندىن كېيىن پارچىلىنىپ جازالاندۇرۇلغان. ئۇلار بىرى شىمالدا، يەنە بىرى جەنۇپتا ياھۇدا دەپ ئاتالغان ئىككى پادىشاھلىققا ئايرىلغان. بۇلاردىن كېيىن ئىسرائىل پادىشاھلىقى بۇتپەرەسلىككە قاراپ يۈزلەندى. بۇ پادىشاھلىق مىلادىدىن ئىلگىرىكى 722 ـ يىلى ئاسۇرلۇقلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ئاسۇرلۇقلار بۇ رايوندىكى كونتروللۇقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئاسۇردىن بىر قىسىم ئىنسانلارنى يۆتكەپ كېلىپ، بۇ يەرگە ماكانلاشتۇردى. بۇ بىر قىسىم ئىنسانلار كېيىنچە يەھۇدى ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلدى. لېكىن بۇلار ئىسرائىل ئىرقىدىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يەھۇدىيلار بۇلارنى ھەققىي يەھۇدى دەپ ئېتىراپ قىلمىدى، چەتكە قاقتى. ياھۇدا پادىشاھلىقى بىر مەزگىل مەۋجۇتلىقىنى داۋاملاشتۇرغاندىن كېيىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 587 ـ يىلى بابىل پادىشاھى نابۇكەد نازار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. قۇددۇستىكى مابەد بابىللىقلار تەرىپىدىن چېقىپ تاشلىنىپ، خەلق بابىلغا سۈرگۈن قىلىندى. I ـ مابەت دەۋرى مۇشۇنداق ئاخىرلاشتى. بۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئىسرائىل ئوغۇللىرى تاكى 1948 ـ يىلىغىچە مۇستەقىل بىر دۆلەت قۇرالماي، داۋاملىق سۈرگۈندە ياشىدى. ئىسرائىل ئوغۇللىرى بابىلدە 70 يىل قالدى. بابىلدىكى سۈرگۈن ھاياتى پارسلار (ئىرانلىقلار)نىڭ بابىللىقلارغا غالىپ كېلىشى بىلەن ئاخىرلاشتى. پارس پادىشاھى كورەش يەھۇدىيلارنىڭ قۇددۇسقا قايتىپ كېلىشىگە ۋە مابەتنى يېڭىدىن بىنا قىلىشىغا رۇخسەت قىلدى. ئەزرانىڭ رەھبەرلىكىدە مابەت يېڭىدىن بىنا قىلىنىپ، يەھۇدىيلىكنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرى تەكرار ئىجرا قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن يەھۇدى تارىخىدا II ـ مابەت دەۋرى باشلاندى.

II ـ مابەت دەۋرى مىلادىدىن كېيىنكى 70 ـ يىللارغىچە داۋام قىلدى. بۇ دەۋردە يەھۇدىيلىك دىن سۈپىتىدە تەرەققى قىلىپ، تەۋرات ھەققىدە تەپسىر تەتقىقاتى

باشلاندى. بۇ دەۋرنىڭ ئاخىرلىرىدا پارسىلىك، سادۇقىلىق ۋە ئەسسەنىلىك قاتارلىق مەزھەپلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. خىرىستىئانلىق ئوتتۇرىغا چىققان ۋاقىتتا پەلەستىنىدە قالايمىقانچىلىق بار ئىدى. رىملىقلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ياشاۋاتقان يەھۇدىيلار ھەرخىل دىنىي ۋە سىياسىي بېسىم ئاستىدا ئىدى. يەھۇدىيلارنىڭ ئىبادەت قىلىشى تۈپەيلىدىن رىملىقلار مىلادىيىدىن كېيىنكى 70 ـ يىلى قۇددۇسنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى ۋە بابىل سۈرگۈنىدىن كېيىن قايتىشتا بىنا قىلىنغان مابەتنى يىقتى. يەھۇدىيلارنىڭ بىر قىسمى سۈرگۈن قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن يەھۇدىيلارنىڭ تەركىۋىدە مۇھىم ئۆزگىرىش بولدى.

مابەتنىڭ چېقىپ تاشلىنىشى ۋە بەزى دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلىشى تۈپەيلىدىن يەھۇدىيلىكنىڭ مۇھىم دىنىي ھۆكۈملىرى ئىجرا قىلىنىشتىن توختىدى. چۈنكى بۇ ھۆكۈملەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشى مابەت ۋە باشقا دىنىي ئورگانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا باغلىق ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەھۇدىيلار بۇ دەۋردە تەۋراتنى تەپسىر قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى. تەۋراتنىڭ تۇنجى تەپسىرى «مىشنا» بىر كىتاب قىلىنىپ، II ـ ئەسىردە رەتلەندى. «مىشنا» تەۋراتتىن كېيىن يەھۇدىيلىكتە ئىككىنچى ناس مەنبەسگە ئۆتتى. كېيىن «مىشنا» ھەققىدىمۇ تەپسىرلەر يېزىلىشقا باشلىدى. بۇ تەتقىقاتلار يەھۇدىيلار ئوتتۇرىسىدا ئىككى ئېقىمنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپ بولدى. بۇلار شام ۋە باغداد ئېقىملىرىدىن ئىبارەت ئىدى. «مىشنا» ھەققىدە شامدا ئېلىپ بېرىلغان تەپسىر تەتقىقاتىدىن كېيىن «قۇددۇس تالمۇدى»، باغدادتا ئېلىپ بېرىلغان تەپسىر تەتقىقاتىدىن كېيىن «بابىل تالمۇدى» بارلىققا كەلدى. «بابىل تالمۇدى» يەھۇدىيلىكتە مۇھىم نوپۇزغا ئىگە بولدى. كېيىن «تالمۇد» ھەققىدە ئىزاھاتلار قىلىندى. بۇ ئىزاھاتتىن بارلىققا كەلگەن ئەسەرلەر يەھۇدىيلىكتە مۇراجىئەت قىلىندىغان كىتابلارغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن يەھۇدىيلىك ئاساسىي جەھەتتىن كۈنىمىزدىكى شەكلىگە كەلدى.

2.4. يەھۇدىيلىكنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىگى

يەھۇدىيلىك بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. يەھۇدىيلىكنىڭ ئەڭ مۇھىمى ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭ ئاھىت (ئەھدى، كېلىشىم) دىنى بولغانلىقىدا. ئاللاھتائالا يەھۇدىيلارنىڭ ئاتىسى ھەزرىتى ئىبراھىم، ئىسھاق ۋە ياقۇپلار بىلەن بىر ئەھدى تۈزگەن. بۇ ئەھدىگە ئاساسەن ئاللاھتائالا ئىسرائىل ئوغۇللىرىنىڭ نەسلىنى بۈيۈك بىر مىللەت قىلىدىغانلىقىنى، سۈت ۋە ھەسەل ئاقىدىغان مۇقەددەس زېمىننى ئۇلارغا بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغان. ئاللاھتائالا بۇ ۋەدىسىنى ھەزرىتى مۇسا دەۋرىدىمۇ تەكرارلىغان. بۇ سەۋەپتىن يەھۇدىيلىكتە مىللەت بىلەن دىن بىر ـ بىرىگە زىچ باغلىنىشلىق.

يەھۇدىلىكنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى مۇقەددەس تۇپراق بىلەن كىملىكلەشتۈرۈلۈشىدۇر. يەھۇدىلىك بارلىق تەشكىلات ۋە ھۆكۈملىرى بىلەن مۇقەددەس زېمىندا مەۋجۇت بولالايدۇ. بۇ مۇقەددەس زېمىن بولسا پەلەستىندۇر. يەھۇدىلىكنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى مابەت ۋە مەسىھ چۈشەنچىسىدۇر. تۆۋەندە بۇلارنى تەپسىلى چۈشەندۈرىمىز.

2.4.1. تاللانغانلىق

يەھۇدىلىكنىڭ قارىشىچە، ئاللاھتائالا ئاتىلىرى ئىبراھىم، ئىسھاق، ياقۇپ بىلەن بىر ئاھىت (ئەھدى، كېلىشىم) تۈزۈپ، ئۇلارنىڭ نەسلىنى ئۆزى ئۈچۈن ئالاھىدە مىللەت قىلىپ تاللىغان. بۇ سەۋەپتىن تارىختا ئۇلارغا داۋاملىق ياردەم قىلغان. 400 يىللىق مىسىر ئىشغالىدىن ئۇلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ھەزرىتى مۇسانى ئەۋەتكەن ۋە ئۆزىمۇ ئۇلارنىڭ قۇتۇلۇشىغا قاتناشقان. مۇقەددەس كىتاب تەۋراتنى باشقا مىللەتلەرگە بەرمەي، ئۇنى مەخسۇس يەھۇدى مىللىتىگە تەقدىم قىلغان.

تاللانغانلىق پىكرى يەھۇدىلارنى تارىختا ئۇلارنى داۋاملىق باشقا مىللەتلەردىن ئايرىپ تۇرغان. يەھۇدىلار ھەر تۈرلۈك زۇلۇم، مۈشكۈللۈكلەر ئالدىدا مىللى ۋە دىنىي كىملىكلىرىنى بۇ چۈشەنچە سايىسىدە قوغداپ، جانلىق تۇتقان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇلار تەخمىنەن 2000 يىللىق سۈرگۈندىن كېيىن 1948 ـ يىلى مۇقەددەس زېمىندا مۇستەقىل بىر يەھۇدى دۆلىتىنى قورۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرالىغان.

دىندار يەھۇدىلار تاللانغانلىقنى بىر ئىمتىياز دەپ قارىماستىن، بەلكى كۈلپەت دەپ قارايدۇ. چۈنكى ئېتىزلىقنى قانداق پەرۋىش قىلىشتىن باشلاپ، كىيىم ـ كېچەكنىڭ رەڭگى، تىكىلىشىگىچە بولغان كىچىك ئىشلارغا قەدەر ھۆكۈم قويغان بىر دىننى ياشاش ۋە ياشىتىشقا مەجبۇر قالغانلىقنى ئويلايدۇ.

يەھۇدىلارنىڭ بۇ خىل تاللانغانلىقى قۇرئانى ـ كەرىم بەقەرە سۈرىسىنىڭ 47 ـ ئايىتىدىمۇ بايان قىلىنغان. ئاللاھتائالا يەھۇدىلارغا، بىر ۋاقىتلاردا ئۇلارنى تاللىغانلىقى، باشقا مىللەتلەردىن ئۈستۈن قىلغانلىقى ۋە ئۇلارغا ھەر خىل نېمەت بەرگەنلىكىنى ئەسلەتكەن.

2.4.2. مۇقەددەس تۇپراق ۋە مابەت

يەھۇدىلىك باشقا دىنلارغا ئوخشىمايدىغان ھالەتتە مەلۇم بىر زېمىن بىلەن كىملىكلەشتۈرۈلگەن بىر دىندۇر. يەھۇدىلىكنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەشكىلات ۋە قائىدە ـ تۈزۈملىرى بۇ زېمىنغا قاراپ بېكىتىلگەن ۋە شەكىللەندۈرۈلگەن. ئاللاھتائالانىڭ تاللاپ بېكىتىشى تۈپەيلىدىن مۇقەددەسلەشكەن بۇ زېمىن پەلەستىن زېمىنىدۇر. يەھۇدىلىك بۇ زېمىننىڭ سىرتىدا تولۇق ئىجرا قىلىنالمايدۇ. مەجبۇرى سۈرگۈن دەۋرىدىن باشقا،

تەۋراتنىڭ بۇيرۇقلىرىغا قۇلاق بەرگەن يەھۇدىلار قەتئىي بۇ زېمىندا ياشىشى كېرەك. يەھۇدىي دىن ئالىملىرى ئىمكانى بار تۇرۇپ، بۇ مۇقەددەس زېمىندا ياشىمىغان يەھۇدىلارنى تەۋراتنىڭ بۇيرۇقلىرىغا ئۇيغۇن ھەرىكەت قىلمىدى دەپ قارايدۇ.

يەھۇدىلارنىڭ ھاياتىدا مۇقەددەس زېمىننىڭ ئەھمىيىتى نېمە؟

يەھۇدىي ئەنئەنىسىدە مۇقەددەس زېمىن ئىچىگە جايلاشقان قۇددۇس دۇنيانىڭ مەركىزىدۇر. ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىش بۇ يەردىن باشلىنىدۇ. دۇنيانىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىگە كۆمۈلگەن يەھۇدىلار قايتا تېرىلىش كۈنىدە يەر ئاستىدىكى قانال يولى ئارقىلىق مۇقەددەس زېمىنغا كېلىدۇ. تىرىلىش بۇ يەردىن باشلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن يەھۇدىلار مەجبۇر قالمىسا، مۇقەددەس زېمىن سىرتىدا ياشىمايدۇ. ھەتتا بۇ زېمىندىن باشقا بىر يەردە دۆلەت قۇرۇشمۇ جائىز ئەمەس. سىيونىزمنىڭ قۇرغۇچىسى تېئودور ھەرزىل 19-ئەسىردە بىر پىلان تۈزگەن. لېكىن بۇ پىلان دىنى ساھەنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. ئۇ ئەنگلىيەنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇگاندادا بىر دۆلەت قۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان، لېكىن يەھۇدىي دىنىي زاتلىرى يەھۇدىلارنىڭ مۇقەددەس زېمىن سىرتىدا بىر دۆلەت قۇرۇشنىڭ دىنغا خىلاپ ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭغا ياردەم بەرمىگەن. تېئودور ھەرزىل دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمەي، بۇ پىلاندىن ۋاز كېچىپ، نائىلاج پەلەستىندە دۆلەت قۇرۇش پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان.

يەھۇدىلىك مۇقەددەس ھېسابلانغان پەلەستىن زېمىنى بىلەن كىملىكلەشتۈرۈلگەن بىر دىن بولغىنىدەك، ئەينى ۋاقىتتا مابەد مەركەزلىك بىر دىنىدۇر. يەھۇدىلىكتە بەزى قائىدە-تۈزۈملەر مابەتتە ئىجرا قىلىنىدۇ. بۇ مابەت ھەرقانداق بىر مابەت (سىناگوگ)قا ئوخشىمايدۇ. بۇ مابەت ئورنىنى ئاللاھتائالا تاللاپ بەرگەن ۋە ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن پادىشاھ سۇلايمان تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان قۇددۇستىكى مەشھۇر مابەتتۇر. سۇلايمان مابەدى دەپ ئاتالغان بۇ مابەتنىڭ يەھۇدىلىكتىكى ئىسمى بەد ھامىكتاش (مۇقەددەس ئۆي)دۇر. بىر نەچچە قېتىم بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئاخىرىدا مىلادىدىن كېيىنكى 70-يىلى پۈتۈنلەي يىقىلغان. سۇلايمان مابەدىدىن كۈنىمىزدە پەقەتلا غەربىي تام قالدى. مابەتنىڭ ئورنىغا كېيىنكى ۋاقىتلاردا مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن مەسجىدى ئەقسا بىنا قىلىندى. سۇلايمان مابەدىدىن قالغان غەربىي تام يەھۇدىلار ئۈچۈن قىممەتلىكتۇر. ئىسمى ئىبرانىچە «كوتەل»دۇر. يەھۇدىلار بۇ تامنىڭ ئالدىدا مابەتنىڭ ئاقىۋىتى ئۈچۈن يىغا-زارە قىلىپ، قىسقا ۋاقىتتا يېڭىدىن بىنا قىلىش ئۈچۈن ئاللاھقا يالۋۇرىدۇ.

يەھۇدىيلار 1967 ـ يىلىدىكى ئۇرۇشنىڭ ئاخىرىدا قۇددۇسنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئەمما مەسجىدى ئەقسانى چېقىپ، ئورنىغا سۇلايمان مابەدىنى بىنا قىلمىدى. بۇنىڭ ئىككى سەۋەبى بار. بىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىقى، يەنە بىرى يەھۇدىيلىكنىڭ مەسىھچى پىكرىدۇر. ئىسرائىلىيە دۆلىتى ئىسلام دۇنياسىنىڭ قارشىلىقىدىن ئەنسىرىگەنلىكى ئۈچۈن، ھازىرغىچە بۇ ئىشنى پىلانىغا قويمىدى. ئىسرائىلنىڭ بۇنداق قىلىشىدا دىنىنىڭ مۇھىم رولى بار. چۈنكى ئورتودوكسال يەھۇدىيلارنىڭ قارىشىچە، سۇلايمان مابەدىنى يېڭىدىن بىنا قىلىش مەسىھنىڭ كېلىشىگە باغلىق. مەسىھ كېلىشتىن ئىلگىرى بۇنداق تەشەببۇستا بولۇش دىنىي ساھەنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ بىلەن دىن بىلەن دۆلەت بىر ـ بىرىگە قارىمۇ ـ قارشى كېلىدۇ. بۇ سەۋەپتىن يەھۇدىيلار سۇلايمان مابەدىنى قايتىدىن بىنا قىلىشنى تەشەببۇس قىلمايۋاتىدۇ.

2.4.3. مەسىھچىلىك

مەسىھ بىر قۇتقازغۇچىدۇر. ئۇزۇن ۋاقىت قىيىنچىلىقتا قالغان، ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلالمىغان مىللەتلەردە بىر مەسىھ چۈشەنچىسى بولغان. يەھۇدىيلاردىكى مەسىھ چۈشەنچىسى مىلادى 70 ـ يىلىدا رىم ئىشغالىدىن كېيىن تېخىمۇ گەۋدىلىك ئوتتۇرىغا چىققان. رىملىقلار يەھۇدىيلارنىڭ قۇددۇستىكى مابەدىنى يىقىپ، مۇھىم دىنىي ئورگانلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، زۇلۇم قىلغان. 70 ـ يىلىدىكى مابەد يىقىلىشىدىن كېيىن يەھۇدىيلار قايتىدىن جەم بولالماي، تاكى 1948 ـ يىلىغىچە داۋاملىق باشقا مىللەتلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ياشاپ كەلگەن. بۇ ئەھۋال ئۇلاردا داۋۇد نەسلىدىن كېلىدىغان ۋە ئۆزىنى قۇتقۇزىدىغان پەۋقۇلئاددە كۈچكە ئىگە بىر مەسىھ ئەقىدىسىنى پەيدا قىلغان. يەھۇدى دىن ئالىملىرى بۇ ئەقىدىنىڭ ئاساسىنى مۇقەددەس كىتابلارغا تاياندۇرغان. VIII ـ ئەسىردە مەشھۇر يەھۇدى ئالىمى مايمۇنىدەس (ئىسلام دۇنياسىدا مۇسا ئىبنى مەيمۇن دەپ بىلىنىدۇ) يەھۇدىيلار ئۈچۈن تۈزگەن 13 ماددىلىق ئىمان ئاساسلىرىغا مەسىھ ئەقىدىسىنىمۇ كىرگۈزگەن. يەھۇدىيلار ھەر كۈنى ئەتىگەنلىك ئىبادەتلىرىدە «كېچىككەن بولسىمۇ، لېكىن مەسىھنىڭ كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن» دېگەن سۆزنى ئىمان ئىقرارى دەپ تەكرارلايدۇ.

يەھۇدىيلاردىكى مەسىھ ئەقىدىسىنىڭ ئەھمىيىتى نېمە؟

مەسىھ ئەقىدىسى ئورتودوكسال يەھۇدىيلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. ئورتودوكسال يەھۇدىيلارنىڭ چۈشەنچىسىدە يەھۇدىيلارنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە قائىدە ـ تۈزۈملىرىنىڭ

ئىجرا قىلىنىشى مەسىھنىڭ كېلىشىگە باغلىقتۇر. بۇ مەزھەپتىكى يەھۇدىلار مەسىھ كېلىشتىن ئىلگىرى قۇرۇلغان ئىسرائىل دۆلىتىنىمۇ ئېتىراپ قىلمايدۇ.

مەسىھ ئەقىدىسى يەھۇدى تارىخىدا بىر نەچچە ساختا مەسىھنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەپ بولغان. 17 ـ ئەسىردە ساباتاي سەۋى ئىسىملىك بىرى ئىزمىردە ئۆزىنى مەسىھ دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرى دۇنيا يەھۇدىلىرى ئارىسىدا غۇلغۇلا قوزغىغان. لېكىن ساباتاي سەۋىنىڭ ئاخىرىدا بۇ پىكرىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسمىنى مەھمەتكە ئۆزگەرتىپ مۇسۇلمان بولىشى يەھۇدىلارنى قاتتىق ئۈمىتسىزلەندۈرگەن. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن كېيىن تۈركىيەدە «قايتقانلار» دەپ ئاتالغان بىر دىنىي جامائەت ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ جامائەت ساباتاي سەۋىنىڭ كۆرۈنۈشتە مۇسۇلمان، ئەمما ئىچىدە يەھۇدىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان قائىدە ـ تۈزۈملىرىگە باغلىقتۇر.

2.5. يەھۇدىلىكنىڭ ئون ئاساسى پرىنسىپى: ئون ئەمر

ئون ئەمر ھەزرىتى مۇساغا سىنا تېغىدا لەۋھالارغا يېزىلغان ھالەتتە چۈشۈرۈلگەن. تەۋراتنىڭ ئىككى ئايرىم بۆلۈمىدە بايان قىلىنغان ئون ئەمر تۆۋەندىكىچە:

1. سېنى مىسىر دىيارىدىن، ئاسارەت ئۆيىدىن چىقارغان ئاللاھ مەن، مەندىن باشقا ئىلاھىڭ بولمايدۇ.

2. ئۆزەڭ ئۈچۈن بۇت ياسىما، ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ رەسىمىنى سىزىپ چوقۇنما.

3. ئاللاھنىڭ ئىسمىنى كېرەكسىز يەردە ئېغىزىڭغا ئالما.

4. شەنبە كۈنىنى دائىما ئەسلەپ، ئۇنى مۇقەددەس بىل. ھەپتىنىڭ ئالتە كۈنىدە ئىشلەپ 7 ـ كۈنىدە دەم ئال. شەنبە كۈنى ئاللاھقا ئايرىلغان ئاساسى دەم ئېلىش كۈنىدۇر. ئۇ كۈنى سەن، ئوغلۇڭ، قىزىڭ، خىزمەتچىلىرىڭ ۋە ھايۋانلىرىڭنىمۇ بىرەر ئىشقا سالما.

5. ئاتا ـ ئاناڭغا ھۆرمەت قىل.

6. ئۆلتۈرمە.

7. زىنا قىلما.

8. ئوغرىلىق قىلما.

9. خوشناڭ ئالدىدا يالغان گۇۋاھلىق بەرمە.

10. خوشناڭنىڭ ئۆيىگە تاما قىلما. خوشناڭنىڭ ئايالى، قۇلى، دېدىكى، كالىسى، ئېشىگى ۋە ھەرقانداق نەرسىسىگە كۆز سالما.

يەھۇدىلارنىڭ ئون ئەمرى بىلەن ئىسلام ئاساسلىرى ئوتتۇرىسىدا قانداق ئوخشاشلىقلار بار؟

بۇ ئون ئەمرنىڭ ئالدىنقى تۆت ماددىسى تەۋھىد ئەقىدىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ماددىلار ئاللاھ ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتىمىزنى كۆرسىتىدۇ. 5-ماددا شەخسنىڭ ئائىلىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا، كېيىنكى تۆت ماددا بولسا جەمئىيەتنىڭ تەرتىپ ۋە بىخەتەرلىكىنى ساقلاشقا مۇناسىۋەتلىك ئەمرلەردۇر.

2.6. كۈنىمىزدە يەھۇدىلىك

كۈنىمىزدە يەھۇدىلىك ئورتودوكسال يەھۇدىلىك ۋە زامانىۋى يەھۇدىلىك (كۈنىمىز يەھۇدىلىكى) دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئورتودوكسال يەھۇدىلىك ئەنئەنىۋى دىنىي چۈشەنچىنى قوبۇل قىلىدۇ. زامانىۋى يەھۇدىلىك بۇ چۈشەنچىگە تەنقىدى پۇزىتسىيىدە قاراپ، دەۋرنىڭ شەرتلىرىگە ئاساسەن يەھۇدىلىكتە بىر قىسىم ئۆزگەرتىش ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. يەھۇدىلىكتىكى بۇ پىكىر ئايرىمچىلىقى يەھۇدىلار ئوتتۇرىسىدا يېڭى مەزھەپلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەپ بولدى.

2.6.1. ئورتودوكسال يەھۇدىلىك

ئورتودوكسال يەھۇدىلىك ھەزرىتى ئىسا دەۋرىدە پارىسلىك بىلەن كېلىپ چىققان ئانا گەۋدىنىڭ كۈنىمىزدىكى ۋەكىللىرىدۇر. شۇڭا ئۇلار ئەنئەنىۋى يەھۇدى چۈشەنچىسىنى ئەينەن داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇلار تەۋراتنىڭ ئاللاھنىڭ مۇساغا يازدۇرغان ئىلاھىي بىر ۋەھيى ئىكەنلىكىگە، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئىزاھاتى بولغان «مىشنا» ۋە «تالمۇد»نىڭمۇ ئىلاھىي مەنبەلىك ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. بۇلار تەۋراتنىڭ ۋە دىن ئالىمى رابىيلەرنىڭ تۈزگەن قائىدە-تۈزۈملىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇلاردا ھەر قانداق بىر ئۆزگىرىش ئېلىپ بېرىلىشىغا يول قويمايدۇ. يەنە ئۇلار ئەنئەنىۋى يەھۇدىلىكنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان تاللانغانلىق، مۇقەددەس زېمىن، مابەت ۋە مەسىھ چۈشەنچىلىرىنىمۇ قوبۇل قىلىدۇ.

ئورتودوكسال يەھۇدىلىك مەزھىبىگە تەۋە دىندار يەھۇدىلار يۇقىرىقى ماددىلاردىكى ئون ئەمرگە بويسۇنۇش جەھەتتە پەۋقۇلئاددە ئەستايىدىلدۇر. ئۇلار ئاللاھنىڭ ئىسمىنى پايدىسىز يەردە ئېغىزغا ئالماسلىق ئەمرىگە خىلاپلىق قىلىپ سېلىشتىن قورققانلىقى ئۈچۈن، ئىبادەتلىرىدىمۇ ئاللاھ ئىسمىنى تەلەپپۇز قىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا «يولباشچىمىز» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «ئادوناي» سۆزىنى قوللىنىدۇ. شەنبە كۈنىنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا رىئايە قىلىش ئۈچۈن بۇ كۈندە ھېچقانداق بىر ئىش قىلمايدۇ.

ماشىنا ھەيدىمەيدۇ، ئېلېكترونلۇق ئەسۋاپلار ئىشلەتمەيدۇ، ئوت ياقمايدۇ. بۇ ھەقتە يەھۇدى دىن ئالىملىرىنىڭ كۆرسەتكەن ھۆكۈملىرىگە بويسۇنىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئورتودوكسال يەھۇدىلار دىنىي ھۆكۈم جەھەتتە ناھايىتى ئەستايىدىلدۇر. بولۇپمۇ ھاسىدىلەر بۇ جەھەتتە قەتئىي بوشاڭلىق قىلمايدۇ. ھاسىدىلەر تەۋراتتىكى ھۆكۈملەر بىلەن دىن ئالىمى رابېبلەرنىڭ تۈزۈپ بەرگەن قائىدىلىرىنى تولۇق ئىجرا قىلىدۇ.

ھاسىدىلەر ھاياتىنى دىنغا ئاتاپ، دۇنياغا ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. بۇ سەۋەپتىن، بىر ئىشتا ئىشلىمەيدۇ. لېكىن سانىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن كۆپ بالىلىق بولىدۇ. بالىلىرىنى ئۆزلىرى ئاچقان خۇسۇسى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇتىدۇ. ھاسىدى بالىلار ھاياتىنى دىنىي ئىلىملەرنى ئۆگىنىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ.

ئەنئەنىۋى يەھۇدىلىك چۈشەنچىسىگە تەسىر قىلغان ئامىللار قايسىلار؟

2.6.2. زامانىۋى يەھۇدىلىك

1789 ـ يىلدىكى فرانسوز ئىنقىلابى يەھۇدى دۇنياسىغا زور تەسىر كۆرسىتىپ، يەھۇدىلارنى قاتتىق بىئارام قىلغان. فرانسوز ئىنقىلاۋىدىن كېيىن ياۋرۇپادا يەھۇدىلارغا قارشى قاراشلاردا ئۆزگىرىش بولغان. يەھۇدىلار مەلۇم جەھەتتە راھەتلىككە چىققان. بۇ راھەت مۇھىت ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىگە تەسىر كۆرسەتكەن. زامانىۋى يەھۇدىلارنىڭ ئەنئەنىۋى يەھۇدىلىك چۈشەنچىسىگە تەسىر قىلغان يەنە بىر ئامىل ئۇزۇندىن بېرى كۈتىۋاتقان مەسىھنىڭ كەلمىگەنلىكىدۇر. ھەر خىل تەبىقىلەر ساقلاۋاتقان بۇ مەسىھنىڭ قەتئىي كەلمەيدىغانلىقى، بۇ سەۋەپتىن ۋەدە قىلىنغان خوشخەۋەرنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىق چۈشەنچىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇنىڭغا ئاساسەن ياۋرۇپادا ياشاۋاتقان يەھۇدىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەنئەنىۋى يەھۇدى ئەقىدىلىرىنى تاشلاپ، ياشاۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ شەرتلىرىگە ئۇيغۇن ھايات شەكلىنى داۋاملاشتۇرۇشنى ئۇيغۇن كۆرگەن. بۇ زامانىۋى يەھۇدىلىك چۈشەنچىسىگە ئىسلاھاتچىل يەھۇدىلىك ئىسمى بېرىلگەن.

ئىسلاھاتچىل يەھۇدىلىك 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا گېرمان يەھۇدىلىرى ئارىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ ھەرىكەت كېيىن ئامېرىكىغا يوتكىلىپ، ئامېرىكا يەھۇدىلىرى ئارىسىدا تەرەققى قىلغان.

ئىسلاھاتچىلار تەۋراتنى ئاللاھ تەرىپىدىن ۋەھيى قىلىنغان بىر كىتاب دەپ قارىمايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، تەۋرات ئاتىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان بىر كىتاب. بۇ سەۋەپتىن، ئۇنىڭ ئەمىر ۋە چەكلىمىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئەھمىيىتىنى يوقاتقان.

كىتابتىكى قىسسەلەر تارىخى ھەقىقەتلەرنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. بۇ سەۋەپتىن، ئىسلاھاتچىلار يارىتىلىش ھېكايىسىنىڭ ئورنىغا دارۋىن تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەدرىجى تەرەققىيات نەزىرىيىسىنى قوبۇل قىلىدۇ.

ئىسلاھاتچىلار باشتا مەسىھچىلىكتىن باشلاپ، ئەنئەنىۋى يەھۇدىيلىكنىڭ كۆپلىگەن پرىنسىپلىرىنى قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىدە ياشاشقا بولىدىغان ھەر قانداق يەر مۇقەددەستۇر. ئاياللار ئەرلەر بىلەن دىن ئالدىدا باراۋەردۇر. سىناگوگلاردا بىر-بىرىگە يېقىن ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلالايدۇ. ھەتتا ئاياللار ھاھامۇ بولالايدۇ ۋە سىناگوگلاردا ئىبادەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلالايدۇ.

يەھۇدىيلىكتىكى يېڭىلىق ھەرىكەتلىرى ئىسلاھاتچىل يەھۇدىيلىك ئىچىدە يەر ئالغان بەزى دىنىي زاتلار تەرىپىدىن ئاشقۇنلۇق دەپ قارالغان. باشتا ئىساك بەرمايىس ۋە زەچارىئاس فرانكەل قاتارلىق ئىسلاھاتچىل يەھۇدىيلارنىڭ بەزى ھاھاملىرى ئىسلاھاتتا بەك ئاشۇرۇۋەتكەنلىكى سەۋەبى بىلەن بۇ ھەرىكەتتىن ئايرىلىپ، ئايرىم بىر مەزھەپ قۇرغان. بۇ مەزھەپكە مۇھاپىزىكار يەھۇدىيلىك دەپ ئىسىم بېرىلگەن.

مۇھاپىزىكار يەھۇدىيلىك ئورتودوكسال يەھۇدىيلىك بىلەن ئىسلاھاتچىل يەھۇدىيلىك ئوتتۇرىسىدا ئوتتۇرا يول تۇتقان يەھۇدىيلىكتۇر. مۇھاپىزىكار يەھۇدىيلار ئەنئەنىۋى يەھۇدىيلىكنىڭ تەشەببۇسلىرىغا رىئايە قىلىدۇ. لېكىن تەشەببۇسلارنى ئىجرا قىلىشتا ئورتودوكسال يەھۇدىيلارغا ئوخشاش قاتتىق ئەمەس.

2.7. يەھۇدىيلىكنىڭ باشقا دىن ۋە ئىرقلارغا بولغان قارىشى

يەھۇدىيلىكتە ئىنسانلار ئەقىدە جەھەتتىن يەھۇدىيلار، نوھىلار ۋە بۇتپەرەسلەر دەپ ئۈچكە ئايرىلىدۇ. يەھۇدى ئىرقىدىن بولغان ۋە يەھۇدى دىنى ھۆكۈملىرىگە رىئايە قىلغانلار يەھۇدى دېيىلىدۇ. يەھۇدىيلىكنى قوبۇل قىلماسلىق بىلەن بىرلىكتە نوھ ئەلەيھىسسالامغا بېرىلگەن دەپ قارالغان يەتتە دانە قانۇنغا رىئايە قىلغانلار «نوھى»، بۇتلارغا چوقۇنغۇچىلار بۇتپەرەس دېيىلىدۇ. يەھۇدىيلىك بۇتپەرەسلىكنى قەتئىي قوبۇل قىلمايدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە نوھىلىكنى قوبۇل قىلىدۇ. ھەزرىتى نوھقا بېرىلگەنلىكىگە ئىشىنىلگەن يەتتە قانۇننى قەلبىدە تەستىق قىلىپ، ئىجرا قىلغان كىشىلەر يەھۇدىيلىكتە ھەقىقى دىندار ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەتتە قانۇن تۆۋەندىكىچە:

1. بۇتپەرەسلىكتىن يىراق تۇرۇش،
2. كۇپۇردىن يىراق تۇرۇش،
3. زىنادىن، بولۇپمۇ تۇققانلار ئارىسىدىكى زىنادىن يىراق تۇرۇش،
4. ئادالەتنى يۈرگۈزىدىغان ئەدلىيە ئورگانلىرىنى قۇرۇش، بارلىق مۇناسىۋەتلەردە ئادىل ۋە دۇرۇست بولۇش،
5. قان تۆكمەسلىك،

6. ئوغرىلىق قىلماسلىق،
7. جانلىق ھايۋانىنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك.

يەھۇدىلىكتە بۇ يەتتە قانۇننى قوبۇل قىلىپ، بۇنىڭغا رىئايە قىلغانلار جەننەتكە كىرەلەيدۇ. ئەمما يەھۇدىلار بىلەن ئوتتۇرىسىدا دەرىجە پەرقى بولىدۇ.

يەھۇدىلار خرىستىئانلىق ۋە ئىسلامىيەتنى دىن دەپ تونىمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە خرىستىئان ۋە مۇسۇلمانلارنى ئەقىدە جەھەتتىن نۇھى دەپ قارايدۇ.

2.8. قۇرئانى ـ كەرىمدە يەھۇدىلىك ۋە يەھۇدىلار

قۇرئانى ـ كەرىم دىن ئىسمى سۈپىتىدە يەھۇدىلىكتىن زىكىر قىلمايدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، يەھۇدىلارنىڭ ئەقىدە ۋە سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىن كۆپ زىكىر قىلىدۇ. قۇرئانى ـ كەرىم يەھۇدىلارنىڭ ئەقىدىسىنى، ئىسلامنىڭ قەدىمقى تاماملانمىغان ۋە قىسمەن ئۆزگەرتىلگەن شەكلى دەپ قارايدۇ. باشقا بىر ئىپادە بىلەن قۇرئانى ـ كەرىم بەزى ئەقىدە ۋە ھەرىكەتلىرى تۈپەيلىدىن يەھۇدىلارنى خرىستىئانلارغا قارىغاندا كۆپرەك تەنقىدلەيدۇ. بۇ تەنقىدلەر ئەقىدىگە قارىغاندا ئەخلاقى ھەرىكەتلەردە تېخىمۇ كۆپ.

يەھۇدىلار قۇرئاندا قايسى نوقتىلاردا تەنقىد قىلىنىدۇ؟

قۇرئانى ـ كەرىمدە يەھۇدىلارغا قارىتىلغان تەنقىدلەر تارىختىن بۇيان مۇسۇلمانلارنىڭ يەھۇدىلارغا قارشى ناچار پوزىتسىيىدە بولۇشىغا سەۋەب بولغان. بولۇپمۇ: «**ئىنسانلارغا ئەڭ شىددەتلىك دۈشمەن سۈپىتىدە يەھۇدىلار ۋە مۇشرىكلارنى كۆرىسەن، سۆيگۈ جەھەتتىن ئەڭ يېقىن بولغانلىرى بىز خرىستىئانلار دېگەنلەرنى كۆرىسەن**» (مائىدە سۈرىسى، 80 ـ ئايەت) دېگەن ئايەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمانلار يەھۇدىلارنى ھەر ۋاقىت دۈشمەن كۆرگەن. ئەمەلىيەتتە بۇ ئايەتتىن يەھۇدىلارنىڭ ھەر ۋاقىت مۇسۇلمانلارغا دۈشمەن، خرىستىئانلارنىڭ ھەر ۋاقىت مۇسۇلمانلارغا دوست بولىدىغانلىق مەنىسى چىقمايدۇ. شارائىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن بەزىدە يەھۇدىلار، بەزىدە خرىستىئانلار مۇسۇلمانلارغا دوست ياكى دۈشمەن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى تارىختا مۇشۇنداق بولغان. بۇ ھەقىقەتنى نەزەردە تۇتقان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى مۇسۇلمان ھۆكۈمدارلار يەھۇدى، خرىستىئانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بۇ ئاساستا قۇرغان. ئۇلار ۋاقتى كەلگەندە يەھۇدىلار بىلەن، ۋاقتى كەلگەندە خرىستىئانلار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورناتقان.

3. خرىستىئانلىق

3.1. خرىستىئانلىقتا ناسرانى ۋە ناسارا ئاتالغۇلىرى

خرىستىئانلىق: بۇ كەلىمە مەسىھنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى، تەرەپدارلىرى مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان خرىستىئان سۆزىدىن كېلىپ چىققان. خرىستىئان ئىسمى تۇنجى قېتىم مىلادى 40 ـ يىللاردا ئانتاكيادا ئىشلىتىلگەن. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئىسىم كەڭ تارقالغان. بىر مۇددەتتىن كېيىن ئىسانىڭ مەسىھلىكىگە ۋە قۇتقازغۇچىلىقىغا ئىشەنگۈچىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. خرىستىئانلارغا مەنسۇپ بولغان دىنىي باشقا دىنلاردىن ئايرىش ئۈچۈن خرىستىئانلىق ئىسمى بېرىلگەن.

ناسرانى ۋە ناسارا: بۇ ئاتالغۇلار قۇرئانى ـ كەرىمدە ھەزرىتى ئىساغا ئىشەنگەنلەرنى تونۇش ئۈچۈن قوللىنىلغان. ناسرانى ئاتالغۇسىنىڭ يىلتىزى ھەققىدە ھەرخىل پىكىرلەر بار. بەزىلىرىنىڭ پىكرىچە، بۇ ئاتالغۇ ھەزرىتى ئىسانىڭ تۇغۇلغان يېرىنىڭ ئىسمى ناسىران (نازارەتھ)دىن كەلگەن. يەنە بەزىلەرنىڭ پىكرىچە، بۇ ئاتالغۇنىڭ يىلتىزى ئەرەپچە «ناسرا» پېئىلىدىن كەلگەن. «ئاللاھ يولىدا ئىساغا ياردەمچى بولغانلار ۋە ئۆزئارا ياردەملەشكەنلەر» دېگەن مەنىدە خرىستىئانلارغا «ناسارا» دېيىلگەن. بۇ سۆزنى يەھۇدى، ناسارالار مەزھىبىنىڭ ئىسمىدىن كەلگەنلىكىنى ئېيتقۇچىلارمۇ بار.

3.2. خرىستىئانلىق تەبىرى

خرىستىئانلىق يەھۇدى دىنىي ئادىتى بىلەن يۇنان، رىم (گېرىكو ـ رومان) دۇنياسىنىڭ كۇلت (ئادەتلىرى)نى بىرلەشتۈرگەن قۇتقۇزغۇچى بىر دىندۇر. خرىستىئانلىقتا ھەزرىتى ئىسا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. قۇتقۇزغۇچى تەڭرى دەپ قوبۇل قىلىنغان ھەزرىتى ئىسانىڭ تۇغۇلىشى، ئۆلۈمى، تىرىلىشى قاتارلىق ۋەقەلەر بۇ دىنىنىڭ پرىنسىپلىرىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. خرىستىئانلىقتا ھەزرىتى ئىسانىڭ قۇتقۇزغۇچى تەڭرىلىكىغا ئىمان ئېيتىش، ۋاپتىز (سۇغا چۆمۈلۈش) ۋە ئەۋخارىستىيا مۇراسىمىغا قاتنىشىش ئاساستۇر. خرىستىئانلىقنى تارقىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ھەر بىر خرىستىئاننىڭ دىنىي ۋەزىپىسىدۇر.

بۈگۈنكى كۆز ئالدىمىزدا تۇتقان ۋاقتىمىزدا خرىستىئانلىقنى قىسقىچە مۇنداق چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. خرىستىئانلىق، قۇتقۇزغۇچى تەڭرى دەپ قوبۇل قىلىنغان ھەزرىتى ئىسانى مەركەز قىلغان، تارقىلىشچان خاراكتېرگە ئىگە ئالەمشۇمۇل قۇتۇلۇش دىنىدۇر.

3.3. خرىستىئانلىق تارىخى

خرىستىئانلىقنىڭ تارىخى ھەزرىتى ئىسا بىلەن باشلىنىدۇ. ھەزرىتى ئىسا تەخمىنەن بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى پەلەستىدە دۇنياغا كەلگەن بىر يەھۇدى بولۇپ، ئاللاھ ئۇنى يەھۇدى مىللىتىنى ئاگاھلاندۇرۇش ئۈچۈن پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتكەن. لېكىن يەھۇدىلار ئۇنىڭغا قارشى چىقىپ، رىملىقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىشىگە سەۋەپچى بولغان. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ پائالىيىتى توختاپ قالمىغان. ئۇنىڭغا ئىشەنگۈچىلەرنىڭ سانى قاتتىق زۇلۇمغا ئۇچرىشىغا قارىماي كۆپەيگەن.

خرىستىئانلىق ئىلگىرى يەھۇدىيلىكنىڭ داۋامى ئىدى. تارسۇسلۇق يەھۇدى پاۋلۇسنىڭ تەسىرى بىلەن خرىستىئانلىقتا ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ خرىستىئانلىقنىڭ يەھۇدىيلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئاستا-ئاستا يۇقالدى. يەھۇدىيلىكتىن كەلگەن ئەقىدە، ئىبادەت ۋە باشقا دىنىي پائالىيەتلەر تەرك قىلىندى. بۇنداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولىشى خرىستىئانلىقنىڭ گېرىكو-رومان خەلقلىرى ئارىسىغا تېزلىكتە تارقىلىشىغا سەۋەپ بولدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، گېرىكو-رومانلىق خاراكتېر ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىدى. بۇ ۋاقىتتا خرىستىئانلىق بۇتپەرەس گېرىكو-رومان دۇنياسىنىڭ كۆپلىگەن دىنىي ھۆكۈملىرىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى.

خرىستىئانلىق 4-ئەسىرگىچە رىم دۆلىتىنىڭ قاتتىق زۇلمىغا ئۇچرىدى. بۇ سەۋەپتىن خرىستىئانلىقنىڭ مۇقەددەس كىتاب، ئەقىدە ۋە ئىبادەتكە مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈملىرى بەلگىلەنمىدى. خرىستىئانلىق مىلادى 4-ئەسىردە رىم دۆلىتىنىڭ رەسمى دىنىي سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن ئەركىنلىككە چىقتى. بۇ ۋاقىتتىن باشلاپ خرىستىئان دۇنياسىدىكى ھەرخىل ئەقىدە ۋە چۈشەنچىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كەينى-كەينىدىن كونسىللار(كېڭەشلەر) ئېچىلدى. بۇ كېڭەشلەردە ئاللاھ بىلەن بىرگە ھەزرىتى ئىسا ۋە مۇقەددەس روھنىڭ تەڭرى ئىكەنلىكى قارار قىلىنىپ، «تەسلىس» (ئۈچلۈك تەڭرى ئەقىدىسى) تەشكىل قىلىندى. لېكىن بۇ ئەقىدە خرىستىئانلار ئوتتۇرىسىدا كۆپلىگەن قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خرىستىئانلار ھەرخىل كېڭەشلەردە بۇ قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىشقا تىرىشتى. پەقەت ھېچ بىر كېڭەش بۇ مەسىلىنى ھەل قىلالمىدى. ھەزرىتى ئىسانىڭ ئىنسانىي ۋە ئىلاھىي تەبىئىتىنىڭ ماھىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تالاش-تارتىشلار سەۋەبىدىن خرىستىئانلىقتا تۇنجى پارچىلىنىش باشلىدى. بۇ تالاش-تارتىشلارنىڭ ئاخىرىدا مونوفىزىت (تەۋھىد ئېتىقادچىسى، تەك تەڭرىچى) دېيىلگەن جامائەت ئانا گۇرۇپتىن ئايرىلدى. 11-ئەسىردە مۇقەددەس روھنىڭ كىمدىن چىققانلىقى توغرىسىدىكى تالاش-تارتىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان سىياسى جېدەللەر بىلەن كاتولىك-ئورتودوكس ئايرىلىشى مەيدانغا كەلدى. بۇ خرىستىئانلىق دۇنياسىدىكى جىددى بىر بۆلۈنۈش

ئىدى. بۇ بۆلۈنۈش نەتىجىسىدە، خرىستىئان دۇنياسى كاتولىك ۋە ئورتودوكس دەپ ئىككى ئانا قۇتۇپقا ئايرىلدى.

خرىستىئانلىق 17-ئەسىردە يەنە بىر قېتىم بۆلۈندى. بۇ بۆلۈنۈش كاتولىك خرىستىئانلىق ئىچىدە بارلىققا كەلدى. كاتولىك خرىستىئانلارنىڭ ھۆكۈملىرىدىن نارازى بولغان مارتىن لۇتېرغا ئوخشاش ئىسلاھاتچى دىنىي زاتلار چىركاۋغا قارشى چىقتى. بۇ ئىسلاھات ھەرىكىتىنىڭ ئاخىرىدا پروتېستان دەپ ئاتىلىدىغان يېڭى مەزھەپ بارلىققا كەلدى. كاتولىك چىركاۋى ئىسلاھات تەرەپدارلىرىغا قارشى تەدبىر ئېلىش ئۈچۈن ئىسلاھاتقا ئاتلاندى. نەتىجىدە كۆپلىگەن كېڭەشلەر ئاچتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاخىرقى كېڭەش 1962-1963-يىللىرى ئارىسىدا ئېچىلغان 2-ۋاتىكان كونسىلى (كېڭىشى) ئىدى. بۇ كېڭەشتە كاتولىك چىركاۋى ئۆزىنى دەۋرىنىڭ شەرتلىرىگە ئۇيغۇن قىلىپ يېڭىدىن شەكىللەندۈردى.

3.4. خرىستىئان مەزھەپلىرى

تارىختا خرىستىئانلىق ئەقىدە، ئىبادەت ۋە باشقا دىنىي ھۆكۈملەردىن كېلىپ چىققان كۆپلىگەن تالاش-تارتىشلارغا سەھنە بولغان. بۇ تالاش-تارتىشلار خرىستىئانلىق ئىچىدە بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان مەزھەپلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا يول ئاچقان. مونوفىزىت، كاتولىك، ئورتودوكس ۋە پروتېستان مەزھەپلىرى بۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرىدۇر. بۇ مەزھەپلەر ئومۇمىي جەھەتتىن چىركاۋ ئىسمى بىلەن خاتىرلىنىدۇ.

مونوفىزىت مەزھەپلەر: بىر تەبىئەت دېگەنلىك بولىدۇ. ھەزرىتى ئىسادىكى ئىنسانىي تەبىئەتنىڭ ئىلاھىي تەبىئەت ئىچىدە يوق بولغانلىقى، ھەزرىتى ئىسادا پەقەت ئىلاھىي تەبىئەتنىڭ بارلىقىنى تەشەببۇس قىلىدىغان مەزھەپلەرگە مونوفىزىت مەزھىبى ئىسمى بېرىلدى. كۈنىمىزدىكى ئەرمەنى، سۈريانى، ھەبەش ۋە قىبتى چىركاۋلىرى بۇ مەزھەپكە تەۋەدۇر.

كاتولىك مەزھىبى: 11-ئەسىردىكى بۆلۈنۈشتىن كېيىن رىم چىركاۋى ئالەمشۇمۇل مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان كاتولىك ئىسمىنى ئالغان. بۇنىڭ بىلەن كاتولىك مەزھىبى ئوتتۇرىغا چىققان. قورۇلۇشىنى ھاۋارى پېتروسقا تاياندۇرىدىغان بۇ مەزھەپ باشقا مەزھەپ چىركاۋلارغا قارىغاندا خرىستىئان دۇنياسىدا ئەڭ كۆپ مەنسۇبى بولغان مەزھەپتۇر. مەركىزىيەتچى بىر خاراكتېرگە ئىگە بولغان بۇ مەزھەپنىڭ بېشىدا پاپا بار. پاپا ھاۋارىلەرنىڭ رەئىسى پېتروسنىڭ، شۇنداقلا ھەزرىتى ئىسانىڭ ۋەكىلى دەرىجىسىدىدۇر. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ۋاتىكان دۆلىتىنىڭ روھانى داھىسى ھېسابلىنىدۇ. كاتولىك مەزھىبىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىگى تۆۋەندىكىچە:

1. مەزھەپنىڭ ئەڭ يۇقىرى داھىسى پاپادۇر، ئۇ قەتئىي خاتالاشمايدۇ.

2. رىم ئالەمشۇمۇل مەنىسىدىكى كاتولىكلىقنىڭ مەركىزىدۇر ۋە باشقا چىركاۋلارنىڭ مەركەزلىرىدىن مەنىۋى جەھەتتە ئۈستۈندۇر.

3. ئالەمشۇمۇل قۇتۇلۇش، پەقەت كاتولىك مەزھىبىنىڭ پرىنسىپلىرىغا باغلىنىش بىلەن مۇمكىندۇر. چۈنكى كاتولىك مەزھىبى مۇقەددەس روھنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدىدۇر.

4. كاتولىك مەزھىبى مۇقەددەس كىتابنىڭ يېنىدا چىركاۋ ئەنئەنىسىگىمۇ كۆپ ئەھمىيەت بېرىدۇ.

5. مۇقەددەس روھنىڭ دادا ۋە ئوغۇلدىن بىرلىكتە چىققانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

6. ھەزرىتى ئىسانىڭ ئانىسى مەريەم بىلەن ئەزىز (ئۇلۇغ)لارغا ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە تەڭرىنىڭ يېنىدا شاپائەتچى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

7. راھىپلەر ئۆيلەنمەيدۇ. راھىپلەرنىڭ سىرتىدىكى باشقا مەزھەپ مەنسۇپلىرى، زىنا سەۋەبىدىن باشقا ھەر قانداق بىر سەۋەپ بىلەن ئاجرىششقا رۇخسەت بېرىلمەيدۇ.

8. كرېست بەلگىسى سولدىن ئوڭغا قاراپ ياسىلىدۇ.

ئورتودوكس مەزھىبى: ئورتودوكس «توغرا ئەقىدە، توغرا نەزىرىيىگە ئىگە بولغانلار» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. 11-ئەسىردىكى بۆلۈنۈشتىن كېيىن، رىمدىكى چىركاۋ ئالەمشۇمۇللۇق پىكرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، كاتولىك ئىسمىنى ئالغاندىن كېيىن، ئىستانبۇلدىكى ۋىزانتىيە چىركاۋىمۇ توغرا ئەقىدە يولىدا ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئورتودوكس ئىسمىنى ئالغان. بۇ مەزھەپنىڭ باشقا مۇھىم مەركەزلىرى ئىسكەندەرىيە، ئانتاكىيا ۋە قۇددۇس پاترىكلىكىدۇر. بۇلاردىن باشقا ئاپتونوم ياكى قىسمەن ئاپتونوم دەرىجىدىكى چىركاۋلارمۇ بار. ئورتودوكسلىقنى كاتولىكلىقتىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئاساسلىق ئالاھىدىلىگى تۆۋەندىكىچە:

1. ئورتودوكسلىقنىڭ روھانى داھىسى پاترىكتۇر، پاپاغا ئوخشاش بىر رەھبەرلىك دەرىجىسى يوقتۇر.

2. ئورتودوكسلار مۇقەددەس روھنىڭ پەقەتلا دادىدىن چىققانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

3. پاپانىڭ خاتالاشمايدىغانلىقىنى قوبۇل قىلمايدۇ.

4. پەقەتلا ئالدىنقى يەتتە كونسىلنىڭ قارارلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

5. ھەزرىتى ئىسا، مەريەم ۋە خرىستىئان ئۇلۇغلىرىنىڭ رەئىس ۋە ھەيكەللىرىدىن تەركىپ تاپقان ئىكونلىرى (ھەيكەللىرى)غا ئەھمىيەت بېرىدۇ.

6. راھىپلار خالىسا ئۆيلىنەلەيدۇ.

7. خرىستىئانلىقنىڭ سىمۋولى بولغان كرېست بەلگىسىنىڭ تۈز ۋە تىك سىزىقلىرى بىر-بىرىگە تەڭدۇر.

پروتەستان مەزھىبى: پروتەستان كەلىمىسى «قارشى چىققان، قوبۇل قىلمىغان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. 16-ئەسىردە كاتولىك چىركاۋىغا قارشى چىققان

ئىسلاھاتچىل ھەرىكەتلەرگە پروتەستان ئىسمى بېرىلگەن. گېرمانىيەلىك راھىپ مارتىن لۇتېر (1489 ـ 1546) باشلاتقان پروتەستان ھەرىكىتى ياۋروپانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا تارقالغان. پروتەستانلىق كاتولىك مەزھىپىنىڭ بۇزۇلغان ئەقىدە ۋە ھۆكۈملىرىگە قارشى چىقىپ، مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان.

كۈنىمىزدە ھەرخىل تەبىقىلەرگە ئايرىلغان پروتەستانلىقنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىچە:

1. پاپانىڭ خاتالاشمايدىغانلىقى ۋە ئىمتىيازى قوبۇل قىلىنمايدۇ.

2. چىركاۋ ئەنئەنىسى رەت قىلىنىدۇ. پەقەتلا مۇقەددەس كىتاب (تەۋرات، ئىنجىل) دىندا نوپۇزغا ئىگە.

3. ساكرامەنتلەردىن پەقەت ۋاپتىز (سۇغا چۆمۈلۈش) ۋە ئەۋخارىستىيا قوبۇل قىلىنىدۇ.

4. ئەمەلگە قارىغاندا ئىمانغا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ.

5. دىنىي خىزمەتلەر سىنىپى بولۇش بىلەن بىرلىكتە روھبانلىق يوقتۇر.

6. ئۆلۈغلارغا ۋە مەريەمگە ئەھمىيەت بېرىلمەيدۇ.

7. چىركاۋلاردا رەسىم ۋە ھەيكەل قويۇشقا بولمايدۇ.

8. گۇناھ پاكىزلاش(چىقىرىش) پىكرى قوبۇل قىلىنمايدۇ.

9. راھىپلار ئۆيلىنەلەيدۇ.

3.5. II ـ ۋاتىكان كونسىلى (كېڭىشى) ۋە خرىستىئان دۇنياسىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

20ـ ئەسىردىن باشلاپ دۇنيادا بارلىققا كەلگەن سىياسى ۋە ئىقتىسادى ئۆزگىرىشلەر خرىستىئان چىركاۋلارغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ئەھۋال كاتولىك چىركاۋىغا تېخىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. كاتولىك چىركاۋى، خرىستىئان چىركاۋلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشمەسلىكلەرگە بىر چارە تېپىش ئۈچۈن بىر كونسىلنىڭ ئېچىلىشىنى قارار قىلغان. 2 ـ ۋاتىكان كونسىلى دەپ ئاتالغان بۇ كونسىل پاپا 22 ـ جون پائولنىڭ رەھبەرلىكىدە 1962 ـ يىلى باشلىنىپ 1965 ـ يىلىغىچە ئۈچ يىل داۋاملاشقان. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى كاتولىك پىسكوپوسلار بۇ كونسىلغا قاتناشقان، لېكىن ئورتودوكس ۋە باشقا خرىستىئان مەزھەپلەر بۇ يىغىنغا پەقەتلا رەسمىي كۆزەتكۈچى ئەۋەتكەن. بۇ كونسىل (كېڭەش) خرىستىئان بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دىئالوگنىڭ باشلىتىلىشى ۋە خرىستىئانلىقنىڭ كۈنىمىزدىكى ئەھۋالى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىش جەھەتتە خرىستىئان دۇنياسىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان.

2 ـ ۋاتىكان كونسىلىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ قارار قىلىنغان ئاساسلىق مەسىلىلەر تۆۋەندىكىچە:

1. چىركاۋدا مۇقەددەس كىتابنىڭ 1ـ ئورۇندا تۇرىشى،
2. خرىستىئانلارغا بېرىلگەن ئاساسى دىنىي ۋەزىپە،
3. خرىستىئان بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش،
4. ئادالەت، تىنچلىق ۋە كىشىلىك ھوقۇق كۆرەشلىرىگە ئاكتىپ ھەسسە قوشۇش،
5. مەۋجۇت تىللاردا ئىبادەت قىلىش،
6. خرىستىئانلىق سىرتىدىكى دىن مەنسۇپلىرىنىڭ قۇتۇلۇشى.

بۇ كونسىلدا خرىستىئانلىق تارىخىدا تۇنجى قېتىم باشقا دىن مەنسۇپلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قارارلار ئېلىنغان.

3.6. خرىستىئانلىقنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىگى

ھەر دىنىنىڭ ئالاھىدىلىگى بولغاندەك، خرىستىئانلىقنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بار. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بېشىدا مەسىھ ئەقىدىسى، چىركاۋ، ساكرامەنتلەر، قۇتۇلۇش پرىنسىپى ۋە مىسسىئونېرلىق قاتارلىقلار كېلىدۇ. بۇ تۈرلەرنىڭ خرىستىئانلىقتا ئۆزىگە خاس ئەھمىيىتى بار.

3.6.1. مەسىھچىلىك

مەسىھچىلىك خرىستىئانلىق يەھۇدىلىكتىن قوبۇل قىلغان بىر چۈشەنچىدۇر. مەلۇم بولغىنىدەك، يەھۇدىلار ھەزرىتى داۋۇدنىڭ نەسلىدىن بىر قۇتقۇزغۇچى بىر مەسىھنىڭ كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. خرىستىئانلار، يەھۇدىلار ساقلاۋاتقان بۇ مەسىھنىڭ ھەزرىتى ئىسا ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە ئۇنىڭ مەسىھلىكىگە ئىشەندى. خرىستىئان ئەقىدىسىگە ئاساسەن كۈتۈلۈۋاتقان مەسىھ بولغان ھەزرىتى ئىسا ئىنسانلارنى گۇناھتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلدى ۋە ئاسمانغا يۈكسەلدى. ئۇ قىيامەتكە يېقىن قايتىدىن كېلىپ تەڭرىنىڭ پادىشاھلىقى دەپ ئاتىلىدىغان ھاكىمىيەت قۇرىدۇ. ئۇنىڭ دەۋرىدە خرىستىئانلار بۇ تەڭرى پادىشاھلىقىدا بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. پروتەستان مەزھىبىگە باغلىق خرىستىئانلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىسا مەسىھنىڭ كېلىشىنىڭ يېقىنلاشقانلىقىغا ئىشىنىدۇ. كاتولىكلەر ئۇنىڭ قاچان كېلىدىغانلىقى بىلىنمىگەنلىكى ئۈچۈن، كۈندىلىك تۇرمۇشنى بۇنىڭغا قارىتا پىلانلىماسلىق كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

3.6.2. چىركاۋ ۋە ساكرامەنتلەر

3.6.2.1. چىركاۋ

«جەمئىيەت، جامائەت» مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان چىركاۋ سۆزىنىڭ خرىستىئانلىقتا كۆپلىگەن مەنىلىرى بار. ئىبادەت ئۈچۈن يىغىلغان يەرلەر چىركاۋ دېيىلگىنىگە

ئوخشاش رايۇنلۇق ۋە ئالەمشۇمۇللۇق خۇسۇسىيەتتىكى خرىستىئان جەمئىيىتىگە ۋە خرىستىئانلىقتىكى ھەرخىل دىنىي مەزھەپلەرگىمۇ چىركاۋ ئىسمى بېرىلگەن.

خرىستىئانلىقتا دىنىي بىر جامائەت شەكلىدە چىركاۋنىڭ تۇنجى ئاساسىنى ھەزرىتى ئىسا قۇرغان. ھەزرىتى ئىسادىن كېيىن چىركاۋ ھاۋارىيلارنىڭ باشقۇرۇشىدا كېڭىيىپ تەشكىلاتلىنىشقا باشلىغان. كېيىن ھەر خىل ئۇنۋانلارغا ئىگە بولغان دىنىي زاتلار تەشكىلاتنىڭ ھوقۇقىنى قولغا ئالغان.

خرىستىئان ئەقىدىسىدە چىركاۋ ھەزرىتى ئىسانىڭ يەر يۈزىدىكى بەدىنىنى تەمسىل قىلىدۇ. ھەزرىتى ئىسانىڭ چىركاۋدا مەنىۋى شەكىلدە داۋاملىق بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىلىدۇ. خرىستىئانلار چىركاۋ ئارقىلىق ھەزرىتى ئىسا بىلەن ئالاقىلىشىدۇ ۋە ئۇنىڭ بارلىقىغا قېتىلىدۇ.

3.6.2.2. ساكرامەنتلەر

ساكرامەنت «مۇقەددەس نەرسە، مۇراسىم» دېگەندەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. خرىستىئانلىقتىكى ساكرامەنتلەر ھەزرىتى ئىسانىڭ پەلەستىندىكى ۋاقتىدا قىلغان ئىشلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. خرىستىئانلار ھەزرىتى ئىسا كرېستقا مىخلاپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ تىرىلگەنلىكى ۋە چىركاۋدا ياشىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. ھەزرىتى ئىسانىڭ قىلغانلىرىنى قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقانلىقىنى قوبۇل قىلىدۇ. باشقا بىر مەنادا ئىپادىلىسەك، ساكرامەنتلەر خرىستىئانلارنىڭ ھەزرىتى ئىسا بىلەن ئالاقە قۇرۇشىنى ۋە ئۇنىڭ ھاياتىغا مەنىۋى شەكىلدە قوشۇلۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

خرىستىئان مەزھەپلىرى ئوتتۇرىسىدا ساكرامەنتلەرنىڭ سانى ۋە ھۆكۈملىرى جەھەتتە ئوخشىماسلىقلار بار. بارلىق خرىستىئانلار قوبۇل قىلغان ئىككى ساكرامەنت بار: بۇلار سۇغا چۆمۈلدۈرۈش (ۋاپتىز) ۋە ئەۋخارىستىيا ساكرامەنتلىرىدۇر. كاتولىك ۋە ئورتودوكسلار بۇ ئىككى ساكرامەنتنى كۈچلەندۈرۈش، ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولۇش، روھبانلىق، گۇناھ ئېتراپى (تەۋبە)، ئاخىرقى ياغلاش دېگەن بەش ساكرامەنتنى قوشۇپ، ساكرامەنت سانىنى يەتتىگە چىقارغان.

1) ۋاپتىز: (سۇغا چۆمۈلدۈرۈش) بارلىق خرىستىئانلار قوبۇل قىلغان بىر ساكرامەنت بولۇپ، خرىستىئانلىققا كىرىشنىڭ تۇنجى شەرتىدۇر. باشقا ساكرامەنتلەرگە قاتنىشىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ۋاپتىز بولۇش كېرەك. ۋاپتىز بولغان ئادەم تۇغۇلىشىدىن بار بولغان گۇناھىدىن پاكلىنىپ يېڭىدىن تۇغۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى ئىسانىڭ مەنىۋى بەدىنىگە قوشۇلىدۇ.

ۋاپتىزنىڭ ئىجرا قىلىنىشى مەزھەپلەرگە قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. بەزى مەزھەپلەردە ۋاپتىز سۇغا كىرىش، بەزىلىرىدە سۇ سېپىش، ياكى تۆكۈش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

بۇۋاقلار ۋاپتىز قىلىنغاندەك خرىستىئانلىقتا تۇنجى كىرمەكچى بولغان ياكى مەزھەپ ئالماشتۇرماقچى بولغان ئىنسانلارمۇ ۋاپتىز قىلىنىدۇ.

2) كۆچلەندۇرۇش: ۋاپتىز بولغان كىشىنىڭ ۋاپتىزلىقنى بېكىتىش ئۈچۈن مۇقەددەس ياغ سۈرتۈش رەسمىيىتىدۇر. كۆچلەندۇرۇش خرىستىئانلىقنى قوبۇل قىلىپ ۋاپتىز بولغاندىن كېيىنكى باسقۇچنى تەشكىل قىلىدۇ. چىركاۋ مەسئۇلى راھىپ ۋاپتىز بولۇپ بۇرۇنقى گۇناھىدىن قۇتۇلغان كىشىگە مۇقەددەس ياغ سۈرتۈپ ئۇنىڭغا مۇقەددەس روھ بېغىشلايدۇ. بۇ ساكرامەنتنىڭ ئىجرا قىلىنىشىمۇ مەزھەپلەرگە قاراپ ھەرخىل بولىدۇ.

3) ئەۋخارىستىيا: (نان ـ شاراپ) شۈكۈر قىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ھەزرىتى ئىسا ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ھاۋارىلىرى (شاگىرتلىرى) بىلەن بىرگە يېگەن ئاخىرقى ئاخشام تامىقىنى خاتىرلەش مۇراسىمىدۇر. ئىنجىلدا بايان قىلىنىشىچە، ھەزرىتى ئىسا ئاخىرقى ئاخشام تامىقىدا ناننى پارچىلاپ، «بۇ مېنىڭ گۆشۈمدۇر» دەپ ھاۋارىلەرگە بەرگەن. كېيىن بىر پىيالە شاراپ چىقىرىپ، «بۇ مىنىڭ قېنىمدۇر» دەپ ئۇنىمۇ ھاۋارىلەرگە ئىچكۈزگەن. چىركاۋ بۇ ۋەقەلەرنى كېيىنچە مۇراسىم شەكلىگە كەلتۈرگەن.

ئەۋخارىستايا خرىستىئانلىقتا ساكرامەنتلەردىن بىرىدۇر. بۇ ساكرامەنت خرىستىئان ئەقىدە ۋە ئىبادەتلىرىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. خرىستىئانلار ھەزرىتى ئىسانىڭ گۆشىنى ۋە قېنىنى تەمسىل قىلغانلىقىغا ئىشىنىپ، نان ۋە شاراپنى بۆلۈشۈپ ئۇنىڭ بارلىقىغا ئورتاق بولىدۇ. خرىستىئانلار بۇ مۇراسىم ئارقىلىق بىر جەھەتتىن ھەزرىتى ئىسانى تەڭرىگە قۇربانلىق قىلىدۇ.

ئەۋخارىستىياغا بېرىلگەن مەنا ۋە بۇنى ئىجرا قىلىش ۋاقتى مەزھەپلەرگە ئاساسەن ئۆزگىرىدۇ. كاتولىكلەر بۇ مۇراسىمنى كۈندە ئىككى قېتىم ئۆتكۈزىدۇ. ئورتودوكسلار يەكشەنبە ۋە بايرام كۈنلىرىدە، پروتەستانلار يىلدا بىر قانچە قېتىم ئۆتكۈزىدۇ.

4) ئۆيلىنىش: (نىكاھ) خرىستىئانلىقتا ئۆيلىنىش، شەخسنىڭ نىكاھلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دۇنياغا ئائىت بىر ئەھۋال ئەمەس. خرىستىئانلار ئۆيلىنىشنى ھەزرىتى ئىسا بىلەن چىركاۋ ئوتتۇرىسىدىكى ئۈزۈلمەس روھى رىشتىنىڭ بىر شەكلى دەپ قارايدۇ. مۇراسىم خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئۆيلىنىش ئىككى كىشىنىڭ كېلىشىمنى چىركاۋ تەرىپىدىن مۇقەددەسلەشتۈرۈشنى ۋە بۇ ئىككى كىشنى چىركاۋدا بىر رىشتە بىلەن باغلاش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ مۇراسىم خاراكتېرنى ئالغانلىقى ئۈچۈن نىكاھ مۇراسىمى چىركاۋدا ئۆتكۈزىلىدۇ. كاتولىكلەر توي قىلغان ئەر ـ خۇتۇننىڭ ئايرىلىشىغا قەتئىي رۇخسەت قىلمايدۇ. ئورتودوكسلار بولسا مەلۇم شەرتلەرگە ئاساسەن ئايرىلىشقا رۇخسەت بېرىدۇ.

5) راھىبلىق: ئۆزىنى دىنىي خىزمەتلەرگە ئاتاشنى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قوبۇل قىلغان كىشىلەرگە بەزى ئۇنۋانلار بېرىلىدىغان مۇراسىم. دىياكوس، پاپاز ۋە پىسكوپۇس ماقامىغا ئۆستۈرۈلگەنلەرگە بۇ مۇراسىمدا ماقام بېرىلىدۇ. بۇ مۇراسىمغا پىسكوپوس رىياسەتچىلىك قىلىدۇ.

6) گۇناھ ئېتىراپى: (تەۋبە) شەخسىنىڭ قىلغان گۇناھ ئىشلاردىن يىراق تۇرۇشى ۋە ۋاپىتىزىنىڭ تەسىرىنى تەكرار پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلىدىغان بىر مۇراسىم. بىر ئادەم قانداق گۇناھ ئۆتكۈزسە ئۆتكۈزسۇن، قىلغان گۇناھىغا سەممىي پۇشايمان قىلىپ تەۋبە قىلسا، گۇناھى يۇيۇلىدۇ. گۇناھىنى ئېتىراپ قىلىدىغان شەخس چىركاۋدىكى مەخسۇس ئايرىلغان يەرگە كىرىپ راھىپقا گۇناھىنى ئېيتىدۇ، راھىپ گۇناھلارنى ئەپۇ قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇپ، چىركاۋغا ۋاكالىتەن ئۇنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىدۇ. بەزى ۋاقىتلاردا راھىپ گۇناھىنىڭ ئەپۇ قىلىنىشى ئۈچۈن جازامۇ بېرەلەيدۇ.

7) ئاخىرقى ياغلاش: كېسەللىكتە بولۇپمۇ ئۆلۈم ۋاقتىدا ئىنسانىنى راھەتلىتىش ئۈچۈن قىلىنىدىغان بىر ئىبادەت. بىمارنىڭ شىپا تېپىشى ئۈچۈن، مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ياغ سۈرتىلىدۇ. بۇ ئىبادەت بىمارغا يالغۇز ئەمەسلىكىنى، ھەزرىتى ئىسانىڭ ئۇنىڭغا ھەمرا ئىكەنلىكىنى، ئاللاھنىڭ ھۇزۇرىغا بارغۇچە يالغۇز قويمايدىغانلىقىنى ئەسلىتىدۇ.

3.6.3. قۇتۇلۇش پرىنسىپى

خرىستىئانلىق ئاساسى پرىنسىپلىرى جەھەتتىن بىر قۇتۇلۇش دىنىدۇر. بۇ دىن ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىنى قۇتۇلۇش كۈرىشى تارىخى دەپ قارايدۇ. خرىستىئانلىقتا ئىنسانىيەت گۇناھكار تەبىئىتى سەۋەبى بىلەن ئۆز ئالدىغا قۇتۇلالمايدۇ. بۇ سەۋەپتىن تەڭرى يالغۇز ئوغلى ھەزرىتى ئىسانى ئىنسانلارنىڭ گۇناھىغا كەففارەت بولۇش ئۈچۈن قۇربانلىق قىلغان. بۇنىڭ سايىسىدە ئىنسانلار گۇناھلاردىن پاكلىنىش ئىمكانىغا ئېرىشكەن. يەر يۈزىدە قىلىنىۋاتقان بۇزۇقچىلىق ۋە گۇناھلار ھەزرىتى ئىسانىڭ ئىككىنچى قېتىم كېلىشى بىلەن تۈگەيدۇ. خرىستىئانلار بۈيۈك بىر ئۈمىد بىلەن بۇ ۋەقەنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى كۈتمەكتە.

3.6.4. مىسسىئونېرلىق

مىسسىئونېرلىك دىن تارقىتىش پائالىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئاتالغۇدۇر. بۇ ئاتالغۇ خرىستىئانلىق بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلانغان. چۈنكى خرىستىئانلار دىن تارقىتىش ۋە خرىستىئانلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن دۇنيانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا تەرتىپلىك پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. مىسسىئونېرلىق خرىستىئانلىقنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىگىدۇر. بۇ سەۋەپتىن مىسسىئونېرلىقنىڭ خرىستىئانلىقتا ئالاھىدە

ئورنى بار. ھەر خرىستىئان ئۆزىنى تەبىئى بىر مىسسىئونېر دەپ قارايدۇ. بۇ ۋەزىپە خرىستىئانلارغا ھەزرىتى ئىسا تەرىپىدىن بېرىلگەن.

خرىستىئانلىقتا مىسسىئونېرلىقنىڭ بۇنداق مۇھىم بولىشى خرىستىئانلىقتىكى قۇتۇلۇش چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىققان. خرىستىئانلارنىڭ چۈشەنچىسىدە، يەر يۈزىدىكى ئەسكىلىك ۋە گۇناھلارنىڭ يۇقۇتۇلىشى ھەزرىتى ئىسانىڭ 2 ـ قېتىم كېلىپ تەڭرى پادىشاھلىقىنى قۇرۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ 2 ـ قېتىم كېلىشى بىر قىسىم شەرتلەرگە باغلىقتۇر. بۇلاردىن ئەڭ مۇھىمى يەر يۈزىنىڭ ھەر تەرىپىدە خرىستىئان جامائەتلىرىنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن خرىستىئانلار مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

3.7. خرىستىئانلارنىڭ باشقا دىنلارغا بولغان قارىشى

خرىستىئانلارنىڭ باشقا دىنلارغا يېقىنلىشىشى تارىخى بىر تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئىلگىرى خرىستىئانلار خرىستىئانلىقنىڭ سىرتىدا، باشقا بىر دىنىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قوبۇل قىلمايتتى. تەڭرى ھەققىدىكى ھەقىقى بىلىم ۋە تەجرىبىنىڭ پەقەت خرىستىئانلىقتا بارلىقىنى، بۇ سەۋەپتىن ھەممە ئىنسانىنىڭ خرىستىئان بولىشى لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قۇياتتى. ئۇلار قىسقا ۋاقىتتا دۇنيانىڭ خرىستىئانلىشىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ خرىستىئان دۇنياسىنىڭ كۈچلىنىشى، قىسقا ۋاقىتتا سىياسى ۋە ھەربى ساھەدە بۈيۈك مۇۋاپپىقىيەتلەر قازىنىشى بۇ پىكىرنىڭ قىسقا ۋاقىتتا ئەمەلگە ئاشىدىغانلىق ئۈمىدىنى پەيدا قىلدى. لېكىن بۇ ئۈمىد II ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا ئاجىزلىدى. چۈنكى بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن خرىستىئان بولمىغان دۆلەتلەر تەرەققى قىلىشقا باشلىدى. 1949 ـ يىلى جۇڭگودا كوممۇنىستلار ئىچكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ دۆلەت قۇردى ۋە كۈچلەندى. ھىندىستان ماخاتما گەندى رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى مۇۋاپپىقيەتلىك ئاخىرلاشتۇرۇپ، مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. ھىندىستان مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن كۈچلىنىپ ئامېرىكا ۋە ياۋروپاغا مەدەنىيەت ئېكسپورت قىلىشقا باشلىدى. پەلەستىنىنى سىيونىست كۈچلەرنىڭ ئىشغال قىلىشى بىلەن 1948 ـ يىلى بۇ مۇقەددەس زېمىندا ئىسرائىل دۆلىتى قورۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇزۇندىن بىرى يوقۇلۇشىنى ئارزۇ قىلىۋاتقان يەھۇدىلىك كۈچلەندى. شۇنداقلا ئىسلام دۇنياسىدىمۇ ئويغىنىشلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

بۇ ئۆزگىرىشلەر خرىستىئانلىق ئىچىدە ئاساسى گەۋدىنى تەشكىل قىلىدىغان كاتولىك چىركاۋىنى باشقا دىنلارغا بولغان قارىشىنى قايتىدىن قاراپ چىقىشقا مەجبۇر قىلدى. كاتولىك چىركاۋىنىڭ 1962 ـ 1965 ـ يىللىرى ئارىسىدا ئۈچ يىل داۋاملاشقان II ـ ۋاتىكان كونسىلىدا باشقا دىنلارغا بولغان قارىشىدا بىر ئاز يۇمشاش پەيدا بولدى.

خرىستىئانلىقنىڭ سىرتىدىكى دىنلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ ھاياتىدا مۇھىم ئورنىنىڭ بارلىقى، بۇ دىنلاردا ئىلاھىي ۋەھيىنىڭ ئىزلىرىنىڭ بارلىقى قوبۇل قىلىندى.

كۆنىمىزدە خرىستىئانلار بولۇپمۇ كاتولىكلەر باشقا دىنلار ئىچىدىن يەھۇدىلىككە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبى ھەزرىتى ئىسانىڭ ۋە تۇنجى خرىستىئانلارنىڭ يەھۇدى بولغانلىقىدۇر. خرىستىئانلار يەھۇدىلىكنىڭ بىكار قىلىنغانلىقىنى سۆزلىسىمۇ، بۇ دىننىڭ مەنسۇپلىرىنىڭ خرىستىئانلىق تارىخى ئۈچۈن مۇھىم ئىكەنلىكىنى بايان قىلماقتا.

كاتولىك خرىستىئانلار ئىسلام ھەققىدىمۇ ئىجابى سۆزلەر سۆزلەۋاتىدۇ ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ بەزى ئەقىدە، ئىبادەتلىرىنى توغرا كۆرۈۋاتىدۇ.

كاتولىك خرىستىئانلار يەھۇدى ۋە مۇسۇلمانلاردىن باشلاپ، كۆنىمىزدە يەر يۈزىدە مەۋجۇت بولغان پۈتكۈل دىن مەنسۇپلىرى بىلەن دىئالوگ قۇرۇش پائالىيەتلەرىنى قىلىۋاتىدۇ.

3.8. قۇرئانى-كەرىم نوقتىئىنەزىرىدە خرىستىئان ۋە خرىستىئانلار

قۇرئانى-كەرىمدە خرىستىئانلىق دىن سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنماستىن، خرىستىئانلارنىڭ ئەقىدە ۋە ھەرىكەتلىرى تىلغا ئېلىنغان.

قۇرئانى-كەرىمدە يەھۇدىلارغا نىسبەتەن خرىستىئانلار ئاز بايان قىلىنغان. بۇنىڭ سەۋەبى ئىسلامنىڭ تۇنجى يىللىرىدا يەھۇدىلاردا ئوتتۇرىغا چىققان مەسىلىلەرنىڭ خرىستىئانلىقتا ئوتتۇرىغا چىقمىغانلىقىدا. ئىسلام بارلىققا كېلىۋاتقان يىللاردا خرىستىئانلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا يەھۇدىلار بىلەن بولغاندىكىدەك قاتتىق زىددىيەتلەر ئوتتۇرىغا چىقمىغان. چۈنكى ئۇ ۋاقىتلاردا مۇسۇلمانلار خرىستىئانلارنىڭ كۆپ قىسمى بىلەن مۇناسىۋەت قىلمىغان ئىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ھەبەشىستانغا ھىجرىتى، ۋىزانتىيە چېگرىلىرىغىچە يېتىپ بېرىشى ۋە ۋىزانتىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، يەنى قۇرئانى-كەرىم تاماملانغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن. بۇ سەۋەپتىن، خرىستىئانلارنىڭ ئىسلام ۋە مۇسۇلمانلارغا ياخشى پوزىتسىيىدە بولمىغانلىقى قۇرئانى-كەرىمدە ئاز بايان قىلىنغان.

بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئەقىدە جەھەتتە خرىستىئانلار يەھۇدىلارغا قارىغاندا كۆپ تەنقىدلەرگە ئۇچرىغان. بولۇپمۇ «تەسلىس» (ئۈچلۈك) ئەقىدىسى بۇ تەنقىدلەرنىڭ ئاساسى نوقتىسى ئىدى. قۇرئانى-كەرىمنىڭ بىر نەچچە ئايىتىدە ئۈچلۈك تەڭرى ئەقىدىسى سەۋەبىدىن خرىستىئانلار تەنقىد قىلىنغان. بۇ تەنقىدلەر يېنىدا خرىستىئانلارنىڭ ئىشەنچلىك بولۇشتەك ئەخلاقى پەزىلىتى ۋە مۇسۇلمانلارغا سۆيگۈ جەھەتتىن ئەڭ يېقىن بولغانلىقى ماختالغان.

4. ئىسلامىيەت

4.1. ئىسلامىيەتنىڭ سۆز ۋە ئاتالغۇ مەنىسى

ئىسلامىيەت سۆزىنىڭ لۇغەتتە: «ئىتائەت قىلىش، بويۇن ئېگىش، باغلىنىش، بىر نەرسىگە تەسلىم بولۇش، ئامان بولۇش ۋە تىنچلىق» قاتارلىق مەنالىرى بار. بۇ سۆزنىڭ دىنىي مەنىسى: ئاللاھقا تەسلىم بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىش، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تەبلىغىنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلىپ، بۇنى ھاياتىدا ئەمەلىيلەشتۈرۈش. بۇنىڭدىن باشقا ئىسلام بىر فىقھ (قانۇن) ئاتالغۇسى مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. فىقھتا بۇ ئاتالغۇ سالام، كېلىشىم تۈزۈش دېگەنلىك بولىدۇ.

ئىسلام ئەينى ۋاقىتتا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تەبلىغ قىلغان دىنىنىڭ ئىسمىدۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئېلىپ كەلگەن بۇ دىن ئىسمىنى مۇقەددەس كىتاب قۇرئانى-كەرىمدىن ئالغان. ئىسلام دىنىنىڭ مەنسۇبى بولغان ۋە بۇ دىنىنىڭ ھۆكۈملىرىگە رىئايە قىلغان شەخسنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئەرەبچە ئىسلام كەلىمىسى بىلەن ئوخشاش يىلتىزدىن كەلگەن «مۇسلىم» سۆزىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەخس پارىسچىدا «مۇسۇلمان»، تۈركچىدە «مۈسلۈمان»، ئۇيغۇرچىدا «مۇسۇلمان» دېيىلىدۇ. تۈركچىدە ئىسلام دىنى «ئىسلامىيەت» ۋە «مۇسۇلمانلىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

4.2. ئىسلامىيەتنىڭ يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئىسلام دىنى يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىقتىن كېيىن، پەرقلىق بىر جۇغراپىيە ۋە مەدەنىي بىر مۇھىتتا بارلىققا كەلگەن. ئىسلامنىڭ پەيغەمبىرى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىر يەھۇدى ياكى خرىستىئان ئەمەس ئىدى. ئۇ جاھىلىيەت ئەرەپ ئادىتى ھۆكۈم سۈرگەن بىر مۇھىتتا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان. بۇ سەۋەپتىن ئىسلامنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىق بىلەن تارىخىي بىر باغلىنىشى يوق. ئەكسىچە، خرىستىئانلىق بىلەن يەھۇدىلىك ئوتتۇرىسىدا مۇشۇنداق بىر باغلىنىش مەۋجۇت. خرىستىئانلىق يەھۇدىلىكنىڭ ئىچىدىن كېلىپ چىققان ۋە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ پەرقلىق بىر دىنغا ئايلانغان. خرىستىئانلىقنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان ھەزرىتى ئىسا يەھۇدى دىنىي ئادىتى ئىچىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان بىر يەھۇدى ئىدى. شۇنداقلا تۇنجى ھاۋارىلار ۋە خرىستىئانلارنىڭ كۆنمىزدىكى شەكلىگە كېلىشىدە مۇھىم تۆھپە قوشقان پاۋلۇسمۇ ئەسلىدە بىر يەھۇدى ئىدى. بۇ سەۋەپتىن خرىستىئانلىقتا يەھۇدى ئىزلىرى مەۋجۇتتۇر.

ئىسلام پەرقلىق بىر جۇغراپىيە ۋە مۇھىتتا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىقتىن خالى ھالدا تارقالغان. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئىسلامنىڭ بۇ دىنلار بىلەن ئورتاقلىقى تارىخىي يول بىلەن ئەمەس، ۋەھيى يولى بىلەن تەسىس قىلىنغان.

ئاللاھتائالا ئىسلام پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىلگىرىكى پەيغەمبەرلەرگە ئوخشاش بىر پەيغەمبەر ئىكەنلىكىنى، ئۇلارغا ۋەھيى قىلغان نەرسىلەرنى ئۇنىڭغىمۇ ۋەھيى قىلغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ سەۋەپتىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام پەيغەمبەرلىكىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ، تەبلىغىنىڭ ئىلگىرىكىلەرنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى بىلگەن. ئۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام، ئىسا ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇلارغا چۈشۈرۈلگەن ئەمرلەردىن خەۋەردار ئىدى. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇ مەلۇماتلارنى يەھۇدى ۋە خرىستىئانلاردىن ئالمىغان. ئۇنىڭغا بۇ مەلۇماتلار ئاللاھ تەرىپىدىن ۋەھيى ئارقىلىق بىلدۈرۈلگەن. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ يەھۇدى-خرىستىئان ئادىتىدىن ئالغان تەجرىبىلەر بىلەن ئىسلامنى تەشكىل قىلغانلىق پىكرى تارىخي بەلگىلەر بىلەن ئىسپاتلىنالمىغان.

ئىسلام بۇ دىنلار بىلەن تارىخي جەھەتتە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولمىسىمۇ، لېكىن يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىق بىلەن بەزى ئورتاق قاراشلىرى بار. بۇ ئورتاقلىقنىڭ بېشىدا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام كېلىدۇ. ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنى يەھۇدى ۋە خرىستىئانلار بىزنىڭ بۈيۈك ئىنسانىمىز دەيدۇ. يەھۇدى ۋە خرىستىئانلار دىنلىرىنىڭ مەنبەسىنى ھەزرىتى ئىبراھىمگە تاياندۇرۇپ، ھەزرىتى ئىبراھىمنىڭ ئۆز دىنىدىن ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئىسلامنىڭ مۇقەددەس كىتابى قۇرئانى-كەرىم ئۇلارنىڭ بۇ چۈشەنچىلىرىنى بايان قىلغان. لېكىن قۇرئانى-كەرىم يەھۇدىلار ۋە خرىستىئانلارنىڭ پىكرىنىڭ ئەكسىچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ يەھۇدى ياكى خرىستىئان ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنى ھەنىف (توغرا يولدا ماڭغۇچى) بىر مۇسۇلمان دەپ ئىپادىلەيدۇ. باشقا ئايەتلەردە ھەزرىتى ئىبراھىمنىڭ دىنى ماختىلىپ، مۇسۇلمانلارغا ھەزرىتى ئىبراھىمنىڭ دىنىغا ئەگىشىش تەۋسىيە قىلىنغان. بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ئايەتلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «**يەھۇدىلار ۋە خرىستىئانلار مۇسۇلمانلارغا : يەھۇدى ياكى مۇسۇلمان بولۇڭلار، توغرا يول تاپىسىلەر دەيدۇ. دېگىنكى، ئۇنداق ئەمەس، توغرا يولدا بولغان ئىبراھىمنىڭ دىنىغا رىئايە قىلىمىز.**» (بەقەرە سۈرىسى، 135-ئايەت)

بۇ ئايەتلەردە بايان قىلىنغىنىدەك، ئىسلام يەھۇدى ۋە خرىستىئانلار بىلەن بىرلىكتە ھەزرىتى ئىبراھىمنى ئورتاق قىممەتلىك دەيدۇ ۋە ئۆزىنى ئۇنىڭ دىنىغا تاياندۇرىدۇ. پەقەت ئۇنى يەھۇدى ۋە خرىستىئان كىملىكتە قوبۇل قىلماي، ئىلگىرىكى ئەسلى ھالىتى بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. ئىسلام بۇنى ھەزرىتى ئىبراھىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىماي، ھەزرىتى مۇسادىن ھەزرىتى ئىساغىچە بولغان بارلىق پەيغەمبەرلەر ۋە دىنىي شەخسىيەتلەر ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇپ، يەھۇدى، خرىستىئانلارنىڭ بۇ پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى خاتا ئەقىدىلىرىنى رەت قىلىدۇ. ئىسلام باشقا ئورتاق نوقتىلاردا يەنە باراۋەر مۇئامىلە قىلىدۇ.

نەتىجىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تەبلىغ قىلغان ئىسلام ئىلگىرىكى پەيغەمبەرلەر تەبلىغ قىلغان دىنىنىڭ داۋامىدۇر. ئىسلامنىڭ يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىر قىسىم ئورتاق شەخس ۋە ئەقىدىلەرنى قوبۇل قىلىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

4.3. ئىسلامنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبى

كۈنىمىزدە مەۋجۇت دىنلارنىڭ بىرى بولغان ئىسلام مىلادى 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەبىستاندا بارلىققا كەلگەن. ئىسلام بارلىققا كەلگەن دەۋىردە يەر يۈزىدە كۆپلىگەن دىنلار مەۋجۇت ئىدى. تاۋئىزم (داۋجىياۋ)، كۇڭزى ئەقىدىسى، ھىندۇئىزم، بۇددىزم، جاينىزم، زەردۇشتىلىكنىڭ داۋامى بولغان مەجۇسىلىك، مانىخەيئىزم (مانى دىنى)، سابىئىلىك، يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىق بۇ دەۋىردە بىلىنگەن دىنلار ئىدى. بۇ دەۋىردە ئىسمى ئېنىق بولمىغان ئەنئەنىۋى بۇتپەرەستلىك دىنلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئىسلام كەلگەندە ئەرەبىستان بۇتپەرەسلىك ئەۋج ئالغان بىر يەر ئىدى.

ئىسلام بارلىققا كەلگەن ۋاقىتتا ئەرەپ جەمئىيىتىنىڭ دىنىي ئېتىقادى قانداق ئىدى؟

بۇ دەۋىردە ئەرەبىستان قىتئەلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىجارەت يولى ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان مۇھىم پورتلار جايلاشقان بىر رايون ئىدى. ھەزرىتى ئىبراھىم بىنا قىلغان كەبە جايلاشقان مەككە شەھىرى تىجارەت ۋە دىنىي جەھەتتىن ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ مۇھىم مەركىزى ئىدى. بۇ يەردىكى ئىقلىم سەۋەبىدىن ئەرەپلەرنىڭ كۆپ قىسمى كۆچمەن ھاياتتا ياشايتتى. يەرلىشىپ ياشايدىغانلار قەبىلە شەكلىدە ئىدى. بۇ قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق كېلىشمەسلىكلەر چىقىپ، ئۇرۇشلار بولۇپ تۇراتتى. بۇ دەۋىردە ئەرەپ جەمئىيىتى ئىجتىمائىي ھايات ۋە ئەخلاقى جەھەتتىن بۇزۇلغان ئىدى. ھەقسىزلىق، زۇلۇم ۋە مەنپەئەتپەرەسلىك يۇقىرى پەللىگە چىققان بولۇپ، خەلقنىڭ كۆپ قىسمى بۇتلارغا چوقۇناتتى.

ئەرەپلەر چوقۇنىدىغان بۇتلار تاش، ياغاچ ۋە مېتالدىن ياسىلاتتى. ئىنسان شەكلىدە ياسالغان بۇتلار «ساتەم»، ياغاچ ياكى مېتالدىن ياسالغان بۇتلار «نۇسۇب» دەپ ئاتىلاتتى. كەبىدە ئەرەپ قەبىلىلىرىنىڭ سانىغا تەڭ كېلىدىغان 360 بۇت بار ئىدى. ئەرەپلەرنىڭ بۇتلاردىن باشقا «تاغۇت» دەپ ئاتىلىدىغان بۇتخانىلىرىمۇ بار ئىدى. لات، مانات، ئۇززا بۇلارنىڭ چوڭلىرى ئىدى. ئەرەپلەر كەبىگە ئوخشاش بۇلارغىمۇ ھۆرمەت كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى تاۋاپ قىلىپ، ئالدىدا چەك تاشلاپ قۇربانلىق قىلاتتى.

ئەرەپلەر بۇتلارغا چوقۇنۇش بىلەن بىرلىكتە ئاللاھنىمۇ بىلەتتى. بۇتلارنى ئاللاھ بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدا ۋاستە دەپ چوقۇناتتى. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئەرەپلەر ئوتتۇرىسىدا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن قالغان بىر ئاللاھ ئەقىدىسىنى ساقلاپ كەلگەنلەرمۇ بار ئىدى. ھەنىپ دەپ ئاتالغان بۇ كىشىلەر بۇتپەرەسلىك ۋە ئەخلاقسىزلىقتىن يىراق تۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتتەتتى. بۇ دەۋردە ئەرەپلەردىن باشقا خەلقلەرمۇ ئىجتىمائىي ھايات ۋە دىنىي ئەقىدە جەھەتتە ياخشى ئەمەس ئىدى. ئەرەبىستاننىڭ شىمالدىكى خرىستىئان دۇنياسى ۋىزانتىيە ھەزرىتى ئىسا بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر تۈپەيلىدىن مەزھەپ ئۇرۇشلىرىغا سەھنە بولغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا خرىستىئانلىق دەسلەپتىكى ئەسلى ھالىتىدىن كۆپ يىراقلىشىپ كەتكەن بولۇپ، سۈرگۈن سەۋەبىدىن دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىگە تارقالغان يەھۇدىلارمۇ ئوخشاش ئەھۋالدا ئىدى.

ئەرەبىستان ئەتراپىدىكى باشقا دىنلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ناچار ئىدى. مەجۇسىلىك دىنىغا مەنسۇپ بولغان ئىراندىكى ساسانىلار ئوتقا چوقۇناتتى. ئىمپېراتور مۇقەددەسلەشتۈرۈلۈپ، تەڭرى خاراكتېرلىق ئىمتىيازىنى ئىشلىتىپ ئىنسانلارغا زۇلۇم قىلاتتى. كۈچىنى ئىمپېراتوردىن ئالغان مۇبەدلەر، يەنى دىنىي زاتلارمۇ خەلققە زۇلۇم سالاتتى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، ئىسلام ئوتتۇرىغا چىقىش دەۋرىدە دۇنيانىڭ ئەھۋالى ياخشى ئەمەس ئىدى. ئۇرۇش، ناھەقچىلىق، مەزھەپ توقۇنۇشلىرى ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقەلەر ئەۋج ئالغان ئىدى. مەۋجۇت دىنلار ئىنسانلارغا رەھبەرلىك قىلىشتىن يىراقتى. ئادالەتسىزلىك ئەۋجىگە چىققان ۋەزىيەتتە مەنىۋى جەھەتتە بەخت ئىزدىگەنلەر تەركى دۇنيا بولۇپ، يالغۇز ئۆزىنى قۇتقۇزۇشنىڭلا كويىغا چۈشكەن ئىدى.

بۇ ئەھۋاللار ئىسلامنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەپ ئىدى. خاتا تەبلىغ قىلىش ۋە خاتا ھۆكۈملەر تۈپەيلى پەيغەمبەرلەر تەبلىغ قىلغان دىنىنى، يەنى ئىسلامنى قايتىدىن جانلاندۇرۇش كېرەك ئىدى. ئاللاھ بۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەپ مىللىتىدىن بىر پەيغەمبەر تاللاپ، ئۇنى بۇ ئىشقا ۋەزىپىلەندۈردى. بۇ پەيغەمبەر مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئىدى.

4.4. ئىسلامنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىگى ۋە باشقا دىنلاردىن پەرقى

ئىسلام پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكى بىلەن تاماملانغان بىر دىندۇر. بۇ دىن تارىختا بارلىققا كەلگەن خاتا تەبلىغ ۋە ھۆكۈملەردىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاستىسى بىلەن پاكلىنىپ، ئاللاھ رازى بولىدىغان، ئىنسان تەبىئىتىگە ئۇيغۇن بىر دىن شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ئىسلامنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىگى قايسىلار؟

بۇ دىنىنىڭ قۇرئانى-كەرىمدە كۆرسىتىلگەن ئالاھىدىلىگى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. ئىسلامدا روھبانلىق يوقتۇر. ئىسلام، دىنىنى كونترول ئاستىغا ئالىدىغان ۋە ئىنسانلار ئۈستىدە ھاكىمىيەت قۇرىدىغان دىنىي زاتلار سىنىپىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قوبۇل قىلمايدۇ. ھالبۇكى، قۇرئانى-كەرىمدە يەھۇدى ۋە خرىستىئانلار بۇ ھەقتە تەنقىدلەندى. ئۇلار راھىپلار ۋە ھاماملارنى ئاللاھتىن باشقا ئىلاھ قىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن تەنقىد قىلىنغان.

2. ئىسلامدا ئەقىل بىلەن زىتلىشىدىغان خۇراپاتلار يوق. ئىسلامنىڭ بارلىق تەۋسىيىلىرى ئەقىلگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئىسلامدا ئالدى بىلەن ئوقۇش، ئاندىن كېيىن ئىشىنىش پرىنسىپى بار.

3. ئىسلام دىنى ئىنسانلارنى تۇغۇلىشىدىن تارتىپ ئەركىن ۋە گۇناھسىز دەپ قارايدۇ. ھەر قانداق بىر ئادەم باشقىسىنىڭ گۇناھى سەۋەبىدىن جازاغا تارتىلمايدۇ. گۇناھ ۋە ساۋاپلار ئىنسانلار ئەقىلگە كەلگەن ۋاقتتىن باشلاپ، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قىلغان ئىش-ھەرىكەتلەرنى كۆرسىتىدۇ.

4. ئىسلامدا پەيغەمبەرلەر بىلەن بىللە ھەر قانداق بىر ئىنسان پەۋقۇلئاددە ئىلاھىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەمەس. بۇ سەۋەپتىن ئىسلامدا ھەر قانداق بىر ئىنسان مۇتلەق مۇكەممەل ئەمەس.

5. ئىسلام ئىنسان بىلەن ئاللاھ ئوتتۇرىسىدا ۋاستە قوبۇل قىلمايدۇ. ھەممە ئادەم ئاللاھقا بىۋاستە ئىبادەت قىلالايدۇ. نىجاتلىق ئۈچۈن بىر ۋاستىچىغا ئېھتىياج يوقتۇر. شەخس ئۆزى ئىگە بولغان توغرا ئەقىدە ۋە ياخشى ئەمەللىرى بىلەن ئاللاھنىڭ رازىلىقىغا ئېرىشىپ نىجاتلىق تاپالايدۇ.

6. ئىسلامنىڭ ئەقىدە ۋە ئىبادەت ئاساسلىرى بۇ دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى قۇرئانى-كەرىمدە بايان قىلىنغان.

7. ئىسلام باشقا دىنلارنىڭ پەيغەمبەرلىرى ۋە مۇقەددەس كىتابلىرىنى تەستىقلايدۇ.

8. ئىسلامدا تاللانغانلىق ۋە ئۈستۈنلۈك چۈشەنچىسى مەۋجۇد ئەمەس. ئىشىنىدىغان ھەممە ئادەم ئىسلامدا ئوخشاش ھوقۇق ۋە ئورۇنغا ئىگە.

9. ئىسلامدا مۇتلەق نۇپۇزغا ئىگە بىرەر ئورگان ياكى شەخس يوقتۇر.

10. ئىسلامدا تەۋبە قىلىش ۋە ئەپۇ قىلىنىش بەندە بىلەن ئاللاھ ئوتتۇرىسىدىكى ئىشتۇر. گۇناھلىرىغا تەۋبە قىلىشنى ئويلىغان ئادەم ھەرقانداق دىنىي تەشكىلات ياكى دىنىي ئىمتىيازى بولغان شەخسكە مۇراجىئەت قىلماستىن بىۋاستە تەۋبە قىلالايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، ئىسلامدا گۇناھ ئېتراپى دېيىدىغان بىر نەرسە يوقتۇر.

11. ئىسلام بۇتپەرەسلىك ۋە شېرىككە قارشى تۇرىدۇ. دىنىي شەخسلەر ۋە مەۋجۇداتلارنىڭ رەسىم، ھەيكەللىرىگە چوقۇنۇشقا، بۇلارنىڭ ئىبادەت يەرلىرىدە مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويمايدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن پرىنسىپلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يەھۇدىلىك، ئاز بىر قىسمى خرىستىيانلىق بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە. ئىسلام دىنىنىڭ بۇ پرىنسىپلىرى دەسلەپكى ۋاقىتتىن تارتىپ كۈنىمىزگىچە بۇزۇلماي ئۆز پېتى ساقلىنىپ كەلمەكتە.

4.5. ئىسلام ۋە باشقا دىنلار

ئىسلامدا ئىنسانلار ئەقىدە جەھەتتىن مۇسۇلمان، ئەھلى كىتاب ۋە مۇشرىك دەپ ئۈچكە ئايرىلىدۇ. ئاللاھ ئاخىرقى پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق ئەۋەتكەن بۇيرۇقلارنى ئىجرا قىلغۇچىلار مۇسۇلمان دېيىلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن ئىلگىرىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ شەرىئىتىگە رىئايە قىلغانلار ئەھلى كىتاب دېيىلىدۇ. ئاللاھنىڭ ئورنىغا باشقا نەرسىلەرگە چوقۇنغانلار مۇشرىك دېيىلىدۇ.

قۇرئاننىڭ باشقا دىنلارغا بولغان چۈشەنچىسى قانداق؟

«كىتاب ئىگىلىرى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان ئەھلى كىتاب ئىسلامدا مۇشرىكلاردىن پەرقلەندۈرۈلگەن. قۇرئانى ـ كەرىمنىڭ كۆپلىگەن ئايەتلىرىدە زىكىر قىلىنغان ئەھلى كىتاب دائىرىسىگە قايسى ئەقىدە گۇرۇپپىلىرىنىڭ كىرىدىغانلىقى ھەققىدە ھەرخىل پىكىرلەر مەۋجۇت. دەسلەپكى دەۋردىكى ئىسلام ئالىملىرى ئەھلى كىتابنىڭ يەھۇدى ۋە خرىستىيانلاردىن تەركىب تاپقانلىقىنى ئېيتسا، كېيىنكى دەۋردىكى ئالىملاردىن بەزىلىرى سابىئىلەر ۋە مەجۇسىلارنىڭمۇ بۇ كاتېگورىيىگە كىرىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

قۇرئانى ـ كەرىمدە يەھۇدىلار، خرىستىيانلار، سابىئىلەر ۋە مەجۇسىلار ئىسمى سۆيپىتىدە زىكىر قىلىنغان. بۇ دىنلار ئىسلام بارلىققا كەلگەن ۋاقىتتا ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ ئەتراپىدا مەۋجۇت بولۇۋاتقان دىنلار ئىدى. ئىسلام كەلگەندە ئەرەپ يېرىم ئارىلىدىن يىراق رايونلاردا ھىندۇئىزم، بۇددىزم، جايىنىزم، تاۋئىزم، كۇڭزىچىلىق قاتارلىق دىنلارمۇ مەۋجۇت ئىدى. تۇنجى مۇسۇلمانلار بۇ دىننى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن

قۇرئانى-كەرىمدە بۇ دىنلار ھەققىدە مەلۇمات يوق ئىدى. بۇ سەۋەپتىن بۇ دىنغا ئىشەنگەنلەرنىڭ ئەھلى كىتاب ياكى ئەمەسلىكى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن مۇزاكىرە تېمىسى بولمىغان. ھالبۇكى، بۇ دىنلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى بار.

يەھۇدى ۋە خىرىستىئانلارنىڭ ئەھلى كىتاب كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغانلىقى ئايەت ۋە ھەدىسلەردە ئېنىق بايان قىلىنغان. قۇرئانى-كەرىمدە يەھۇدى ۋە خىرىستىئانلار ئەھلى كىتاب دەپ تىلغا ئېلىنغان. ئۇلارنىڭ بەزى ئادەتلىرى تەنقىد قىلىنىپ، بەزى ئادەتلىرى ماختالغان. ئۇلاردىن ئاللاھقا ۋە ئاخىرەت كۈنىگە ئىشىنىپ، گۈزەل ئىش قىلغانلارنى ئاللاھنىڭ مۇكاپاتلايدىغانلىقى ئېيتىلغان. (بەقەرە سۈرىسى، 62-ئايەت؛ مائىدە سۈرىسى، 69-ئايەت) ئىسلام ئالىملىرىنىڭ بۇ دىن مەنسۇپلىرىنىڭ ئايەتلەردە زىكىر قىلىنغان ئەھۋاللىرى ھەققىدە ھەر خىل پىكىرلىرى بار.

ئىسلام دىنى مۇشرىكلارغا نىسبەتەن ئەھلى كىتابقا ئالاھىدە ئىمتىياز بەرگەن. ئۇلارنىڭ جان ۋە مال بىخەتەرلىكىنى بەزى شەرتلەر ئاستىدا قوغداش بىلەن بىرگە، ئەقىدىلىرىنى ئەركىن ئىپادە قىلىشىنىمۇ كاپالەت ئاستىغا ئالغان. ئىسلام يەنە ئورتاق نوقتىلاردا بىر يەرگە كېلىش ھەققىدە ئۇلارنى سوھبەتكە چاقىرغان.

5. ھىندۇئىزم

ھىندۇئىزم كۈنىمىزدە دۇنيانىڭ ئەڭ قەدىمقى دىنلىرىدىن بىرىدۇر. قاچان ئوتتۇرىغا چىققانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. بۇ دىننىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2500-يىلى ئوتتۇرىغا چىققانلىقى ھەققىدە بايانلار بار. بۇ دىنغا ھىندۇئىزم ئىسمى غەربلىكلەر تەرىپىدىن قويۇلغان. ھىندىلار دىننى «ساناتانا دارما» (ئەزەلى، ئەبەدى ھەققەت) دەپ ئاتايدۇ. دارما ھىندۇئىزمدە ئاچقۇچلۇق سۆزدۇر. بۇ سۆزنىڭ ۋەزىپە، ھەق، پەزىلەت، ئەخلاق، قانۇن، ھەققەت، دۇرۇستلۇق قاتارلىق مەنىلىرى بار. دارما ئىنسانلارنى نىجاتلىققا ياكى ئەركىنلىككە ئېلىپ بارىدىغان بىر يولدۇر.

5.1. ئاساسى ئالاھىدىلىگى

ھىندۇئىزمنىڭ بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلىرى بار. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ھىندۇئىزم ئېنىك بىر دىندۇر. ھىندۇئىزم ئۆزىنى ھىندى دەپ ئاتايدىغان بىر خەلقنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللىق مەدىنىي تەجرىبىسى ۋە ھايات شەكلىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

2. ھىندۇئىزمنىڭ ئېنىق بىر ئىجاد قىلغۇچىسى يوقتۇر.

3. ھىندۇئىزمدە ئورتاق قوبۇل قىلىنغان بىر ئەقىدە سىستېمىسى مەۋجۇد ئەمەس. ھىندىلارنىڭ بەزىلىرى بىر ئاللاھقا، بەزىلىرى بىردىن كۆپ ئاللاھقا ئىشىنىدۇ. بەزىلىرى

كالىغا ئوخشاش يامانلىقنى تەمسىل قىلىدىغان تەڭرىلەرگە، بەزىلىرى ياخشىلىقنى تەمسىل قىلىدىغان تەڭرىلەرگە ئىشىنىپ ئۇنىڭغا چوقۇنىدۇ. مەلۇم بىر ئەقىدە سىستېمىسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ھىندۇئىزمدە ئۇيدۇرۇپ چىقىلغان ھەر خىل ئىش ھەرىكەتلەر بۇ دىنغا رەڭ قاتقان. يەنى ھىندۇئىزمدا دىندىن چىقسا كاپىر بولىدىغان بىر ئەھۋال يوق. بىر شەخس ھىندۇئىزمدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى ئۈچۈق سۆزلىمىسە، دىندىن چىقمايدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكى سەۋەبىدىن تارىختىن تارتىپ ھىندۇئىزمدە بىر-بىرىگە زىت بولغان ئەقىدە، ئىبادەت شەكىللىرى ئوتتۇرىغا چىققان. بۇنىڭ ئۈچۈن ھىندۇئىزمغا تەبىر بېرىش مۈشكۈلدۇر.

4. ھىندۇئىزم سىستېمىلىق بىر دىن ئەمەس، ھەممە ئادەم خالىغان شەكىلدە ياشىسا بولىدۇ.

5. ھىندۇئىزمدا كالىلار ھاياتنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىپ، ئۇلۇغلىنىدۇ.

6. ھىندى خەلقى قاست دەپ ئاتىلىدىغان سىنىپى تەبىقىلەرگە ئايرىلىدۇ.

5.2. قارما ۋە تەناسۇھ (روھنىڭ كۆچۈشى)

شەخسنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ئىش ۋە ئەمەللەر قارما دېيىلىدۇ. قارما ھىندى ئەقىدىسىدە بىر سەۋەپ-نەتىجە قانۇنىدۇر. بۇنى «نېمە تېرىساڭ، شۇنى ئورىسەن» دېگەن تەمسىلگە ئوخشىتىشقا بولىدۇ.

ھىندۇئىزمدا ئىنسانلار كامالەتكە يەتكۈچە بولغان ئارىلىقتا قايتىدىن دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ قايتا-قايتا دۇنياغا كېلىشىگە قارما دەپ ئاتىلىدىغان ئەمەللىرى سەۋەپ بولىدۇ. ئەمەللىرى ياخشى بولغان كىشىلەر كېيىنكى قېتىملىق ھاياتىدا ياخشى بىر ئەھۋالغا كېلىدۇ. ئەمەللىرى ناچار بولغانلار ناچار بىر ھالەتتە ياشايدۇ. قىسقىسى، ئەمەللەر كېيىنكى قېتىملىق ھاياتتا شەخسنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ.

قارما ئەقىدىسى ھىندۇئىزمدا مەركىزى ئەھمىيەتكە ئىگە. ھىندىستاندا ھەرقانداق بىر ئەقىدە قارمىغا ئوخشاش كەڭ تارقالمىغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھىندۇئىزمدىن كېلىپ چىققان بۇددىزم، جاينىزم ۋە سېخىزم قاتارلىق دىنلارمۇ بۇ قاراشنى داۋاملاشتۇرغان.

ھىندۇئىزمدا مۇھىم بولغان يەنە بىر ئەقىدە تەناسۇھ چۈشەنچىسىدۇر. تۈركچىدە بەزى ۋاقىتلاردا تەناسۇھ بىلەن ئوخشاش مەنادا «رەنكارناسيون» (روھنىڭ كۆچۈشى) سۆزىمۇ قوللىنىلىدۇ. لېكىن بۇ ئاتالغۇلار ئوتتۇرىسىدا ئەسلىدە كىچىك بىر پەرق بار. تەناسۇھ ئۆلگەن بىر ئىنساننىڭ روھىنىڭ بىر بەدەندىن باشقا بىر بەدەنگە كۆچىشىدۇر. بۇنىڭغا روھنىڭ كۆچىشى دېيىلىدۇ. رەنكارناسيون بولسا روھ كۆچمەي تۇرۇپ، ئىنساننىڭ يېڭىدىن بەدەنلىنىشى، يەنى دۇنياغا كېلىشى دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. نەتىجىدە، ھەر ئىككى چۈشەنچە شەخسنىڭ ئۆلگەندىن كېيىن باشقا بىر بەدەن بىلەن تەكرار دۇنياغا كېلىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

تەناسۇھ قارمانى مەجبۇرى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىر نەتىجىدۇر. ئەمەللىرىنى تامامەن ئىسلاھ قىلمىغانلار تەناسۇھ يولى بىلەن قايتىدىن دۇنياغا كېلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ھادىسە تەلەپ قىلىنغان ئارزۇ ئەمەلگە ئاشقۇچە قايتا ـ قايتا تەكرارلىنىدۇ.

قەدىمىي ھىندى چۈشەنچىسىدە ھاياتنىڭ مەقسىدى ئەڭ ئاخىرقى ھەقىقەت بىلەن بىرلىششتىن ئىبارەت. بۇ ھەقىقەت بىراخمادۇر. ئىنسان بىراخمادىن كەلگەن ۋە تەكرار ئۇنىڭغا قايتىدۇ. بىراخماغا قايتىش ۋە ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئېرىپ يوقۇلۇش بىر ھاياتتا ئەمەلگە ئاشىدىغان ئىش ئەمەس. سان ـ ساناقسىز تۇغۇلۇشلار قولغا كەلگەن نەتىجىلەرنى بىر ھاياتتىن باشقا بىر ھاياتقا ئۆتكۈزىدۇ. ئۆلۈم تۇغۇلۇشنى، تۇغۇلۇش ئۆلۈمنى كۆرسىتىدۇ. ھەر ھاياتتا ئىنسان قىلغان ياخشى ئەمەللىرى بىلەن كامالەتكە يېتىدۇ. كامالىتى تاماملانمىغان بولسا، كېيىنكى قېتىملىق ھاياتتا تېخىمۇ ياخشى بىر قاست (ئىجتىمائىي سىنىپ)تا دۇنياغا كېلىپ، كامالەتكە يېتىش باسقۇچلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئەگەر بۇ قېتىمقى ھاياتتا ھاياتى ياخشى ئۆتمىگەن بولسا كېيىنكى ھاياتىدا تېخىمۇ تۆۋەن قاستقا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ ئەھۋال تولۇق كامالەتكە يەتكۈچە داۋام قىلىدۇ. تولۇق كامالەتكە يەتكەنلەر ياراتقۇچى تەڭرى بىراخمانىڭ مەۋجۇدىيىتىدە ئېرىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ ۋە يەنە بىر قېتىم دۇنياغا كېلىش ئازابىدىن خالاس بولىدۇ.

قارما قانۇنى ئالدىدا قاست ئايرىمچىلىقى يوقتۇر. ھەممە ئادەم بۇ قانۇنغا مەنسۇپتۇر. قارما ئەقىدىسى بۇ چۈشەنچىسى بىلەن ھىندىلارنى ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئىجتىمائىي ئادالەتسىزلىككە بىر غىلاپ ياكى يوپۇق ھازىرلاپ بېرىدۇ.

5.3. قاست سىستېمىسى

ھىندى جەمئىيىتى دىنىدىن كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي تەبىقىلەرگە ئايرىلغان. بۇ سىنىپلارنىڭ ھوقۇق مەجبۇرىيەتلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بۇ سىنىپلار (تەبىقىلەر) «قاست» دەپ ئاتىلىدۇ. «قاست» ئوخشاش ئىشنى قىلىدىغان، ئاتىدىن مىراس قالغان ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت ئادەتلىرى بىلەن بىر ـ بىرىگە باغلانغان ئىنسانلار جەمئىيىتىدۇر. تۆت دانە قاست مەۋجۇتتۇر. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1) براخمانلار قاستى: دىنىي زاتلار براخمانلار سىنىپىغا كىرىدۇ. بۇلار ئەڭ يۇقىرى تەبىقىنى تەشكىل قىلىدۇ. ۋەزىپىسى: مۇقەددەس نوملارنى ئوقۇش، چۈشەندۈرۈش، دىنىي ھاياتنىڭ يولىنى كۆرسىتىش، راھىپلىق قىلىش، سەدىقە قوبۇل قىلىش.

2) كىشاترىيا قاستى: ھۆكۈمدار جەمەتى ۋە جەڭگىۋارلار سىنىپى بولۇپ، براخمانلاردىن كېيىن 2 ـ سىنىپنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ سىنىپقا تەۋە بولغانلارنىڭ

ۋەزىپىسى ئۆزىنى غايىسگە بېغىشلاش، مۇقەددەس نوم «ۋېدالار»نى ئۆگىنىش ۋە ئەئانە قىلىشتۇر.

3) ۋائىسيا قاستى: سودىگەر، ھۈنەرۋەن ۋە دېھقانلار بۇ سىنىپقا كىرىدۇ. دەرىجە جەھەتتىن ئۈچىنچى سىنىپنى (تەبىقىنى) تەشكىل قىلىدۇ. ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش. مۇقەددەس نوملارنى ئۇقۇش ۋە ئەئانە ئىشلىرىدا كىشاترىيا تەبىقىسگە قارىغاندا ۋەزىپىسى ئازراق.

4) سۇدرا قاستى: 4-سىنىپنى (تەبىقىنى) تەشكىل قىلىدىغان سۇدرالار ئالدىنقى ئۈچ تەبىقىنىڭ خىزمىتىنى قىلىدۇ. ھەر قانداق بىر دىنىي ۋەزىپىسى يوقتۇر. بەزى مەزھەپلەر بۇلارنى يۇقىرىقى تەبىقىگە قوشۇلسا بولىدۇ دېگەن.

بۇلارنىڭ سىرتىدا قاستتىن خالى ھالدا جەمئىيەتتە ھەر قانداق ۋەزىپىسى بولمىغان ئىنسانلارمۇ بار. بۇلار «چېقىلغىلى بولمايدىغانلار» دېيىلىدۇ. ئىلگىرى بۇلارنىڭ سايىلىرىمۇ پاسكىنا دەپ بىلىنەتتى.

ھىندۇئىزمدا قاست سىستېمىسى، ياراتقۇچى تەڭرى براخمانىنىڭ ئورگانلىرىدىن مەيدانغا كەلگەن. بىراخمانلار بېشىدىن، كىشاترىيالار قولىدىن، ۋائىسيالار قۇرسىقىدىن، سۇدرالار ئايىغىدىن يارىتىلغان.

قاست سىستېمىسىدا قاستلار ئوتتۇرىسىدا بىر-بىرىگە ئۆتۈش بولمايدۇ. ئۆتۈشۈش پەقەت قاست تەلەپ قىلغان ئىشلارنى قىلىش ۋە ھاياتىنى مەقسىدىگە ئۇيغۇن ياشاش ۋە كېيىنكى قېتىملىق قايتا تۇغۇلۇش بىلەن ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن. شۇڭا ھەممە كىشى قاست تەلەپ قىلغان ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇشى كېرەك. ئۆزى تەۋە بولغان قاستتىكىلەر بىلەن ئۆيلىنىشى، شۇ قاستتىكىلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىشى كېرەك. قاست ئەنئەنىسگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار قاستتىن چىقىرىپ تاشلىنىدۇ.

قاست سىستېمىسى كۈنىمىزدە ئۆتمۈشتىكىگە ئوخشاش قاتتىق ئىجرا قىلىنمايۋاتىدۇ. يېرىمى ئىلمانى (دىنىدىن خالىي) بولغان ھىندىستان دۆلىتى قاست سىستېمىسىنى پۈتۈنلەي يوقۇتالمىدى. ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا قاستلارغا مەلۇم سان بېرىلىدۇ.

5.4. يوگا ۋە مەدىتاسيون (ئېتىكاپتا تەپەككۇر قىلىش)

ھىندى ئالىملىرى تەناسۇھ چەمبىرىكىدىن يەنى روھنىڭ بىر بەدەندىن باشقا بىر بەدەنگە كېلىپ كىرىشىدىن قۇتۇلغىلى بولىدىغان بەزى مېتودلارنى كەشىپ قىلغان. بۇ مېتودلارنىڭ بىر قىسمى ئالاھىدە تالانت تەلەپ قىلىدۇ. يەنە بىر قىسمى بولسا ھەممە ئادەم قىلالايدىغان مېتودلاردۇر. ھەر خىل شەكىللەردە ئۇزۇن ۋاقىت ئىشلىتىلىدىغان ۋە ئوخشاش ھەرىكەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ مېتودلار «يوگا» نامىدا بىر يەرگە جەم قىلىنغان.

يوگا بىر ئىرادە تەربىيىسىدۇر. ئىنساننىڭ ئىچكى قىسمىدا باشقۇرۇشتىن تەركىب تاپقان بىر ئىرادە تەربىيىسىدۇر. ئىنساننىڭ ئېنېرگىيىسىنى مەلۇم بىر نىشانغا قارىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. يوگا تولۇق مەنىسى بىلەن شەخسىي ئۆزلۈكنىڭ «ئاتمان» دېيىلىدىغان ئەڭ يۇقىرى ئۆزلۈك بىلەن بىرلىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇدىغان بىر يولدۇر.

يوگا مەشق قىلغان ئادەم نەپەس ئېلىش-بېرىش ۋاقتىنى كونترول ئاستىغا ئېلىپ، نەپىسىنى ئۇزۇن ۋاقىت تۇتۇشقا تىرىشىدۇ. زېھنىنى تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىن پۈتۈنلەي يىراق تۇتۇپ، دىققىتىنى ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ياكى سىرتىدىكى بىر نوقتا ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرىدۇ. زېھنىدە ھەقىقى بىر نەرسە دەپ ئويلىغان خىيالى بىر نەرسە پەيدا قىلىپ، ئۇنىڭ ھەققىدە ئۇزۇن ۋاقىت مەدىتاسيون (تەپەككۇر) يۈرگۈزىدۇ. ئەڭ يۇقىرى پەللىدە بىر خىل ۋەجد ھالىغا كېلىپ، ئىلاھىي ئالەم بىلەن مۇناسىۋەت قۇرىدۇ.

يوگا بۇنىڭدىن باشقا ھەرخىل مەقسەتلەر ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىۋاتىدۇ. بەدەن چېنىقتۇرۇش ۋە ئىنساندىن ھالقىغان كۈچلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈنمۇ قىلىنىۋاتىدۇ. ھىندۇئىزم مەنبەلىك بۇ مېتود ھىندىستان سىرتىدىكى دۆلەتلەردە بولۇپمۇ غەرب دۆلەتلىرىدە كەڭ تارقالغان. تۈركىيەدىمۇ بۇ مېتودنى ئۆگىتىدىغان مەركەز ۋە جەمئىيەتلەر بار.

5.5. كالىنى ئۇلۇغلاش

ھىندۇئىزمنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى كالىنى ئۇلۇغلاش چۈشەنچىسىدۇر. ھىندىلار كالىلارغا قاتتىق ھۆرمەت قىلىدۇ. چۈنكى كالىلار جانلىق بولغان ھەممە نەرسىلەرنىڭ سىمۋولىدۇر. ھىندىلار ئۈچۈن بىر كالىنى ئۆلتۈرۈش قاتتىق دىنىي ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. ھەتتا ئىنسان ھاياتىنىڭ يۇقۇتۇلىشى بىر كالىنى ئۆلتۈرۈشتىنمۇ ئارتۇق گۇناھ ئەمەس. ھىندىنى كالا ئۆلتۈرۈشتىن باشقا ھەرقانداق بىر يامانلىق كىرلىتەلمەيدۇ.

كالا سۆيگۈسى ئىنسان ھاياتىغا تەسىر قىلىدۇ. ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن بىر ھايۋان يوللاردا ئايلىنىپ يۈرۈيدۇ. يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋە دوقمۇشلاردا يېتىۋېلىپ قاتناشنى توسقۇنلۇققا ئۇچرىتىدۇ. ماشىنا توختىتىدىغان يەرلەر ۋە باغچىلارغا زىيان سالىدۇ. دۆلەت ئورگانلىرى قېرى كالىلارغا بېقىش ئورنى تەسىس قىلىدۇ. ھايۋان ئىگىلىرى سۈتى قالمىغان ۋە كۈچى ئاجىزلاشقان كالىلارنى بۇ ئورۇنلارغا ھەقسىز ئەكىلىپ بېرىدۇ.

دېھقانلار كالىلارغا ئائىلە ئەزالىرىدەك مۇئامىلە قىلىدۇ. ئۇلارنى يۇيۇپ، تاراپ ۋە پۆپۈك بىلەن بېزەيدۇ. كېسەل بولغان ۋاقتىدا ئۇلار ئۈچۈن دۇئا قىلىدۇ. ئىشقا يارىمايدىغان ھالغا كەلگەن ۋاقىتلىرىدىمۇ بېقىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ھىندىلار ئۆزىدىن باشقا ئېتىنىك ۋە دىنىي گۇرۇپپىلارنىڭ كالا گۆشى يېيىشىگە نەپرەت بىلەن قارايدۇ.
كالا سەۋەبىدىن ھىندىلار بىلەن باشقا دىن مەنسۇپلىرى ئوتتۇرىسىدا غەۋغا-جېدەللەر بولۇپ تۇرىدۇ. كالا ھوقۇقىغا يېتەرلىك ھۆرمەت قىلىنمىغانلىقى سەۋەبلىك بەزى دىنىي گۇرۇپپىلار ھۆكۈمەتكە قارشى نامايىش قىلىدۇ.
كالىغا ھۆرمەت قىلىش ھىندىلارغا بىر قىسىم ئىقتىسادى كۆلپەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. كالىنىڭ گۆشىنى يېمەسلىكى، كۆچىسىز ھالغا كەلگەندىمۇ ئۇلارنى بېقىشى گۆش قىسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، پايدىسىز يەرگە پۇل سەرپ قىلغۇزىدۇ. بۇلار ھىندىستاندىكى كەمبەغەللىكنىڭ ئەڭ چوڭ سەۋەپلىرىدىن بىرىدۇر.

5.6. ھىندى تۇرمۇش ئادىتى

ھىندۇئىزمدا ھاياتنىڭ تۆت مەقسىدى بار. بۇلار: دۇرۇستلۇق، ھالال رىزىق، بەخت-سائادەت ۋە نىجاتلىقتۇر. بۇلار يەتمەكچى بولغان ئاخىرقى مەقسەتلەردۇر. ھىندىنىڭ پۈتۈن ھاياتىدىكى ئاررۇسى قارمانىڭ تەكرار تۇغۇلۇش چەمبىرىكىدىن قۇتۇلۇپ، ھۆرلۈككە چىقىش ۋە قايتا دۇنياغا كەلمەسلىكتىن ئىبارەتتۇر. بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر ھىندى دۇرۇست بولىشى، ھالالدىن رىزىق تېپىشى ۋە بەختلىك بولىشى كېرەك. ھىندۇئىزمدا بۇنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ بىر نەچچە يولى ۋە مېتودى بار.
ھىندى ھاياتىدا دىن سىرتى دېگەن بىر نەرسە يوق. ھەر نەرسىنىڭ بىر مۇقەددەسلىكى بار. ئايالارنىڭ ھامىلە بولىشىدىن باشلاپ تۇغۇلىشى، ئۆيلىنىشى ۋە جىنازىسىغىچە بولغان بارلىق ئىشلار دىندۇر.

ھىندىلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەت بار؟

ئۆيلىنىش ئاساسلىق دىنىي ۋەزىپىلەردىن بىرىسىدۇر. ئۆيلىنىش يېشىغا كەلگەن ئەر دىنىي ھۆكۈملەرگە ئاساسەن ئۆيلىنىدۇ. ئۆيلىنىشنىڭ مەقسىدى ئەنئەنىنىڭ مۇھاپىزەت قىلىنىشىنى ساقلايدىغان بىر ئوغۇل پەرزەنتنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش. ئوغۇل پەرزەنتلىك بولۇش ئەر كىشىنىڭ ئۆيلىنىشىدىكى ئاساسى ۋەزىپىسىدۇر. مۇقەددەس نوملاردىن بىرسىدە ئوغۇل پەرزەنتنىڭ ئەھمىيتى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «بىر ئوغۇل بىلەن دۇنيا فەتھى قىلىنىدۇ. ئوغلۇڭنىڭ ئوغلى بىلەن ئۆلمەسلىك قولغا كەلتۈرىلىدۇ. ئوغلۇڭ، ئوغلىنىڭ ئوغلى بىلەن قۇياشنىڭ دۇنياسىغا ئىگە بولىدۇ.»

ئۆيلىنىشتىكىگە ئوخشاش تۇغۇلۇشتىمۇ چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدۇ. تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ ئېغىزىغا ھەسەل بىلەن ئارىلاشتۇرۇلغان سېرىق ياغ قويۇلۇپ، بوۋاق قوغدىغۇچى ئايال تەڭرى شاكتىغا تەقدىم قىلىنىدۇ. تۇغۇلۇپ ئون كۈندىن كېيىن بوۋاققا ئىسىم قويۇلىدۇ. بوۋاق تۆت ئايلىق بولغاندا قۇياشقا بىر قۇربانلىق تەقدىم قىلىنىدۇ. ئۈچ يېشىدا چېچى كېسىلىدۇ. تۆت ياشقا كىرگەندە يەنە چېچى ئېلىنىدۇ. كېيىن بوۋاقنىڭ قۇلىقى تېشىلىدۇ. بوۋاق سەككىز ياكى توققۇز ياشقا كىرگەن ۋاقىتتا دادىسى بالا ئۈچۈن غۇرۇ دېيىلىدىغان بىر ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىدۇ. بالا ئۇقۇشقا باشلاش جەريانىدا بىر قىسىم دىنىي مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىراخما قاستىدىن بولغان ھىندى ئوغۇلنىڭ ھاياتىدا تۇنجى دەۋرىنى تەشكىل قىلىدۇ. كېيىن ئۆيلىنىش يېشىغا كەلگەن ئوغۇل ئۆيلەندۈرۈلىدۇ. ئۆيلىنىش ھاياتتا 2- باسقۇچتۇر.

ئوغۇل بالىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ مەلۇم ياشقا كەلگەندە، راھىپ ھاياتىنى ياشاشقا باشلايدۇ. ئۆي ھاياتىدىن يىراقلىشىپ ئىنزىۋا (يالغۇزلۇق) ھاياتىغا ئۆتىدۇ. بۇ ھاياتتىكى 3- باسقۇچتۇر.

4- باسقۇچتا ئوغۇل دۇنيا بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئۈزىدۇ. ئائىلىسىنى، مال-مۈلكىنى تەرك قىلىپ، ئۆزىنى پۈتۈنلەي نىجاتلىق ئىزدەشكە ئاتايدۇ. سەدىقە ئېلىش بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ. قولىغا بىر ھاسا ئېلىپ مۇقەددەس يەرلەردە ئايلىنىپ يۈرۈيدۇ. بۇ خىل ھاياتنى تاللىغانلار «سانىياسىن» دېيىلىدۇ. ھىندىلار سانىياسىنلارنى ئۇلۇغ ئادەم دەپ قاراپ، ئۇلارغا ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇ ئاخىرقى باسقۇچ پۈتۈنلەي شەخسنىڭ ئۆز ئىختىيارىغا باغلىق بولىدۇ. بۇ يولنى تاللىغان كىشىلەرنىڭ قارمانىڭ تەناسۇھ چەمبىرىدىن قۇتۇلۇش ئىمكانىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىلىدۇ. كۈنىمىزدە ھىندىستاننىڭ ھەر تەرىپىدە مۇنزەۋىلەر ۋە سانىياسىنلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

مۇنزەۋىلەر ۋە سانىياسىنلار ئۆلگەندىن كېيىن نورمال ئۇسۇلدا تۇپراققا كۆمۈلىدۇ. بۇ ھىندۇئىزىمدىكى ئەنئەنىۋى جەسەتنى كۆمۈش ئادەتلىرىگە ئوخشىمايدۇ. ھىندۇئىزىمدا كەڭ تارقالغان جەسەتنى كۆمۈش شەكلى جەسەتنىڭ كۆيدۈرۈلۈپ، كۈلىنىڭ مۇقەددەس دەريالارغا تۆكۈلىشىدۇر. پەقەت بالىلار، مۇنزەۋىلەر، سانىياسىنلار ۋە بەزى مەزھەپنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى تۇپراققا كۆمۈلىدۇ.

كۆيدۈرۈلىدىغان جەسەتكە ياغ سۈرتۈلگەن يېڭى كېيىملەر كىيگۈزۈلىدۇ. مۇراسىم باشقۇرغۇچىلىرى جەسەتنى كۆيدۈرۈش ئورنىغا ئەكېلىدۇ. جەسەت توپلانغان ئوتۇننىڭ ئۈستىگە ھايات ۋاقتىدا ئىشلەتكەن نەرسە-كېرەكلىرى بىلەن قويۇلىدۇ. كۆيدۈرۈلۈپ بولۇپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، جەسەتنىڭ كۈللىرى بىر لوڭقىغا سېلىنىدۇ. ئاخىرىدا بۇ كۈللەر كۆمۈلىدۇ ياكى مۇقەددەس دەريالارغا تۆكۈلىدۇ.

6. بۇددىزم

بۇددىزم ھىندىستاندىن باشلاپ موڭغۇلىيە، شىزاڭ ۋە ياپون ئاراللىرىغا قەدەر كۆلىمى چوڭ بولغان جۇغراپىيەدە تەسىرى بار بىر دىندۇر. بۇ دىن ئالەمشۇمۇل شەكلى ۋە مىسسىئونېرلىق خاراكتېرى بىلەن كۈنىمىزدە غەرب دۆلەتلىرىدىمۇ تارقىلىشقا باشلىدى.

بۇددىزم مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ ئەسىردە ھىندۇئىزمنىڭ كۆپ تەڭرىلىكىگە، بىراخمان دېيىلىدىغان دىنىي زاتلارنىڭ ئىمتىيازىغا ۋە قاتتىق سىستېمىسىغا بولغان قارشىلىق سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان. ئىسمىنى ئىجاد قىلغۇچىسى بۇددادىن ئالغان. بۇ دىنىي ھەرىكەت قىسقا ۋاقىتتا ھىندىستاننىڭ سىرتىغا تارقىلىپ، ئالەمشۇمۇل بىر دىنغا ئايلانغان. بۇ دىن، تارقالغان دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، پەرقلىق شەكىللەرگە ئىگە بولغان. بۇ سەۋەپتىن كۈنىمىزدە ھەر رايون ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئۆزگەرگەن بۇددىزم شەكىللىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا دىنىي چۈشەنچە ۋە ھۆكۈملەردە چوڭ پەرقلەر بار. مەسىلەن، ياپونىيىگە خاس بولغان زەن بۇددىزمى بىلەن شىزاڭغا خاس بولغان شىزاڭ بۇددىزمى بىر ـ بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

بۇددىزم بۇنداق پەرقلەرگە قارىماي، ھىنايانا ۋە ماھايانا دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى مەزھەپ ئاستىدا توپلانغان. ھىنايانا شەخسى نىجاتلىقنى، ماھايانا مەزھىبى ئومۇمى قۇتۇلۇشنى ئاساس قىلىدۇ. بۇلاردىن بىرىنچىسى، سىرلانكا، بۇرما، تايلاند، كامبۇدژا، لائۇس قاتارلىق جەنۇبى ئاسىيا دۆلەتلىرىگە كەڭ تارقالغان. يەنە بىرى جۇڭگو، كورىيە، ياپونىيە، ۋېيتنام ۋە موڭغۇلىيە قاتارلىق شىمالى ۋە شەرقىي ئاسىيا دۆلەتلىرىگە كەڭ تارقالغان.

6.1. ئاساسى ئالاھىدىلىگى

بۇ دىن ئالدى بىلەن دىنلارنىڭ ئاساسى ئاملى بولغان تەڭرى چۈشەنچىسىدىن يىراق.

مۇتلەق كۈچ ئىگىسى، ئەزەلى، ئەبەدى، ياراتقۇچى بىر تەڭرىنىڭ بارلىقىنى قەتئى قوبۇل قىلمايدۇ. چۈنكى بۇددىزمدا ئۆزگەرمەيدىغان ئەبەدى بىر مەۋجۇتلۇق يوق. ھەممە نەرسە ئۆزگىرىپ، يوقۇلۇشقا مەھكۇم. بۇ سەۋەپتىن بۇددىزمنىڭ تەڭرىسىز دىن ئىكەنلىكى سۆزلىنىپ كەلمەكتە.

بۇددىزمنىڭ قارىشىچە، مەۋجۇت شەيئىلەرنىڭ سەۋەبى تەڭرى ئەمەس، قارما دەپ ئاتالغان ئەمەللەردۇر. ئىنساننىڭ دۇنياغا كېلىشى ياكى يۇقىلىشىغا ئەمەللىرى سەۋەپچى بولىدۇ.

ھەممە نەرسىنىڭ ئۆزگىرىشچان ۋە يوقۇلىدىغانلىقىنى قوبۇل قىلىدىغان بۇددىزىم روھنىڭ بارلىقىنىمۇ رەت قىلىدۇ. بۇددىستلار دىنىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن ماختىنىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن بۇددىستلار، روھنىڭ بارلىقىنى قوبۇل قىلىدىغان ھىندىلاردىن پەرقلىنىپ، روھنىڭ كۆچۈشى (تەناسۇھ)گە ئىشەنمەيدۇ. بۇددىزىم خىرىستىئانلىققا ئوخشاش مىسسىئونېر خاراكتېرلىق بىر دىندۇر. بۇددا ئۆزى 40 يىل ھىندىستاننى ئايلىنىپ دىن تارقاتقان. ئۆزىگە ئىشەنگەنلەرنى دىن تارقىتىشقا ۋەزىپىلەندۈرگەن. مىسسىئونېر بۇددىستلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن بۇددىزىم ھىندىستاننىڭ سىرتىغا چىقىپ جۇڭگو ۋە ياپونىيىگىچە تارقالغان. بۇددىست مىسسىئونېرلار بۇ ۋەزىپىنى كۈنىمىزدىمۇ داۋاملاشتۇرماقتا.

6.2. دۇنيا قارىشى

بۇددىزىم ھەممە نەرسىگە قادىر بولغان بىر تەڭرىنى ۋە روھنىڭ بارلىقىنى رەت قىلىش بىلەن بىرلىكتە ماتېرىيالىست دىن سىنىپىغا كىرمەيدۇ. بۇددىزىم دۇنياغا ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. بۇددىزىمنىڭ قارىشىچە، دۇنيا ئىنسان ئۈچۈن جاپا-مۇشەققەت دېگەنلىكتۇر. تۇغۇلۇش، ياشاش، ئۆلۈش بىر ئازاپتۇر. بۇ ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنىڭ مەنبەسى دۇنياغا بولغان ھېرىسمەنلىكتۇر. دۇنياغا ھېرىسمەن بولغان ئادەم ئارزۇ ۋە خىياللىرىنىڭ قۇربانى بولىدۇ. شۇڭا شەخسى ئارزۇ ۋە خىياللىرىدىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى ئىزدەش كېرەك.

بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە بۇددىزىم ھايات، مال-مۈلۈك ۋە ھاكىمىيەتكە قارشى تەركى دۇنيا بولۇشنى تەۋسىيە قىلمايدۇ. بۇددىزىمنىڭ قارىشىچە، ئازاپ-ئوقۇبەتنىڭ مەنبەسى بۇلارغا ئىگە بولغانلىق ئەمەس، بۇلارغا بولغان ھېرىسمەنلىكنىڭ دەرىجىدىن تاشقىرى بولغانلىقىدا. بۇددا نەسىھەتلىرىدە ھاياتتىن قول ئۈزۈپ، ئىشسىز، بىكار ئايلىنىپ يۈرگەن كىشىلەرنى تەنقىد قىلغان. ئۇ ھەممە ئادەمگە بىر ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇشنى، بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە دۇنياغا ھېرىسمەنلىكتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى ئىزدەشنى تەۋسىيە قىلغان. بۇ سەۋەپتىن بۇددا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بەزى پرىنسىپلارنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

6.3. بۇددىستلارنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپلىرى

بۇددا ئازاپ-ئوقۇبەتلەردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن پرىنسىپلار ھاياتنىڭ ھەر ساھەسىدە دۇرۇست بولۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇلار سەككىز ماددىدىن تەركىب تاپقان:

1. توغرا ئىشىنىش ياكى چۈشىنىش: كائىناتنى ۋە ھاياتنى بۇددانىڭ كۆرسەتكىنىدەك چۈشىنىپ ئەقىدە قىلىش.

2. توغرا نىيەت: زېھنىنى شەھۋەت، زالىملىق ۋە يالغانچىلىققا مۇناسىۋەتلىك يامان نىيەتلەردىن تازىلاش.

3. توغرا مۇئامىلە قىلىش: زىنادىن، قان تۆكۈشتىن، ئوغرىلىقتىن، قىسقىسى زىيانلىق بارلىق ھەرىكەتلەردىن يىراق تۇرۇش.

4. توغرا سۆز: يالغانچىلىق، غەيۋەت، كۇپۇر ۋە پايدىسىز گەپ-سۆز قىلىشتىن يىراق تۇرۇش.

5. توغرا تالالاش (ھايات، كەسىپ): باشقا بىر جانلىققا زىيان سالمايدىغان بىر يول بىلەن تىرىكچىلىك قىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن قاسساپلىق، بىلىقچىلىق قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن زىيانلىق نەرسىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارىتىنى قىلىشتىن يىراق تۇرۇش.

6. توغرا غەيرەت: زېھنىنى ناچار خىياللاردىن يىراق تۇتۇپ، پايدىلىق نەرسىلەرگە قارىتىشقا غەيرەت قىلىش.

7. توغرا ئويلاش: داۋاملىق سەگەك تۇرۇپ بەدەن، ھېس ۋە خىيالنى كونترول ئاستىدا تۇتۇش.

8. توغرا دىققەت يىغىش: مەدىتاسىيوندا (ئىتىكاپتا) تۇرغاندا زېھنىنى مەلۇم نوقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ، چوڭقۇر تەپەككۇر قىلىش.

بۇددىزمدا بۇ سەككىز ماددا «سەككىز تىلىملىق يول» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سەككىز تىلىملىق يولنى ئىجرا قىلغان ئادەم ئۆزىنى ئازاپ-ئوقۇبەتكە دۇچار قىلغان جاھالەت، ھېرىس، تەكەببۇرلۇق، غەزەپلىنىش قاتارلىق ئون ناچار ئەخلاقتىن پاكلاپ، ئاخىرقى غايىسى بولغان نىرۋاناغا يېتەلەيدۇ.

6.4. قارما ۋە تەناسۇھ

قارما ھىندۇئىزمدىن كېلىپ چىققان بارلىق دىنلارغا تەسىرىنى كۆرسەتكەن بىر ئەقىدىدۇر. ھەممىگە قادىر بىر تەڭرى ۋە روھنىڭ بارلىقىنى قوبۇل قىلمايدىغان بۇددىزم، ھىندۇئىزمدىكى بۇ ئەقىدىنى قوبۇل قىلىپ، بۇنى دىنىنىڭ مەركىزى ھالىغا كەلتۈرگەن. ئەمما بۇددىزم قارمانى شەخسىنىڭ ئەستايىدىل قىلغان ئەمەللىرى بىلەن چەكلىك قىلغان. بۇددىزمدا كىشى ئەستايىدىللىق بىلەن قىلغان ئەمەللىرىنىڭ نەتىجىسىنى ھاياتىنىڭ كېيىنكى دەۋرىلىرىدە كۆرىدۇ.

بۇددىزم قارما ئەقىدىسىنى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە كىلىپ چىقىدىغان قايتا دۇنياغا كېلىش ئەقىدىسىنىمۇ قوبۇل قىلىدۇ، لېكىن روھنىڭ كۆچۈشى دەپ ئاتىلىدىغان تەناسۇھنى قوبۇل قىلمايدۇ. چۈنكى بۇددىزمدا روھ دەيدىغان بىر نەرسە يوق. تەكرار دۇنياغا كېلىش، روھنىڭ بىر بەدەندىن باشقا بىر بەدەنگە ئۆتۈش شەكلىدە ئەمەس،

يېڭىدىن بەدەنلىنىش شەكلىدە بولىدۇ. بۇددىزمدىكى بۇ چۈشەنچە رەنكارناسيون ئاتالغۇسى بىلەن چۈشەندۈرۈلمەكتە.

بۇددانىڭ قارىشىچە، كىشىنىڭ قارماسى ناچار بىر شەكىلدە شەكىللىنىشكە باشلىغان چاغدىن تارتىپ يېڭىدىن بەدەنلىنىشمۇ داۋاملىشىدۇ. بۇ ئەھۋالدا شەخس ئەسلىدە ئازاپ-ئوقۇبەتتىن ئىبارەت بولغان ھاياتنى قايتا-قايتا ياشاشقا مەجبۇر قېلىپ، بۇ ناچار ئەھۋالدىن قۇتۇلالمايدۇ. ئەمىلىيەتتە ئىنسان تىزلىكتە بۇ ئازاپ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلۇپ نىرۋاناغا يېتىپ بېرىشى كېرەك.

6.5. يوگا ۋە مەدىتاسيون

بۇددىزم ھىندۇئىزمغا ئوخشاش يوگا ۋە مەدىتاسيونغا ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇددا ئازاپ-ئوقۇبەتلەردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن توغرا مەدىتاسيون قىلىشنى نەسھەت قىلغان. توغرا مەدىتاسيون بۇددىزمدىكى سەككىز پرىنسىپتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

بۇددىست ئىرادىسىنى تەربىيەلەش ئۈچۈن زېھنىنى، نەپسىنى، بەدىنىنى كونترول قىلىپ، ھەرىكەتلىرىنى ئاستىلىتىدۇ. زېھنىنى نەپرەت، ھەسەت، ھىلە، يالغان، شەھۋەت قاتارلىق ناچار ئىللەتلەردىن تازىلاشقا تىرىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن زېھنى كامالەت، بەدەنى تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرىدۇ. بۇ ئۇنىڭ دۇنيانىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ نىرۋاناغا يېتىشكە ياردەمچى بولىدۇ.

6.6. نىرۋانا

سۆز مەنىسى ئۇچۇش، يوق بولۇش (ئېرىش) دېگەن مەنالارنى ئىپادىلەيدىغان «نىرۋانا» قايتا-قايتا دۇنياغا كېلىش چەمبىرىكىدىن قۇتۇلۇشنى كۆرسىتىدۇ. بۇددىزمدا ھاياتنىڭ مەقسىدى نىرۋاناغا ئېرىشىشتۇر. لېكىن نىرۋانانىڭ ماھىيىتى ئېنىق ئەمەس. بۇددا نىرۋانانى يوقلۇق دەپ تەسۋىرلىگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، نىرۋانا بۇ دۇنياغا ئوخشىمايدىغان بىر ئالەمدۇر. كىشى نىرۋانانىڭ ماھىيىتىنى ئۇقۇشنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭغا يېتىپ بېرىشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ھاياتىنى بۇنىڭغا ئاتىشى كېرەك. بۇددىزمنىڭ ئەڭ ئاساسلىق غايىسى ئىنساننى يېگانە نىجاتلىق ۋە بەخت نوقتىسى دەپ كۆرۈلىدىغان نىرۋاناغا ئېرىشتۈرۈشتىن ئىبارەت.

7. تۈركىيەدە ئىسلامىيەتتىن باشقا دىنلار

تۈركىيە تارىختا قەدىمدىن تارتىپ ھەرخىل دىن ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ بۆشۈكى بولغان. چاتالھۆيۈك ۋە ھاجىلار قاتارلىق مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك خارابىلاردا ئېلىپ بېرىلغان قېدىرىپ تەكشۈرۈشلەر ئاناتولىيەدىكى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى سەككىز مىڭ يىلغىچە يېتىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

ئاناتولىيە تارىختا كۆپلىگەن قەۋملەرگە ۋەتەن بولغان. ھىتتىلار ئۇزۇن ۋاقىت تۈركىيە تۇپراقلىرىدا ھۆكۈم سۈرگەن. ئورارتولار، فىرىگلار، لىدىيالىقلار، لىكيالىقلار، يونانلىقلار، رىملىقلار، ئىرانلىقلار ۋە كۆپلىگەن قەۋملەر بۇ زېمىندا ئىز قالدۇرغان. ئۇلارنىڭ دىن ۋە مەدەنىيەتلىرىگە ئائىت كۆپلىگەن ئاسارە-ئەتىقىلەر بار. يەنە يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلام قاتارلىق كۈنىمىزدىكى مەۋجۇت دىنلارنىڭ ئىزلىرى جەھەتتىمۇ تۈركىيە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. يەھۇدىلارنىڭ مۇقەددەس كىتابىدا ھارراندىن باشلاپ كۆپلىگەن يەرلەرنىڭ ئىسمى زىكىر قىلىنغان. خرىستىئانلىقنىڭ ئەقىدە ۋە چۈشەنچە شەكلىنى شەكىللەندۈرگەن كۆپلىگەن ئەھمىيەتلىك ۋەقەلەر تۈركىيە تۇپراقلىرىدا يۈز بەرگەن. ئىسلام جەھەتتىمۇ تۈركىيەنىڭ ئەھمىيىتى مەلۇم.

7.1. يەھۇدىلىك

يەھۇدىلارنىڭ تۈركىيە تۇپراقلىرىدىكى مەۋجۇتلۇقى قەدىمقى دەۋرلەرگىچە يېتىپ بارىدۇ. ئەگە رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىپ تەكشۈرۈشلەردە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرگە ئائىت يەھۇدى ئولتۇراق رايونلىرى تېپىلغان. ئىزمىر ئەتراپىدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220-يىلىغا ئائىت كونا بىر سىناگوگ خارابىسى تېپىلغان. يەنە ئاق دېڭىز، قارا دېڭىز ۋە مەرمەر دېڭىز ساھىللىرىدا قەدىمقى زامان يەھۇدى ئولتۇراق يەرلىرى تېپىلغان. يەھۇدى تارىخچىسى جوسەپھوس (مىلادىدىن كېيىنكى 37-100) ئاسىيا ساياھىتىدە يەھۇدىلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلار بىلەن سۆھبەتلەشكەنلىكىنى يازغان.

تۈركىيە زېمىنىدا يەھۇدى نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى 1492-يىلى يۈز بەرگەن ئىسپانىيە سۈرگۈنىدىن كېيىن بولغان. ئىسپانىيەنى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان خرىستىئانلار يەھۇدى ۋە مۇسۇلمانلارنى كۆچۈشكە مەجبۇرلىغان. ئىسپانىيەنى تەرك قىلغان يەھۇدىلار ئوسمانلى دۆلىتىگە ئىلتىجا قىلغان. ئوسمانلى پادىشاھلىرى ئۇلارغا قۇچاق ئاچقان. پادىشاھ 2-بايەزىد ۋالى ۋە بەگلىرىگە ئەۋەتكەن پەرمانىدا يەھۇدى كۆچمەنلەرگە ياردەمچى بولۇشنى تەلەپ قىلغان.

كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ خرىستىئانلارنىڭ زۇلمىدىن قېچىپ كەلگەن يەھۇدىلارنىڭ ئوسمانلى تۇپراقلىرىغا ئىلتىجا قىلىشى داۋاملاشقان.

يەھۇدىلار ئوسمانلى تۇپراقلىرىدا خاتىرجەم ياشىغان، دىن ۋە مەدەنىيەتلىرىگە ئەركىنلىك بېرىلگەن. ئۇلار سەنئەت ۋە تىجارەت ئىشلىرىدە دۆلەتتە ۋەزىپە ئۆتىگەن. تاشقى ئىشلار ۋە مالىيە ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم ئورۇنلارغا كەلگەن. ساراي ھاكىملىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى يەھۇدىلار ئىگەللىگەن. يەھۇدىلار ئوسمانلىنىڭ ئادىل ۋە مېھماندوست مۇئامىلىسىدىن داۋاملىق خۇرسەن بولۇپ، تۈرك ھاكىمىيىتىدە ياشاشنى باشقىلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ياشاشتىن ئەلا بىلگەن.

ئوسمانلىلار دەۋرىدە يەھۇدىيلار ئوتتۇرىسىدا بارلىققا كەلگەن مۇھىم ۋەقە ساباتاي سەۋى ھەرىكىتىدۇر. 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىزمىر يەھۇدىيلىرىدىن ساباتاي سەۋى ئۆزىنى يەھۇدىيلارنىڭ قۇتقۇزغۇچى مەسىھى دەپ ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئوتتۇرا شەرق ۋە ياۋروپا يەھۇدىيلىرى ئوتتۇرىسىدا غۇلغۇلا پەيدا قىلىپ، كۆپلەپ تەرەپدار توپلىغان. ساباتاي سەۋىنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى بىر ئىسيان دەپ قارىغان پادىشاھ 4-مەھمەت، ئۇنى سارايغا چاقىرتىپ، مەسىھلىكىنى مۆجىزە كۆرسىتىپ ئىسپاتلاشنى تەلەپ قىلغان. ساختا مەسىھ ساباتاي سەۋى پادىشاھنىڭ بۇ تەلىۋىنى ئورۇنلىيالمىغان. پادىشاھ ئۇنىڭدىن يا مۇسۇلمان بولۇش ياكى ئۆلۈمدىن ئىبارەت ئىككىنىڭ بىرىنى تاللاشنى تەلەپ قىلغان. ساباتاي سەۋى مۇسۇلمان بولۇپ، ئۆلۈمدىن قۇتۇلغان. شۇنىڭ بىلەن ساباتاي سەۋىگە مەھمەت ئىسمى قويۇلۇپ مائاش بېرىلگەن.

ساختا مەسىھ ساباتاي سەۋى كۆرۈنۈشتە مۇسۇلمان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە قەدىمقى ئەقىدىسىنى مەخپىي رەۋىشتە داۋاملاشتۇرغان. ئۆلۈمدىن كېيىن ئەگەشكۈچىلىرىدىن بىر قىسمى سەلانىككە يەرلىشىپ، ئۇنىڭ يولىنى داۋاملاشتۇرغان. ساباتايچىلار كۆرۈنۈشى مۇسۇلمان قىياپىتىدە، ئورتودوكس يەھۇدىيلىكىدىن پەرقلىق بولۇپ، تەۋرات كاپپالا ئېقىمىغا باغلىق بىر سىستېمىنى ئىجاد قىلغان. سىستېمىنىڭ ئاساسىنى مەسىھ ئۈمىدى تەشكىل قىلىدۇ. ساباتايچىلارنىڭ قارىشىچە، مەسىھ ساباتاي سەۋى قايتا كەلگەندە ئۇلار ۋەدە قىلىنغان مۇقەددەس زېمىنغا بېرىپ، ھەققى ئىسرائىل دۆلىتىنى قۇرىدۇ ۋە دۇنيانىڭ ھاكىمىيىتى ئۇلارغا مەنسۇپ بولىدۇ.

1924-يىلدىكى نوپۇس ئالماشتۇرۇشتا ئىستانبۇلغا كېلىپ ماكانلاشقان ساباتايچىلار سەلانىكلىقلار ۋە قايتقۇچىلار ئىسمى بىلەن خاتىرلىنىدۇ. بولۇپمۇ «قايتقانلار» ئىسمى ئەدەبىياتىمىزغا كىردى. ساباتايچىلار ئۆزىنى مەخپىي تۇتقانلىقى ئۈچۈن سانى ئېنىق ئەمەس. 1948-يىلى پەلەستىندە مۇستەقىل بىر دۆلەت قورۇلغان ۋاقىتتا تۈركىيەدىكى يەھۇدىيلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىسرائىلىيىگە كۆچۈپ كەتكەن. كۈنىمىزدە تۈركىيەدە ياشاۋاتقان يەھۇدىيلارنىڭ سانى تەخمىنەن 26 مىڭ كىشى. بۇلار ئىستانبۇلدىن باشلاپ ئىزمىر، ئەنقەرە، بۇرسا، ئەدىرنە، چاناققالئە، قىرىقلارەلى، ئادانا ۋە ھاتايدا ياشايدۇ.

تۈركىيە يەھۇدىيلىرىنىڭ دىنىي مەركىزى ئىستانبۇلدىكى ھاھامباشلىقتۇر. ھاھامباشى جامائەتنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا مەسئۇلدۇر. ئۇ دۆلەت نەزىرىدە قانۇنى ۋەكىلدۇر. ھاھامباشىغا ۋەزىپىسىدە مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان ئىككى كېڭەش بار. بۇلاردىن بىرى دىنىي كېڭەش، يەنە بىرى پەخرى مەسلىھەتچىلىكتۇر. تۆت ھاھامدىن تەركىپ تاپقان دىنىي كېڭەش، دىنىي مەسىلىلەردە ھاھامباشىغا ياردەمچى بولىدۇ. 35 كىشىدىن تەركىپ تاپقان مەسلىھەتچىلەر كومىتېتى جامائەتنىڭ ئىشلىرىنى بىر

تەرەپ قىلىدۇ. جامائەتنىڭ ئىستانبۇلدا بەت دىن (دىن ئۆيى) دەپ ئاتىلىدىغان بىر دىنىي مەھكىمىسى بار. ئۆيلىنىش، ئاجرىشىش، مىراس ۋە نەسەپ تەكشۈرۈش قاتارلىق داۋالار بۇ مەھكىمىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

7.2. خرىستىئانلىق

خرىستىئانلىق پەلەستىندە بارلىققا كېلىپ، ئاناتولىيەدە تەرەققى قىلغان. خرىستىئانلىقنىڭ بۈگۈنكى ھالەتكە كېلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان پاۋلۇس تارسۇسلۇق بىر يەھۇدىدۇر. پاۋلۇس خرىستىئانلىقنى تارقىتىش ئۈچۈن تۈركىيەنىڭ كۆپلىگەن يەرلىرىنى ئايلىنىپ چىققان. خرىستىئانلىقنىڭ مۇقەددەس كىتابى «يېڭى ئەھدە»دىكى «رەسۇللەرنىڭ ئىشلىرى» ناملىق قىسىمدا تۈركىيەدىكى كۆپلىگەن يەرلەرنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان.

پاۋلۇسنىڭ «يېڭى ئەھدى»دە بايان قىلىنغان گالاتىيالىق، ئەپەسۇسلۇق ۋە كولۇسلارغا يازغان خەتلىرى ئاناتولىيەدە مۇشۇ ئىسىملاردا ئاتالغان رايون خەلقلىرىگە يېزىلغان. خرىستىئان دۇنياسىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم قارارلار قىلىنغان چوڭ قۇرۇلتايلارنىڭ كۆپ قىسمى تۈركىيە زېمىنىدا ئېچىلغان. ھەتتا پەلەستىن زېمىنىدىن سىرتقا چىقمىغان ھەزرىتى ئىسانىڭمۇ تۈركىيىدىكى ئۈرپاغا كېلىپ «دەيرى مەسىھ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۆڭكۈردە ھاۋارىلىرى بىلەن بىرلىكتە يىغىن ئاچقانلىقى توغرىسىدا رىۋايەتلەر بار. بۇ سەۋەپتىن، تۈركىيە چېگرىسى ئىچىدە خرىستىئانلىق ئۈچۈن مۇھىم بولغان كۆپلىگەن مۇقەددەس ماكانلار بار.

تۈركىيەدىكى خرىستىئانلارنىڭ كۆپ قىسمى، تارىخى ئالدىنقى 200-يىللارغىچە يېتىپ بارىدىغان چېركاۋلارغا مەنسۇپتۇر.

19-ئەسىردە بولۇپمۇ I-دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە تۈركىيەدىكى خرىستىئان گۇرۇپلار ئوسمانلى ھۆكۈمىتى بىلەن ياۋرۇپا دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۈستۈنلۈك تالىشىش زىددىيەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇرۇش جەريانىدا غەربكە مايىللىقى سەۋەبىدىن خرىستىئانلارغا تۈركىيەدە ياخشى كۆز بىلەن قارالمىغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە كۆپلىگەن خرىستىئان گۇرۇپلار تۈركىيەدىن كېتىشكە مەجبۇر بولغان. 1928-يىلىغا كەلگەندە تۈركىيەدىكى خرىستىئانلارنىڭ سانى كۆپ مىقداردا ئازايغان.

1923-يىلى لوزاندا ئىمزالانغان كېلىشىمنىڭ ئالاقىدار ماددىلىرىدا كۆرسىتىلگەن بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، كەتمەي قالغان خرىستىئانلارغا تۈركىيە دۆلىتى تەرىپىدىن بىخەتەرلىك كاپالىتى بېرىلگەن. دىنىي ئەركىنلىك ۋە دۆلەت مەمۇرى بولۇش قاتارلىق مۇسۇلمانلارغا بېرىلگەن ھوقۇقلار خرىستىئانلارغىمۇ بېرىلگەن. يەنە قانۇن بويىچە ئۆز مەكتەپلىرىنى ئېچىش ۋە ئانا تىلىنى ئىشلىتىش رۇخستى بېرىلگەن. كۈنىمىزدە تۈركىيەدە ياشاۋاتقان خرىستىئانلارنىڭ سانى يۈز يىگىرمە تۆت مىڭدۇر.

تۈركىيەدە كۈنىمىزدە تارىخىي خىرىستىئان گۇرۇپپىلاردىن رۇملار، ئەرمەنىلەر، سۈريانىلار ۋە ئەرەپ ئورتودوكسلىرى بار. بۇنىڭ بىلەن بىرگە مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن كاتولىك ۋە پروتەستان مەزھەپلىرىمۇ بار.

بۇ مەزھەپلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ مەركىزى ئىستانبۇلدا. ئىستانبۇلدىكى مەركەزلىرىنىڭ بېشىدا فەنەر رۇم ئورتودوكس پاترىكخانىسى بار.

4 ـ باب. دىنلاردا ئەقىدە

1. ئەقىدە ئاساسلىرى

1.1. يەھۇدىلىكنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرى

يەھۇدىلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابىدا ئەقىدىگە مۇناسىۋەتلىك ھەر قانداق بىر مەلۇمات يوق. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەھۇدى دىنىي ئالىملىرىدىن مايمۇنىدەس خرىستىئان ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ يەھۇدىلىككە قىلغان تەنقىدلىرىگە قارشى مۇداپىئەلىنىش مەقسىدىدە بىر ئەقىدە سىستېمىسى تۈزۈپ چىققان. مايمۇنىدەسنىڭ تۈزۈپ چىققان ئەقىدە سىستېمىسى تۆۋەندىكىچە:

1. تەڭرى مەۋجۇت بولغان بارلىق نەرسىلەرنى ياراتتى ۋە ئۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىدۇ.

2. تەڭرى بىردۇر ۋە ئۇنىڭدىن باشقا تەڭرى يوقتۇر.

3. تەڭرى بىر جىسىم ئەمەس ۋە ھەر قانداق بىر شەكىل بىلەن تەسۋىرلەشكە بولمايدۇ.

4. تەڭرى ئەزەلى ۋە ئەبەدىدۇر.

5. ئىبادەت مەخسۇس تەڭرىگە خاستۇر، ئۇنىڭغا شېرىك كەلتۈرۈشكە بولمايدۇ.

6. پەيغەمبەرلەرنىڭ بارلىق سۆزلىرى ھەقتۇر.

7. سەييىدىمىز (غوجىمىز) مۇسانىڭ پەيغەمبەرلىكى ھەقتۇر. ئۇ ئۆزىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئەۋەتىلگەن بارلىق پەيغەمبەرلەرنىڭ ئەڭ ئەۋزىلىدۇر.

8. قولىمىزدىكى تەۋرات تەڭرى تەرىپىدىن مۇساغا بېرىلگەن تەۋراتنىڭ ئۆزىدۇر.

9. تەۋرات ئۆزگەرتىلمەيدۇ ۋە كەلگۈسىدە تەڭرى باشقا بىر تەۋراتنىمۇ ئەۋەتمەيدۇ.

10. تەڭرى ئىنسانلارنىڭ ئىش ۋە خىياللىرىنى بىلىدۇ.

11. تەڭرى ئەمرلىرىگە ئىتائەت قىلغانلارنى مۇكاپاتلايدۇ، ئىتائەت قىلمىغانلارنى جازالايدۇ.

12. مەسىھ كېلىدۇ، كېچىككەن بولسىمۇ ئۇنىڭ كېلىشىنى ساقلايمەن.

13. تەڭرى بىلىدىغان بىر ۋاقىتتا ئۆلۈمدىن كېيىن تىرىلىش ئەمەلگە ئاشىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئەقىدە ئاساسلىرى تەڭرى، پەيغەمبەرلىك، ھەزرىتى مۇسانىڭ ئەڭ بۈيۈك پەيغەمبەر بولىشى، تەۋراتنىڭ ئۆزگەرمىگەنلىكى، ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىش، ئاخىرەت ۋە مەسىھ قاتارلىق ئاساسى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ 13 ماددىلىق ئىمان ئاساسلىرى پەقەتلا ئورتودوكس يەھۇدىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ.

1.2. خرىستىئانلىقنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرى

خرىستىئانلىقنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە مەلۇم بىر مۇقەددەس كىتابى بولمىغىنىغا ئوخشاش، ھەممە ئادەم قوبۇل قىلىدىغان بىر ئەقىدە سىستېمىسىمۇ يوق ئىدى. بۇ ئەھۋال خرىستىئانلار ئوتتۇرىسىدا ئەقىدە مەسىلىسىدە تالاش-تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭغا ئاساسەن مىلادىدىن كېيىن 325-يىلى ئىزنىكتە بىر يىغىن ئېچىلدى. بۇ يىغىندا ئۇزۇن مۇزاكىرىلەردىن كېيىن بىر ئەقىدە سىستېمىسى تۈزۈپ چىقىلدى. 12 ماددىلىق بۇ ئەقىدە سىستېمىسى تۆۋەندىكىچە:

1. مەن تەڭرىگە، قۇدرەتلىك دادىغا،
2. ۋە ئۇنىڭ يالغۇز ئوغلى راب ئىساغا،
3. قىز مەريەم ۋە مۇقەددەس روھتىن تۇغۇلغانلىقىغا،
4. پىلاتۇس دەۋرىدە كرېستقا مىخلانغانلىقىغا، ئۆلگەنلىكىگە، كۆمۈلگەنلىكىگە،
5. ئۆلۈپ، 3-كۈنى ئۆلۈكلەر ئىچىدىن تىرىلگەنلىكىگە،
6. ئاسمانغا ئۆرلىگەنلىكىگە،
7. دادىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغانلىقىغا،
8. ئۇ يەردىن ئۆلگەنلەر ۋە تىرىكلەرنى سوراققا تارتىش ئۈچۈن يەر يۈزىگە چۈشىدىغانلىقىغا،
9. مۇقەددەس روھقا،
10. مۇقەددەس چىركاۋغا،
11. گۇناھلارنىڭ ئەپۇ قىلىنىدىغانلىقىغا،
12. ئۆلگەندىن كېيىنن تىرىلىشكە ۋە ئەبەدى ھاياتقا ئىشىنىمەن.

خرىستىئانلىقنىڭ بۇ ئەقىدە ئاساسلىرى «تەسلىس» دەپ ئاتىلىدىغان ئۈچلۈك تەڭرى چۈشەنچىسىگە تايىنىدۇ. بۇ ئەقىدە ئاساسلىرىغا ئاساسەن بىر خرىستىئان ئاللاھ بىلەن ئىسانىڭ ۋە مۇقەددەس روھنىڭمۇ تەڭرى ئىكەنلىكىگە، چىركاۋنىڭ ئىمتىيازىغا، گۇناھلارنىڭ ئەپۇ قىلىنىدىغانلىقىغا، ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىشكە، ئاخىرەت كۈنىگە ئىشىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

1.3. ئىسلامىيەتنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرى

ئىسلامنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرى قۇرئانى-كەرىمگە تايىنىدۇ. قۇرئانى-كەرىمدە ئايەتلىرىگە ئىمان ئېيتىش لازىم بولغان ئاساسلار ئايرىم-ئايرىم كۆرسىتىلگەن. پەيغەمبەر ئەلەيھسسالامنىڭ ھەدىسلىرىدە دېيىلىشىچە، ئىماننىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى سورىغان بىر كىشىگە پەيغەمبەر ئەلەيھسسالام مۇنداق جاۋاب بەرگەن: «ئىمان ئاللاھقا، پەرىشتىلەرگە، كىتابلىرىغا، پەيغەمبەرلەرگە، ئاخىرەت كۈنىگە، ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئاللاھ تەرىپىدىن كەلگەنلىكىگە ئىشىنىشتۇر.» (مۇسلىم، «ئىمان»)

بۇ ھەدىسكە ئاساسەن ئىسلامنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرى ئالتە تۈرلۈكتۇر. ئىسلامنىڭ ئامەنتۇسى دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئالتە ئاساس تۆۋەندىكىچە:

1. ئاللاھقا ئىمان ئېيتىش،
2. پەرىشتىلەرگە ئىمان ئېيتىش،
3. كىتابلارغا ئىمان ئېيتىش،
4. پەيغەمبەرلەرگە ئىمان ئېيتىش،
5. ئاخىرەت كۈنىگە ئىمان ئېيتىش،
6. قازا ۋە قەدەرگە ئىمان ئېيتىش.

ئىسلامدا ئىمان ئېيتىش شەرت بولغان بۇ ئالتە ئاساس روشەن ۋە ئالەمشۇمۇلدۇر. بۇ ئاساسلار باشقا دىنلارنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرىغا ئوخشاش پەقەت مەلۇم بىر دىننىڭ ئالاھىدىلىگى بىلەن چەكلەنگەن ئەمەس. مەسىلەن: بىر كىشىنىڭ مۇسۇلمان بولىشى ئۈچۈن، پەقەت پەيغەمبەر ئەلەيھسسالام ۋە ئۇ ئېلىپ كەلگەن قۇرئانى-كەرىمگە ئىشىنىشلا يېتەرلىك بولمايدۇ. ئۇ كىشى ھەزرىتى ئىسا، مۇسا ۋە ئۇلار ئېلىپ كەلگەن كىتابلارنىمۇ تەستىقلىشى كېرەك.

2. ئەقىدىلەرنىڭ سېلىشتۇرىلىشى

2.1. تەڭرى ئەقىدىسى

تارىختىن بۇيان ئىنسانلاردا تەڭرى چۈشەنچىسى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. بەزى ئىنسانلار بىر تەڭرىگە ئىشەنسە، بەزىلىرى بىردىن كۆپ تەڭرىگە ئىشەنگەن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ تەڭرى ئەقىدىسى بىر تەڭرىلىك ۋە كۆپ تەڭرىلىك دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. بىر تەڭرىلىك مونوتەئىزم، كۆپ تەڭرىلىك پولىتەئىزم دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر تەڭرى ئەقىدىسى ھەممە نەرسىنى ياراتقۇچى ۋە ئىدارە قىلغۇچى تەڭرىنىڭ بىر ئىكەنلىكىگە ئىشىنىشتۇر. بۇ تەڭرىنىڭ جۈپتى، ئوخشىشى ۋە شېرىكى يوقتۇر. ئۇنىڭ كۈچى ھەممە نەرسىگە قادىردۇر. بۇنداق بىر تەڭرى ئەقىدىسى ئەڭ ئېنىق

هالەتتە يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىقتا مەۋجۇتتۇر. كۆپ تەڭرى ئەقىدىسىدە مىڭدىن ئارتۇق تەڭرىنىڭ بارلىقىدىن سۆز قىلىدىغان باياناتلارمۇ بار. ياپونلارنىڭ مىللى دىنىي شىنتۇئىزىم بۇنىڭ ئەڭ ئېنىق دەلىللىرىدىن بىرسىدۇر.

2.1.1. يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلامىيەتتە تەڭرى ئەقىدىسى

يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلام ئوخشاش بىر دىنىي ئەنئەنىنىڭ ۋەكىلى بولغان دىنلاردۇر. بۇ ئۈچ دىن ھەزرىتى ئىبراھىمنىڭ ئەنئەنىسىگە تايىنىدۇ. بۇ سەۋەپتىن «ئىبراھىمى دىنلار» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئۈچ دىن ئوتتۇرىسىدا بەزى تەرەپلەردە ئوخشاشلىقلار بار.

يەھۇدىلىك تۇنجى بىر تەڭرىلىك دىن سۈپىتىدە مەۋجۇتتۇر. بۇ دىنىنىڭ تەڭرى چۈشەنچىسىدە تەڭرى بىردۇر. بۇ ھەقتە يەھۇدىلىكنىڭ مۇقەددەس كىتابى تەۋراتتا: «تىڭشا ئى ئىسرائىل! ئاللاھىمىز راب، بىر بولغان رەبتۇر» (تەسنىيە، 6: 4) دېيىلگەن.

يەھۇدىلىكتە تەڭرى ھەممە نەرسىنى ياراتقۇچى ۋە ھۆكۈم قىلغۇچى مۇقەددەس بىر مەۋجۇتلۇقتۇر. ئۇ ئەزەلى ۋە ئەبەدىدۇر. ئۇنىڭ تەڭدىشى، شېرىگى يوقتۇر. بۇ سەۋەپتىن ھەرقانداق شەكىلدە رەسمى سىزىلمايدۇ، ھەيكىلى ياسالمايدۇ، ئىسمى ئورۇنسىز يەردە تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ، ئىبادەت پەقەتلا ئۇنىڭغا قىلىنىدۇ.

تەڭرىنىڭ «ئەلۇھىم» ۋە «ياھوۋا» ناملىق ئىسملىرى بار. «ئەلۇھىم» ئۇنىڭ غەزەپ تەرىپىنى، «ياھوۋا» بولسا رەھمەت تەرىپىنى ئىپادىلەيدۇ. يەھۇدىلار ئۇنىڭ بۇ ئىسملىرىنى تەلەپپۇز قىلىشتىن ئېھتىيات قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «ھاشەم» ۋە «ئادوناي» دەپ خىتاپ قىلىدۇ.

يەھۇدىلىكتىن كېلىپ چىققان خرىستىئانلىقنىڭ تەڭرى چۈشەنچىسى يەھۇدىلىكتىن كۆپ پەرىقلىقتۇر. خرىستىئانلىقتا يەھۇدىلار ئىشەنگەن تەڭرى بىلەن بىرلىكتە ھەزرىتى ئىسا ۋە مۇقەددەس روھنىڭمۇ تەڭرى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىلىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن، ئۈچ ئامىل تەڭرىنىڭ ئۈچ ئايرىم تەجەللىسى (نامايەندىسى) ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدىغان «تەسلىس» نەزىرىيىسىنى تەرەققى قىلدۇرغان. بۇ نەزىرىيىگە ئاساسەن «تەسلىس»تىكى ئۈچ ئامىل بىر تەڭرىنى تەمسىل قىلىدۇ. خرىستىئانلار بۇ نەزىرىيىنى ئەقىل بىلەن ئىدراك قىلىنىشى مۈشكۈل بولغان بىر سىر دەپ قارايدۇ.

«تەسلىس»نىڭ ئاساسلىق ئامىللىرى قايسىلار؟

خرىستىئان «تەسلىسى»دىكى ئۈچ ئامىل: دادا، ئوغۇل ۋە مۇقەددەس روھتىن ئىبارەت. «تەسلىس»نىڭ تۇنجى ۋە ئەسلى ئامىلىنى تەشكىل قىلىدىغان دادا يەھۇدىيلىكتىكى تەڭرىگە خرىستىئانلار قويغان ئىسىمدۇر. خرىستىئانلاردا دادا تەڭرى ئەبەدى، ھەممە نەرسىگە قادىر، ھەممە نەرسىنىڭ ياراتقۇچىسى، شەپقەتلىك ۋە ئەپۇ قىلغۇچى مۇقەددەس زاتتۇر.

«تەسلىس»نىڭ ئىككىنچى ئامىلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئوغۇل ئىسا دادا تەڭرىنىڭ ئىنسان بەدىنىگە ئورالغان كالامىدۇر. بۇ سەۋەپتىن ھەزرىتى ئىسا خرىستىئان ئەقىدىسىدە تەڭرىنىڭ ئوغلىدۇر. خرىستىئانلىقتىكى بۇ ئەقىدە خرىستىئانلىق تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان كېڭەشلەردە مۇزاكىرە ئارقىلىق قارار قىلىنغان. كۈنىمىزدە خرىستىئانلارنىڭ كۆپ قىسمى تەڭرى كالامىنىڭ شۇنداقلا بىۋاستە تەڭرىنىڭ گۆش سۆڭىكى بولۇپ، ئىنسان شەكلىگە كىرگەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. بۇ ئەقىدىدە دادا تەڭرى ئىنسانلارغا بولغان سۆيگۇ ۋە مەرھەمىتى سەۋەبىدىن مەسىھ ئىسا شەكلىدە ئىنسانلارنىڭ ئارىسىدا ياشايدۇ. ئۇنىڭ ياردىمى ئىسا ۋاستىسى بىلەن ئىنسانلارغا يېتىپ بېرىپ نىجاتلىق يولىنى كۆرسىتىدۇ. ئىسا تەڭرى بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىدۇر. دادا تەڭرى ئۇنىڭغا سوتلاش ۋە ھايات بېرىش كۈچىنى بەرگەن. دادا بىلەن ئوخشاش جەۋھەردىن بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ تولۇق ۋە مۇكەممەل بىر تەڭرىدۇر. تەڭرىنىڭ ئوغلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ ھەقىقى بىر تەڭرى ۋە ھەقىقى بىر ئىنساندۇر. ئۇنىڭغا ئىبادەت قىلىش تەڭرىگە ئىبادەت قىلىش ۋە دىنغا باغلانغان بولۇش دېمەكتۇر.

خرىستىئانلىقتا «تەسلىس»نىڭ ئۈچىنچى ئامىلى مۇقەددەس روھتۇر. مىلادىدىن كېيىنكى 381-يىلى ئىستانبۇلدا ئېچىلغان كېڭەشتە مۇقەددەس روھنىڭمۇ دادا ۋە ئوغۇلغا ئوخشاش بىر تەڭرى ئىكەنلىكى قارار قىلىنغان. بۇنىڭ بىلەن خرىستىئان «تەسلىسى»نىڭ ئامىللىرى تاماملانغان.

خرىستىئانلىق چۈشەنچىسىدە مۇقەددەس روھ دادا تەڭرى بىلەن ئوخشاش جىنسىتىندۇر، لېكىن ماھىيىتى پەرقلىقتۇر. ئۇ يارىتىلمىغان بىر ئەزەلىي مەۋجۇتلۇق بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ قەلبىدە ۋە كائىناتتا ياشايدىغان تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر. دادا تەڭرى بارلىق ئىشلىرىنى بۇ مۇقەددەس روھ ۋاستىسى بىلەن قىلىدۇ ۋە قۇدرىتىنى داۋاملىق ئۇنىڭ بىلەن كۆرسىتىدۇ. خرىستىئان ئەقىدىسىدە مۇقەددەس روھ خرىستىئانلارغا يول كۆرسىتىپ، ئۇلارنى خاتالىقلاردىن ساقلاپ قالىدۇ.

ھەزرىتى ئىبراھىمنىڭ ئەنئەنىسىنىڭ ئۈچىنچى ۋە ئاخىرقى ھالىتىنى تەشكىل قىلىدىغان ئىسلامدا خرىستىئان «تەسلىس» ئەقىدىسى رەت قىلىنىپ، تەۋھىد ئەقىدىسى يېڭىدىن قۇرۇلغان. بۇ سەۋەپتىن ئىسلامنىڭ مۇقەددەس كىتابى قۇرئانى-كەرىمدە ئاللاھنىڭ بىرلىكى، تەڭدىشى، ئوخشىشى ۋە شېرىكى يوقلىقى كۆپ قېتىم ئىنسانلارغا خاتىرلىتىپ ئۆتۈلگەن. قۇرئانى-كەرىمدە ئاللاھ تۇنجى ۋە ئاخىرقىسىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا تەڭرى يوقتۇر. ئۇ ھېچكىمگە موھتاج ئەمەستۇر. ئۇ ئىنسانلارنى ئاخىرەت كۈنىدە ھېسابقا تارتقۇچىدۇر. بۇ ئاللاھىدىلىگى بىلەن ئىسلامدىكى تەڭرى ئەقىدىسى يەھۇدىلىكتىكى تەڭرى ئەقىدىسى بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە.

2.1.2. ھىندۇئىزم ۋە بۇددىزمدا تەڭرى ئەقىدىسى

ھىندۇئىزمدا تەڭرى تەسەۋۋۇرى ۋە چۈشەنچىسى ئېنىق ئەمەس. كۆپلىگەن تەڭرى سىمۋولىنىڭ بولغانلىقى، بۇلارغا ئايرىم ۋەزىپە تەقسىم قىلىنغانلىقى سەۋەبىدىن، ھىندۇئىزم كۆپ تەڭرىلىك، بۇتپەرەس بىر دىن دەپ بىلىنىدۇ. لېكىن ھىندۇئىزمنىڭ مۇقەددەس نوملىرى «ۋەدالار»دا تەڭرىنىڭ بىر ئىكەنلىكىگە ئىشارەت قىلىدىغان ئىپادىلەر بار. «رىگ ۋەدا»دىكى شۇ ئىپادىلەر بۇلارنىڭ بىرسىدۇر. بۇ ئىپادىلەردە «ئۇنى ئىندىرا، مىترا، ۋارۇنا ۋە ئاگنى» دەپ چاقىرىدۇ. «بىلگەنلەر» ئۇنى پەرقلىق ئىسىمدا چاقىرغان بولسىمۇ ھەقىقەت بىردۇر.

«رىگ ۋەدا»دىكى بۇ ئىپادە تەڭرىنىڭ بىر ئىكەنلىكىنى ۋە ھەرخىل ناملار بىلەن ئىسىملەندۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى ئاللاھنىڭ 99 ئەسمائۇل-ھۇسناسىغا ئوخشۇتۇش مۇمكىن.

ھىندۇئىزمدا بىر تەڭرى چۈشەنچىسىنى تاپقىلى بولسىمۇ، لېكىن ھىندىلار ئوتتۇرىسىدا كۆپ تەڭرىلىق چۈشەنچىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. تەڭرىلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى تەبىقىسىنى خرىستىئان «تەسلىسى»گە ئوخشايدىغان ئۈچلۈك تەڭرى سىستېمىسى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ئۈچلۈك سىستېمىدا ياراتقۇچى تەڭرى براھما، مۇھاپىزەتچى تەڭرى ۋىشنۇ، جازالاندۇرغۇچى تەڭرى شىۋا بار.

ھىندۇئىزمدا بۇ تەڭرىلاردىن باشقا بىر نەچچە ئەر تەڭرى ۋە ئايال تەڭرى بار. بۇلار: ئىندرا، ۋارۇنا، سوما، رۇدرا، مىترا، دۇرگا، شاكتى، قالى قاتارلىقلار بۇلارنىڭ بېشىدا كېلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلەردىن قۇتۇلۇپ نىرۋاناغا يېتىپ بېرىشىنى مەقسەت قىلغان بۇددىزمنىڭ تەڭرى بىلەن ئالاقىسى يوق. بۇددىزمنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى بۇددا ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل نەرسىلەر بىلەن ئالاقدار بولماسلىقنى تەۋسىيە قىلىپ، بۇ ھەقتە سوئال سوراشنى پايدىسىز دەپ قارىغان. ئۇنىڭ پىكرىچە، ئىنسانلار ياخشى ئىشلارنى قىلىپ، بۇ دۇنيانىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىدىن قۇتۇلۇشقا تىرىششى كېرەك.

بۇددانىڭ تەڭرى بىلەن ئالاقىسىزلىقىغا قارىماي، كېيىنكى ئەسىرلەردە بولۇپمۇ ماخايانا مەزھىبىدە بۇددا تەڭرى ئورنىغا قويۇلغان. بۇ مەزھەپ كەڭ تارقالغان دۆلەتلەردە تەڭرى تەسەۋۋۇرلىرى تەرەققى قىلدۇرۇلغان. كۆپىنچە ھاللاردا بۇ تەسەۋۋۇرلار بۇددانىڭ تەڭرى ئىكەنلىكىگە مەركەزلەشكەن. ئۇ تەڭرى ھەتتا تەڭرىلەرنىڭ ئۈستىدىكى تەڭرى دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنغان. بۇددانىڭ ئەقىدىسىگە مۇستەھكەم باغلانغان نىرۋانا مەزھىبىدە تەڭرىنى ئويلاش پىكرىمۇ بولمىغان. تەڭرى ھەققىدىكى ئېنىقسىزلىقلار بۇددىزمنىڭ تەڭرىسىز بىر دىن ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان.

2.2. پەيغەمبەرلەر ۋە دىن ئىجاد قىلغۇچىلارنىڭ ئەقىدىسى

پەيغەمبەر ئەقىدىسى پەقەتلا يەھۇدىلىك ۋە ئىسلامنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرىدىلا مەۋجۇتتۇر. يەھۇدىلارنىڭ پەيغەمبەر ئەقىدىسى مۇقەددەس كىتابلاردا ئىسمى يېزىلغان پەيغەمبەرلەر بىلەن چەكلىنىدۇ. بۇ سەۋەپتىن ئۇلار ھەزرىتى ئىسا ۋە مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ پەيغەمبەرلىكىنى قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھەزرىتى مۇسا ھەق ۋە بۈيۈك پەيغەمبەردۇر.

ئىسلامدا قۇرئانى-كەرىمدە زىكىر قىلىنغان بارلىق پەيغەمبەرلەرگە ئىشىنىش مۇسۇلمانلىقنىڭ بىر شەرتىدۇر. بۇ سەۋەپتىن مۇسۇلمانلار ئايرىمچىلىق قىلماي بارلىق پەيغەمبەرلەرگە ئىشىنىدۇ. ئىسلام ئەقىدىسىدە ھەزرىتى ئىسا ئاللاھنىڭ بىر پەيغەمبىرىدۇر.

يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلامدىن باشقا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردە ئوتتۇرىغا چىققان زەردۇشتىلىك دىنىدىمۇ پەيغەمبەرلىك ئەقىدىسى بار. زەردۇشتىلەر بۇ دىننىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى زەردۇشتنى پەيغەمبەر دەپ قارايدۇ.

2.2.1. پەيغەمبەر ۋە دىن ئىجاد قىلغۇچىلار

2.2.1.1. مۇسا ئەلەيھىسسالام

مۇسا ئەلەيھىسسالام تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 15-ئەسىردە ياشىغان يەھۇدى بىر پەيغەمبەردۇر. تەۋرات ۋە قۇرئاندا بايان قىلىنىشىچە ، ئۇ ئىسرائىل ئوغۇللىرى مىسىردا ئاسارەت ئاستىدا ياشاۋاتقان ۋاقىتتا دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرىنىڭ بىر قىسمىنى پىرئەۋننىڭ سارىيىدا ئۆتكۈزگەن. بىر مىسىرلىقنى سەھۋەنلىك بىلەن ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، مىسىردىن قېچىپ مەديەنگە ئىلتىجا قىلغان. ئاللاھ ئۇنى كېيىن پەيغەمبەرلىك بىلەن شەرەپلەندۈرگەن. ئىنىسى ھارۇننى ئۇنىڭغا ياردەمچى قىلغان. مۇسا ئەلەيھىسسالام مىسىرغا قايتىپ كېلىپ پىرئەۋننى ئاللاھقا ئىشىنىشكە چاقىرغان. لېكىن پىرئەۋن بۇنى قوبۇل قىلمىغان. بۇنىڭ بىلەن

ھەزرىتى مۇسا مىسىردىكى ئىسرائىل ئوغۇللىرىنى يېنىغا ئېلىپ مىسىردىن كەتكەن. مۇسا ئەلەيھىسسالام ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىسرائىل ئوغۇللىرىغا پەيغەمبەرلىك قىلغان.

يەھۇدى ئەقىدىسىدە: «ھەزرىتى مۇسا كېلىپ-كەتكەن بارلىق پەيغەمبەرلەرنىڭ ئەڭ كاتتىسىدۇر. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى پەيغەمبەرلەر پەقەت تەربىيىچى ۋە توغرا يول كۆرسەتكۈچىدۇر. ھەزرىتى مۇسا ئىبدىئال بىر رەھبەر، ھۆكۈمدار ۋە پەيغەمبەرلىكنىڭ بارلىق ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە توپلىغان بىر پەيغەمبەردۇر. ئۇنىڭ ئىنسانلىق دەرىجىسىدىكى ئۇلۇغلۇقى غەيىپ ئالىمنى ئىدراك قىلالايدىغان دەرىجىدە بۈيۈكتۇر. بۇ سەۋەپتىن ھەزرىتى مۇسا دەرىجە جەھەتتىن باشقا پەيغەمبەرلەردىن ئۈستۈندۇر. غەيىپ ئالىمدە ئۇنىڭ ئۆچۈن مەخپىي بىر نەرسە يوقتۇر. باشقا پەيغەمبەرلەرگە ۋەھيى ئاللاھنىڭ خالىشى بىلەن كەلگەن. ھەزرىتى مۇسا بولسا خالىغان ۋاقتىدا بىر دوستى بىلەن پاراڭلاشقانغا ئوخشاش، ئاللاھ بىلەن ۋاستىسىز سۆزلەشكەن. ئاللاھ بىلەن سۆزلەشكەن ۋاقتتا قورقۇش، ئازاپ، ئەندىشە، تىترەش قاتارلىق ئىشلار يۈز بەرمىگەن.» دېيىلگەن.

ھەزرىتى مۇسا ئېلىپ كەلگەن دىن بىكار قىلىنمىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كەلگەن پەيغەمبەرلەر ئۇنىڭ دىنىغا بىر نەرسە قوشمىغان ياكى ئۇنىڭدىن باشقا دىن ئېلىپ كەلمىگەن. ھەزرىتى مۇسا مۆجىزىلىرى بىلەن باشقا پەيغەمبەرلەردىن ئۈستۈندۇر. ھەزرىتى مۇسادىن باشقا پەيغەمبەرلەرنىڭ مۆجىزىلىرىگە بىر ياكى بىر نەچچە ئادەم شاھىت بولغان بولسا، ئۇنىڭ مۆجىزىلىرىگە بارلىق ئىسرائىل ئوغۇللىرى، پىرئەۋن ۋە مىسىرلىقلار شاھىت بولغان.

نەتىجىدە، يەھۇدى ئەقىدىسىدە ئاللاھ دىنىنى ھەزرىتى مۇسا ۋاستىسى بىلەن ئىنسانلارغا يەتكۈزگەن. باشقا پەيغەمبەرلەرنىڭ ھېچ بىرسى ئۇ يەتكەن دەرىجىگە يېتەلمىگەن. ئىلگىرىكى پەيغەمبەرلەر ئۇنىڭ كېلىشىنى خوشخەۋەر بېرىدىغان بىر خەۋەرچى، كېيىنكى پەيغەمبەرلەر بولسا ئۇنىڭ دىنىنىڭ تەبلىغچىسى بولغان.

2.2.1.2. ئىسا ئەلەيھىسسالام

ھەزرىتى ئىسا مىلادىيە كالىندارىنىڭ باشلانغۇچىدا پەلەستىن رايونىدىكى بەيتلەھەم كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئىنجىلدىكى مەلۇماتلاردا ئانىسى مەريەم مۇقەددەس روھ ۋاستىسى بىلەن ئىساغا ھامىلدار بولۇپ، ئۇنى تۇغقان. بۇ ۋاقىتتا مەريەم ياغاچچى يۈسۈپ بىلەن توي قىلىشقا پۈتۈشكەن. يۈسۈپ مۇقەددەس روھ ئۆزىگە ئىسانىڭ مۆجىزىۋى تۇغۇلىشى ھەققىدە خەۋەر بېرىشى نەتىجىسىدە بوۋاق ئىسا ۋە ئانىسى مەريەمنى ھىمايە قىلغان.

ئىنجىلدا ھەزرىتى ئىسانىڭ بالىلىق دەۋرىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار ناھايىتى ئاز. پەقەت لوقا ئىنجىلدا ئۇنىڭ 12 يېشىدا يەھۇدى دىنىي زاتلار بىلەن تارتىشقانلىقى

سۆزلەنگەن. ئىسانىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى پۈتۈن ياشلىق دەۋرى ھەققىدە بىرەر مەلۇمات يوق. بۇ ھەقتە ئىنجىلدا ئەڭ كىچىك بىر يىپ ئۇچىنىمۇ ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. بۇ مەلۇم بولمىغان دەۋردىن كېيىن ئىسانىڭ تەبلىغ دەۋرى باشلىنىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ بېشىدا ئۇ تەخمىنەن 30 يېشىدا تۇققىنى ۋاپتىزچى (سۇغا چۆمۈلدۈرگۈچى) يەھيا (يەھيا پەيغەمبەر) تەرىپىدىن سۇغا چۆمۈرۈلگەن. بىر مۇددەتتىن كېيىن ئىنسانلارنىڭ تەۋبە قىلىپ، تەڭرى پادىشاھلىقىغا كىرىشى ئۈچۈن تەبلىغ قىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ تەبلىغ پائالىيەتلىرى شۇ دەۋردىكى ئىمتىيازلىق كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. بولۇپمۇ يەھۇدى دىنىي زاتلىرى ئۇنىڭ مەۋجۇت دىنىي چۈشەنچە ۋە ھۆكۈملەرگە قاراتقان تەنقىدلىرىدىن راھەتسىز بولۇپ، ئىسانى يوقۇتۇشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەشكە باشلىغان. ئىسانىڭ ھاۋارىلىرىدىن ياھۇدا ئىشكارىيوپ ئىساغا خىيانەت قىلىپ ئۇلارغا ياردەم قىلغان. ئۇ يەھۇدى دىنىي زاتلىرىنى ئىسا تۇرۇۋاتقان يەرگە باشلاپ بېرىپ، ئىسانىڭ تۇتۇلۇشىغا ۋاستە بولغان. يەھۇدىلار ئىسانى سانھەدرىن دەپ ئاتىلىدىغان ئالى مەھكىمىدە سوتلىغاندىن كېيىن، جازالاش ئۈچۈن رىم ۋالىسى فىلاتوسقا ئىلتىماس قىلغان. ۋالى ئىسانىڭ جازالاندۇرۇلىشىنى مۇۋاپىق كۆرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما يەھۇدىلار ئۇنى كرېست مەيدانىغا ئېلىپ كېلىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغان. بۇنىڭ بىلەن ئىسا جۈمە كۈنى قۇددۇستا كرېستقا مىخلىنىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، كەچكە يېقىن كۆمۈلگەن. تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن يەكشەنبە ئەتىگەن تىرىلىپ، 40-كۈنىگىچە ھاۋارىلارنىڭ ئارىسىدا ياشاپ، ئۇلارغا نەسىھەت قىلغان. كېيىن دادا دەپ نام بېرىلگەن تەڭرىنىڭ يېنىغا ئۆرلەپ، ئۇنىڭ ئوڭ يېنىدا ئولتۇرغان. كېيىن خرىستىئان جامائىتىنى قوغداش ئۈچۈن مۇقەددەس روھنى ئەۋەتكەن.

ئىسلام ئەقىدىسىدە ئاللاھ ئەۋەتكەن بىر پەيغەمبەر ھەزرىتى ئىسا تۇغۇلىشى ۋە ھاياتىدىكى پەۋقۇلئاددە ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن خرىستىئانلار ئۇنى پەرىقلىق چۈشەنگەن. ئۇلار ھەزرىتى ئىسانى ئاللاھنىڭ ئوغلى دەپ تونىغان. ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىدە ھەزرىتى ئىسا قۇتقۇزغۇچى بىر تەڭرىدۇر. ئۇ بىر پەيغەمبەر ئەمەستۇر. ئاللاھ ئىنسانلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئۇنى ئىنسانلار ئارىسىغا ئەۋەتكەن. كرېستقا مىخلىنىپ ئۆلتۈرۈلۈشى ئىنسانلارنىڭ گۇناھىغا كەففارەت بولغان. ئۇنىڭ قۇتقۇزغۇچى تەڭرىلىكىگە ئىشىنىپ ۋاپتىز بولغانلار نىجاتلىققا ئېرىشىدۇ. ئاللاھقا ئوخشاش بىر تەڭرى بولغان ھەزرىتى ئىسا قىيامەت كۈنى ئىنسانلارنى سوتلاپ، ياخشى ئىش قىلغانلارنى جەننەتكە، يامان ئىش قىلغانلارنى دەۋزەخكە ئەۋەتىدۇ.

2.2.1.3. مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم

ئاللاھ ئەۋەتكەن پەيغەمبەرلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى بولغان مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم مىلادى 571-يىلى مەككىدە دۇنياغا كەلگەن. ئائىلىسى مەككىنىڭ

ئىسلى نەسەپلىك كىشىلىرىدىن ھاشىم ئوغۇللىرى قەبىلىسىگە مەنسۇپتۇر. دادىسىنىڭ ئىسمى ئابدۇللا، ئانىسىنىڭ ئىسمى ئامىنىدۇر.

كىچىك ياشتا يېتىم قالغانلىقى ئۈچۈن ئالدى بىلەن چوڭ دادىسى ئابدۇلمۇتتەلىپ، كېيىن تاغىسى ئەبۇ تالىپنىڭ ھىمايىسىدە چوڭ بولغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام 25 يېشىغا كىرگەن ۋاقتىتا ھەزرىتى خەدىچە بىلەن توي قىلغان. 40 ياشقا كىرگەندە ئاللاھ ئۇنى پەيغەمبەر قىلغان. بارلىق پەيغەمبەرلەرگە ئوخشاش خەلقى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككە مۇشرىكلىرىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىشى نەتىجىسىدە مەدىنىگە ھىجرەت قىلغان. ۋاپاتىغىچە پەيغەمبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۇ يەردە داۋاملاشتۇرغان.

ئىسلام ئەقىدىسىدە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئاللاھنىڭ ئىلگىرى ئەۋەتكەن پەيغەمبەرلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇ ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن باشلانغان دىنىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبىرىدۇر. ئۇنىڭ بىلەن پەيغەمبەرلىك يولى ئېتىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن كېيىن پەيغەمبەر كەلمەيدۇ. بۇ سەۋەپتىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكى پەقەت ئۆز قەۋمى بىلەنلا چەكلىك ئەمەس. ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىكى ئالەمشۇمۇلدۇر. ئۇ قىيامەتكىچە كېلىدىغان بارلىق ئىنسانلارنىڭ پەيغەمبىرى ۋە ھىدايەت رەھبىرىدۇر.

بۇ ئۈستۈن ئالاھىدىلىككە قارىماي، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام قۇرئاننىڭ بايان قىلىشىچە، ئىنساندىن ھالقىغان بىر ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەمەستۇر. ئۇ پۈتكۈل ئىنسانلارغا ئوخشاش بىر ئىنساندۇر. باشقا ئىنسانلاردىن پەرقى، ئۇنىڭغا پەقەتلا پەيغەمبەرلىك ۋەزىپىسى بېرىلگەنلىكىدۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى باشقا ئىنسانلاردىن ئايرىپ تۇرىدىغىنى بۇ ئالاھىدىلىگىدۇر. بۇ ھەقتە قۇرئان-كەرىمدە مۇنداق دېيىلگەن: **«دېگىنكى، راببىمنى ھەرتۈرلۈك نوقسانلاردىن يىراق تۇتىمەن. مەن ئەلچى بولغان بىر ئىنساندىن باشقا ئىنسان ئەمەسمەن.»** (ئىسرا سۈرىسى، 93-ئايەت)

2.2.1.4. زەردۇشتىلىك

زەردۇشتىلىك مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردە ئوتتۇرىغا چىققان. زەردۇشت دىنىنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى پەيغەمبەرىدۇر. زەردۇشت ئەقىدىسىدە ئۇنىڭ نەسلى ئىران ئەپسانىلىرىدىكى تۇنجى ئىنسان دەپ قوبۇل قىلىنغان گايومارتقىچە يېتىپ بارىدۇ.

ئىسلى بىر ئائىلىدىن كېلىپ چىققان زەردۇشت ئىراننىڭ غەربىدە ئەزەربەيجاندا تۇغۇلغان. 30 يېشىغا كەلگەندە ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك بېرىلگەن. زەردۇشت پەيغەمبەر قىلىپ ۋەزىپىلەندۈرۈلگەندىن كېيىن ئەگەشكۈچىلىرىدىن بىر قىسمىنى يېنىغا ئېلىپ، ئايۋتاك سۈيى ئەتراپىدا ئېتىكاپقا كىرگەن. ئېتىكاپقا كىرىشىنىڭ 45-كۈنىدە، كېچىدە

تاڭ يۇرۇشقا يېقىن «مېراج»غا چىقىپ، مەنىۋى يۈكسىلىشىنىڭ يۇقىرى نوقتىسىغا چىققان.

ۋوخۇمەناھ (بەھمەن) دەپ ئاتىلىدىغان پەرىشتە ئۇنى جەننەتكە ئېلىپ بارغان. ئۇ يەردە پەرىشتىلەر ئۇنىڭغا ھۆرمەت كۆرسەتكەن. زەردۇشت كېيىن تەڭرى ئاھۇرا مازداھنىڭ ھۇزۇرىغا چىقىپ «خەير (ياخشىلىق) دىنى»نىڭ ھۆكۈملىرىنى ئۆگەنگەن. ئاھۇرا مازداھ زەردۇشتكە يۇلتۇز ۋە پلانېتلارنىڭ ھەرىكەتلىرىدىن خەۋەر بېرىپ جەننەت، دەۋزەخنى كۆرسەتكەن. ئاھۇرا مازداھ يەنە ئۇنىڭغا ھەممە نەرسىنىڭ ئىلمىنى ئۆگەتكەن. پەرىشتىلەر كېيىن زەردۇشتنىڭ كۆكسىنى يېرىپ ئىچەيدىكلىرىنى ئېلىپ پاكىزلىغاندىن كېيىن قايتىدىن ئورنىغا سېلىپ قويغان. بۇلارنىڭ ئاخىرىدا ئاھۇرا مازداھ زەردۇشتنى ھەقىقەتنى تارقىتىش ۋە ئۆگىتىش ئۈچۈن ۋەزىپىلەندۈرگەن. يەنە ئۇنىڭغا مۇقەددەس كىتاب «ئاۋەستا»نى بەرگەن.

زەردۇشت «مېراج سەپىرى»دىن قايتقاندىن كېيىن ئېلىپ كەلگەن دىننى ئىككى يىل تەبلىغ قىلىغان بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىگەن.

2.2.1.5. بۇددا

بۇددىزمنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى بۇددا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردە كۈنىمىزدىكى شىمالى ھىندىستان بىلەن نېپال چېگرىسىدىكى بىر رايۇندا دۇنياغا كەلگەن. ئىسىل نەسەپلىك بىر ئائىلىنىڭ پەرزەنتى بولۇپ دۇنياغا كەلگەن بۇددانىڭ ئەسلى ئىسمى سىدھارتاگۇتامادۇر.

بۇددا ياشلىق دەۋرىدە جاپا-مۇشەققەت تارتماي، بەختلىك بىر ھايات كەچۈرگەن. لېكىن بىر كۈنى سارايى سىرتىغا چىققان ۋاقتىدا، ياشىنىپ كەتكەنلىكىدىن بېلى ئېگىلگەن بىر بوۋاي بىلەن، ئىككىنچى كۈنى ئېغىر ئاغرىۋاتقان بىر كېسەل ئادەم بىلەن، ئۈچىنچى كۈنى بىر جىنازا ئەتراپىدا يىغلىشىۋاتقانلار بىلەن ئۇچراشقان. بۇ كۆرگەنلىرىدىن كۆڭلى يېرىم بولغان بۇددا ھاياتنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقاندىن پەرىقلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان. بۇنىڭغا ئاساسەن، بۇددا ئۆيىنى تەرك قىلىپ ئورمانلىقتا ئىنزىۋا (يالغۇزلۇق)قا ئۆتكەن. ئالتە يىلغىچە ھاياتنىڭ مەنىسىنى بىلىشكە تىرىشىپ، ئەڭ ئېغىر رىيازەت ھاياتىدا ياشىغان. لېكىن ئېغىر رىيازەت ھاياتىمۇ ئۆزى ئارزۇ قىلغان نەرسىنى تېپىشتا ياردەمچى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يېڭى ئاماللار ئىزدەشكە باشلىغان. بۇ مەقسەتتە بىر دەرەخنىڭ ئاستىدا ئولتۇرۇپ، ھەقىقەتنى تاپقۇچە ئۇيەردىن ئايرىلماسلىققا قارار قىلغان. 49 كۈنلۈك چوڭقۇر تەپەككۇردىن كېيىن، بىھاردىكى بۇدھى گايا دېگەن يەردە ھەقىقەتنى تاپقان. شۇندىن كېيىن «قەلبى يورىغان كىشى» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بۇددا ئىسمى بىلەن ئاتىلىشقا باشلىغان.

بۇددا ئۆزى بايقىغان ھەقىقەتنى باشقا ئىنسانلارغىمۇ بىلدۈرۈشنى نىيەت قىلىپ نەسىھەتكە باشلىغان. ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى 45 يىللىق ئۆمرىنى بۇ دىننى تارقىتىشقا ئاتاپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 483-يىلى ئۇتتار پىرادەشتىكى كۇسىھىنارادا ۋاپات بولغان.

2.2.2. دىنلاردىكى ئورنى

پەيغەمبەر ۋە دىن ئىجاد قىلغۇچىلار دىنلاردا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. ئاللاھنىڭ بۇيرۇقنى ئىنسانلارغا يەتكۈزۈشكە ۋەزىپىلەندۈرۈلگەن پەيغەمبەرلەر ئاللاھتىن كېيىن 2-ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاللاھنىڭ بۇيرۇقلىرىنى يەتكۈزۈشتەك مۇھىم ۋەزىپىسى بار. بۇ جەھەتتىن پەيغەمبەرلەر پەقەتلا ئاللاھنىڭ بۇيرۇقلىرىنى يەتكۈزىدىغان كىشىلەر بولۇپلا قالماستىن، دىنىنىڭ تەشكىللىنىشىدە ئۇلارنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاللاھنىڭ بۇيرۇقلىرىغا ئارىلىشىش كۈچى يوق. يەھۇدى دىنىي ئالىملىرىنىڭ پىكرىچە، باشتا ھەزرىتى مۇسادىن باشلاپ ھەرقانداق بىر پەيغەمبەر ئۆز ئالدىغا بۇيرۇق چىقىرالمايدۇ. ئۇلار پەقەت ئاللاھنىڭ كۆرسەتكىنىنى ئىنسانلارغا يەتكۈزىدۇ خالاس.

ئىسلام ئەقىدىسىدە ئاللاھنىڭ ئىنسانلارغا ئەۋەتكەن ئاخىرقى پەيغەمبىرى بولغان مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەممۇ ئۆز ئالدىغا دىنىي ھۆكۈم ئوتتۇرىغا قويالمايدۇ. ئۇ سۈننىتى بىلەن ئاللاھنىڭ بۇيرۇقلىرىنىڭ ئىزاھلىنىشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىدا ئىنسانلارغا يول كۆرسىتىدۇ. بۇ جەھەتتىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ھەقىقى بىر ئۆرنەكتۇر.

خرىستىئانلار تەرىپىدىن تەڭرى دەپ قوبۇل قىلىنغان ھەزرىتى ئىسا خرىستىئانلىقنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. خرىستىئانلىق پۈتۈنلەي ئۇنىڭ سىرلىق تۇغۇلىشى، كرېستقا مىخلاپ ئۆلتۈرۈلىشى ۋە قايتىدىن تىرىلىشى ئەتراپىغا مەركەزلەشكەن. كۈنىمىزدىكى ئىنجىل ھەزرىتى ئىسانىڭ سىرلىق ھاياتىنى ۋە سۆزلىرىنى بايان قىلىدىغان بىر تەرجىمىھال كىتابى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئىنجىلدا تەۋرات ۋە قۇرئاندىكىگە ئوخشاش ئاللاھنىڭ بۇيرۇقلىرى يوق. بۇ جەھەتتىن خرىستىئانلىقتا ھەزرىتى ئىسا ئاللاھتىن ئىلگىرى كېلىدۇ.

خرىستىئانلىققا ئوخشاش بۇددىزىممۇ بۇ دىنىنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى بۇددانىڭ ھاياتى ۋە پەلسەپىسى ئەتراپىدا شەكىللەنگەن. بۇ سەۋەپتىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇددا بۇددىزمنىڭ ھەممە نەرسىسىدۇر، ھەتتا بۇددىزم ماھايانا مەزھىبىدىكى ئەقىدىگە ئاساسەن، تەڭرىلارنىڭ ئۈستىدىكى تەڭرىدۇر. سەرۋادا مەزھىبىدە بولسا بۇددا كېلىپ كەتكەن ئەڭ بۈيۈك ئىنسان ۋە ئەڭ بۈيۈك رەھبەر بولۇپلا قالماي، تارىختا بىر قېتىم ياشاپ ئۆزىنى تاماملىغان بىر ئادەمدۇر.

2.3. ئاخىرەت ئەقىدىسى

دىنلارنىڭ كۆپ قىسمىدا دۇنيادا قىلغان ئىشلار سەۋەبىدىن ئىنسانىنىڭ ھېسابقا تارتىلىدىغانلىقى ۋە ئەمەلىنىڭ نەتىجىسىنى كۆرىدىغانلىق قارىشى بار. بۇ ئەقىدە يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلامنىڭ ئەقىدە ئاساسلىرىدىمۇ مەۋجۇت.

يەھۇدى مۇقەددەس كىتابىدا ئاخىرەتنىڭ بارلىقى ۋە ئاخىرەتكە ئىشىنىشنىڭ لازىملىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەھۇدى دىن ئالىملىرى بولغان راببىلەر، ئاخىرەتنىڭ بارلىقىغا ئىشىنىشنى بىر ئىمان ئاساسى شەكلىگە كەلتۈرگەن. مەشھۇر يەھۇدى ئالىمى مايمۇنىدەس 8-ئەسىردە يەھۇدىلار ئۈچۈن تۈزگەن ئىمان ئاساسلىرىدا ئاخىرەتكە ئىمان ماددىسىنىمۇ كىرگۈزگەن. لېكىن بۇ ماددا بارلىق يەھۇدىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمىغان. بەزى يەھۇدى مەزھەپلىرى ئاخىرەت ئەقىدىسى تەۋراتتا بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئاخىرەتكە ئىشەنمەيدۇ.

خرىستىئانلىقتىكى ئاخىرەت چۈشەنچىسى ئىسا مەسىھ رەھبەرلىكىدە قۇرۇلىدىغان تەڭرى پادىشاھلىقى ئەقىدىسىگە تايىنىدۇ. خرىستىئانلىقتا ھەزرىتى ئىسا كۆتۈلۈۋاتقان مەسىھتۇر. ئۇنىڭ كېلىشى بىلەن تەڭرى پادىشاھلىقىنىڭ قۇرۇلۇش باسقۇچى باشلىنىدۇ. ھەزرىتى ئىسا ئىنجىلدا بۇنى ئۆزى خەۋەر بەرگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ دۇنيا تەڭرى پادىشاھلىقىنىڭ ئېتىزلىقىدۇر. ئىنسان بۇ دۇنيادا نېمە تېرىسا، كېيىنكى دۇنيادا ئۇنىڭ نەتىجىسىنى كۆرىدۇ.

ئاخىرەت ئەقىدىسى ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەقىدە ئاساسلىرىدىن بىرىسىدۇر. بۇ سەۋەپتىن ئاخىرەت كۈنىگە ئىشىنىش، قۇرئانى-كەرىمنىڭ كۆپلىگەن ئايەتلىرىدە ئاللاھقا ئىمان ئېيتىش بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئايەتلەردىن بىرسىدە مۇنداق دېيىلگەن: «**ئاللاھقا ۋە ئاخىرەت كۈنىگە ھەقىقىي ئىشىنىپ ياخشى ئىش قىلغانلارغا ئاللاھنىڭ دەرگاھىدا مۇكاپات باردۇر. ئۇلارغا قورقۇش يوقتۇر. ئۇلار ئازاپلانمايدۇ.**» (بەقەرە سۈرىسى، 4-ئايەت) ئىسلامنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالاممۇ كۆپلىگەن ھەدىسلىرىدە ئاخىرەتكە ئىشىنىشنىڭ ئەھمىيىتىنى سۆزلەپ، ئاخىرەت ھاياتى ھەققىدە تەپسىلى مەلۇمات بەرگەن.

ھىندى دىنلىرىدا ئاخىرەت ئەقىدىسى قارما ۋە كۆپ قېتىم دۇنياغا كېلىش (تەناسۇھ) ئەقىدىسى بىلەن باغلىنىشلىق بىر ئەقىدىدۇر. بۇ ئەقىدە سىستېمىسىدا تولۇق كامالەتكە ئېرىشەلمىگەن كىشىلەر ئۆلگەندىن كېيىن باشقا بىر ھاياتتا ياشاشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بارلىق ھىندى دىنلىرىدا بۇ ئەقىدە مەركىزى ئورۇندا تۇرىدۇ.

2.3.1. ئاخىرەت ئالەمىنىڭ ماھىيىتى

يەھۇدى ۋە خرىستىئان دىنلىرىدا ئاخىرەت ئالەمى ئىچىدە ياشاۋاتقان بۇ ئالەمنىڭ يېڭىلانغان بىر شەكلىدۇر. بۇ ئالەمنىڭ يېڭىلىنىشى بىلەن بارلىققا كېلىدىغان ئاخىرەت ئالەمدە جەننەت ۋە جەھەننەم دېيىلىدىغان يەرلەر بار. ياخشىلار جەننەتتە ئىلاھىي ئالەمنىڭ ئەبەدى نېمەتلىرىنى تېتىيدۇ. ئەسكىلەر بولسا جەھەننەمدە ئازاپ ـ ئوقۇبەتكە ئۇچرايدۇ. ئىسلام ئەقىدىسىدە ئاخىرەت ئالەمى بۇ دۇنيادىن پەرقلىق بولۇپ، ھازىر مەۋجۇتتۇر. ئاخىرەت دۇنياسى مەھشەر، جەننەت ۋە جەھەننەمدىن تەركىب تاپقان. مەھشەر توپلىنىش يېرى، جەننەت بىلەن جەھەننەم جازا ۋە مۇكاپات بېرىلىدىغان يەرلەردۇر. قۇرئانى ـ كەرىمدە بۇ يەرلەر تەپسىلى بايان قىلىنغان.

ھىندى دىنلىرىدىكى ئاخىرەت چۈشەنچىسىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمى يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلامدىكى ئاخىرەت چۈشەنچىسىگە ئوخشايدۇ. ھىندۇئىزم، بۇددىزم دىنلىرىدا ئۆلگەن كىشىنىڭ تەكرار دۇنياغا كېلىشىدىن ئىلگىرى مەلۇم ۋاقىت جەننەت ۋە جەھەننەم ھاياتى ياشايدىغانلىقىغا ئىشىنىلىدۇ. تولۇق كامالەتكە يېتىپ كۆپ قېتىم دۇنياغا كېلىش ئازابىدىن قۇتۇلغان كىشىلەرنىڭ بارىدىغان يەرلىرى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇمات يوق.

2.3.2. ھېساب بېرىش

يەھۇدى ۋە ئىسلام ئەقىدىسىدە ئىنسانلارنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى بىلىدىغان ئالالاھ ئۇلارنى ئاخىرەت كۈنىدە ھېسابقا تارتىپ، قىلغان ئىشلىرىغا قاراپ مۇكاپاتلايدۇ ياكى جازالايدۇ. خرىستىئانلىقتا ئىنسانلارنى ھەزرىتى ئىسا ھېسابقا تارتىدۇ. ھەزرىتى ئىسا قىيامەتتىن كېيىن پەرىشتىلەر بىلەن بىرلىكتە ئاسماندىن يەر يۈزىگە چۈشۈپ ئىنسانلارنى ھېسابقا تارتىدۇ. ئۇ ئەسكىلەرنى جەھەننەمگە ئەۋەتىپ، ياخشىلارنى يېنىدا ئېلىپ قالىدۇ.

ھېسابقا تارتىلىش ئەقىدىسى ھىندۇئىزم ۋە بۇددىزمدىمۇ مەۋجۇتتۇر. ھىندىلارنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدىن بىرسىدە كىشىنىڭ ئەمەللىرىنىڭ تارازىدا تارتىلىدىغانلىقى، ئەگەر شەخس ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسا مۇكاپاتلىنىدىغانلىقى، ئەگەر ئەسكى ئىشلارنى قىلغان بولسا، جازالىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بۇددىستلاردىمۇ تولۇق كامالەتكە يېتەلمىگەن، دۇنيا ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرىدىن قۇتۇلالمىغان جەسەتلەرنىڭ ئەمەللىرى ھىندى ئۆلۈم تەڭرىسى يامانىڭ ئۆيىدە ھېسابقا تارتىلىدۇ، دەيدىغان ئەقىدە بار.

2.3.3. جازا ۋە مۇكاپات

يەھۇدىلارنىڭ ئاخىرەت ئەقىدىسىدە دۇنيادا ياخشى ئىش قىلغان يەھۇدىلار جەننەت نېمەتلىرى بىلەن مۇكاپاتلاندۇرۇلۇپ، جەننەتتە ئىلاھىي ئالەمنىڭ لەززىتىنى

تېتىيدۇ. گۇناھ قىلغان يەھۇدىيلار بولسا 12 ئاي جەھەننەمدە جازالاندۇرۇلىدۇ. بوزۇق ۋە كاپىرلار ئۆمۈر بويى جەھەننەمدە قالىدۇ.

خرىستىيانلىقتىكى ئاخىرەت چۈشەنچىسىدە شەخس ئەمەللىرىنىڭ نەتىجىسىنى ئۆلگەندىن كېيىن قەبرىدە كۆرۈشكە باشلايدۇ. ياخشى ئادەم قەبرىدە راھەت كۆرىدۇ. ئەسكى ئادەم ئازاپ تارتىدۇ. (لۇقا، 16: 19-31) قىيامەتتىن كېيىنكى ئاخىرەت ھاياتىدا ياخشىلار ئەبەدى بەخت ماكانىدا مەڭگۈ ياشايدۇ. ئۇلار ئۇ يەردە ئاللاھنى كۆرۈش نېمىتىگە ئېرىشىدۇ. ئەسكىلەر، شەيتان ۋە ئەگەشكۈچىلىرى جەھەننەمدە مەڭگۈ قېلىپ جازالاندۇرۇلىدۇ.

ئىسلامنىڭ ئاخىرەت چۈشەنچىسىدە ئىنسان ئادىل ھېسابقا تارتىلغاندىن كېيىن جازا ياكى مۇكاپاتقا ئېرىشىدىغانلىقىنىڭ ھەق ئىكەنلىكىگە ئىشىنىلىدۇ. قۇرئانى-كەرىمدە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئايەتلەردە ياخشى ئەمەلى كۆپ بولغانلارنىڭ سائادەت يۇرتى بولغان جەننەتتە، ئەسكى ئىشلىرى كۆپ بولغانلارنىڭ جازالاندۇرۇلىشى ئۈچۈن جەھەننەمگە تاشلىنىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. (مۇئمىنۇن سۈرىسى، 102-103-ئايەت) ھىندۇئىزم بىلەن بۇددىزمدىكى جازا ۋە مۇكاپات قارىشى، باشقا دىنلاردىن بىر ئاز پەرقلىق. بۇ دىنلاردا كىشىلەر ئۆلگەندىن كېيىنكى ھاياتلىرىدا ئەمەللىرىنىڭ نەتىجىسىنى كۆرىدۇ.

2.3.4. ئاخىرەت ئەقىدىسىنىڭ ئىجرا قىلدۇرۇش كۈچى

بارلىق دىنلاردا ئىنسانىنىڭ ئاخىرەت ھاياتىدىكى ئەھۋالى بۇ دۇنيادا قىلغان ئىشلىرىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. ياخشى ئىش قىلغان كىشىلەر ئاخىرەت ھاياتىدا ئەبەدى بەخت-سائادەتنى قولغا كەلتۈرىدۇ. ئەسكى ئىش قىلغان كىشىلەر ئاخىرەت ھاياتىدا داۋاملىق ئازاپتا قالىدۇ. دىنلار ئاخىرەت ھاياتىدا ئىنسانلار ئۇچرايدىغان جازا ۋە مۇكاپاتلارنى كۆپ تەكرارلاپ، ئىنسانلارنى دۇنيا ھاياتىدا ياخشى ئىش قىلىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ.

مۇئمىنلەر دۇنيا ھاياتىنىڭ ۋاقىتلىق ئىكەنلىگى، ئاخىرەت ھاياتىنىڭ ئەبەدى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. مۇئمىنلەر دىنىنىڭ نەسىھەت ۋە تەۋسىيلىرى ئەتراپىدا يامان ئىشلاردىن يىراق تۇرۇپ، ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا تىرىشىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئاخىرەت ئەقىدىسى دۇنيا ھاياتىدا ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا تۈرتكە بولىدۇ. ئاخىرەت ئەقىدىسىنىڭ بۇ تۈرتكىلىك كۈچى بارلىق دىنلاردا مەۋجۇتتۇر. مەسىلەن: بۇددىستلار ئەبەدى سائادەت يۇرتىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ھاياتىدا دۇرۇست بولۇشقا تىرىشىدۇ. بۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ زىنا، ئوغرىلىق، جىنايەت ۋە ھايۋانلارغا زىيان سالماسلىق قاتارلىق بارلىق ناچار ئىشلاردىن يىراق تۇرۇشىغا سەۋەپ بولىدۇ.

2.4. مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسى

مەھدى، مەسىھ قارىشى ئاخىر زاماندا ئوتتۇرىغا چىقىدىغان قۇتقۇزغۇچىلارنى تەرىپلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلاردۇر. مەھدى ئاتالغۇسى ئەرەبچە، مەسىھ ئاتالغۇسى ئىبرانىچىدىن كېلىپ چىققان. مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسىنى كۆنىمىزدىكى ۋە ئۆتمۈشتىكى بارلىق دىنلاردا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ ئەقىدە تارىخنىڭ ھەرقايسى دەۋرىلىرىدە كۆپلىگەن دىنىي ۋە سىياسىي خۇسۇسىيەتلىك ھەرىكەتلەرنىڭ ئىلھام مەنبەسى بولغان. بۇ جەھەتتىن مەھدى، مەسىھ قارىشىنىڭ باشقا ئەقىدىلەر ئارىسىدىكى ئورنى پەرقلىقتۇر.

2.4.1. مەھدى، مەسىھ

مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسى ئەڭ ئىپتىدائى دىنلاردىن تارتىپ ئەڭ تەرەققىي قىلغان دىنلارغىچە بولغان پۈتكۈل دىنلارنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇتتۇر. قەدىمقى ئامېرىكا يەرلىكلىرىدىن بولغان ئازتەكلەر كەلگۈسىدىكى قۇتقۇزغۇچىغا كۇئەتزال (كۇئاتىل) ئىسمىنى قويغان. مايالار بۇ قۇتقۇزغۇچىنى كوكۇلكان دەپ ئاتىغان. بۇ ئىككى قەۋم بۇ قۇتقۇزغۇچىنىڭ ئاخىر زاماندا كېلىدىغانلىقىغا ۋە ئۆزلىرىنى دۈشمەنلىرىدىن قۇتقۇزۇپ ئىلاھىي ئادالەتنى تۇرغۇزىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن.

كۆنىمىزدە تارىخى جەھەتتە ئەڭ قەدىمىي بولغان ھىندۇئىزمدا ئاخىر زاماندا كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىلىدىغان قۇتقۇزغۇچى ھۆكۈمدارغا كالكى دېيىلىدۇ. ھىندى ئەقىدىسىدە كالكى دۇنيادا ئادالەتسىزلىك يامرىغان ۋاقىتتا كېلىدۇ ۋە دۇنيانى ئەخلاقسىزلىقلاردىن تازىلايدۇ. باشقا ھىندى مەنبەلىك بىر دىن بولغان بۇددىزمدىمۇ ئاخىر زاماندا كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىلىدىغان قۇتقۇزغۇچى مائىترەيا دېيىلىدۇ. مائىترەيا بۇددا تاماملىيالمىغان دىننى تاماملاپ ئالەمگە رەھمەت بولىدۇ. مائىترەيا ئەقىدىسى بۇددىزم كەڭ تارقالغان دۆلەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە تەسىرى كۈچلۈك بولغان قاراشتۇر.

ئىران دىنلىرىدىن زەردۇشتىلىكتە ئاخىر زاماندا كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىلىدىغان قۇتقۇزغۇچى سائۇشيانەتتۇر. زەردۇشتىلىكنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى زەردۇشتىنىڭ نەسلىدىن كەلگەن سائۇشيانت دۇنيانىڭ بەلگىلەنگەن ئۆمرى تۈگىگەندىن كېيىن كېلىپ، مىڭ يىل تىرىشچانلىق كۆرسەتكەندىن كېيىن ناچار ئىشلارنى تۈگىتىپ، تەڭرى ئاھۇرا مازدانى ھۆكۈمران قىلىدۇ.

يەھۇدىلىكتە كېلىشى ئۈمىد قىلىنىۋاتقان مەسىھ يەھۇدىلارنىڭ قارىشىچە ھەزرىتى داۋۇدنىڭ نەسلىدىن كېلىدۇ. مەسىھ كەلگەن ۋاقىتتا، دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە چېچىلىپ كەتكەن يەھۇدىلارنى ۋەدە قىلىنغان زېمىنغا توپلاپ، ئۇ يەردە بىر ئىلاھىي ئىمپېراتورلۇقنى قۇرىدۇ. يەھۇدىلار ئۇنىڭ دەۋرىدە بەختلىك بولىدۇ. خرىستىئانلىقنىڭ

قارىشىچە يەھۇدىيلار كۈتۈۋاتقان بۇ مەسىھ ھەزرىتى ئىسادۇر. ھەزرىتى ئىسا تەڭرىنىڭ ئالەمشۇمۇل قۇتقۇزۇش پىلانىغا ئاساسەن كرېستقا مىخلىنىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، كېيىن ئاسمانغا ئۆرلىگەن. ئۇ بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا قايتىدىن زېمىنغا چۈشۈپ تەڭرى پادىشاھلىقىنى قۇرىدۇ. بۇ يەردە ئىساغا ئىشەنگەنلەر ئەبەدىي بەختلىك ھاياتتا ياشايدۇ.

ئىسلام ئاساسلىرىدا مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسى بولماسلىق بىلەن بىرلىكتە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا بۇ ئەقىدىمۇ كەڭ تارقالغان. بولۇپمۇ شىئەلەردە مەھدى ئەقىدىسى ناھايىتى كۈچلۈك. شىئەلەر 12-ئىمام بولغان مەھدىنىڭ ئۆلمەي يوشۇرۇنغانلىقى ۋە بىر كۈنى ئۆزىنى ئاشكارلاپ مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا ئۆتۈپ، ئۇلارنى باشقۇرىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى مۇسۇلمانلار ھەزرىتى ئىسانىڭ مەسىھ بولۇپ، دۇنياغا قايتىپ كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

2.4.2. مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسىنىڭ مەنبەسى

خرىستىئانلىقنىڭ ئاساسىنى قۇتقۇزغۇچى مەھدى ئەقىدىسى تەشكىل قىلغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئەقىدىنىڭ يىلتىزى ۋە تەرەققىياتى غەربلىك تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان. بەزى ئالىملار بۇ ئەقىدىنىڭ قەدىمقى مەدەنىيەتلەردىن يەھۇدىيلىك ۋاستىسى ئارقىلىق خرىستىئانلىققا ئۆتكەنلىكىنى بايان قىلغان. بۇ ئالىملارنىڭ قارىشىچە، مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسى تۇنجى قېتىم سۇمەرلەردە بارلىققا كېلىپ بابىللىقلار بىلەن مىسىرلىقلاردا تەرەققىي قىلىپ، بۇ ئىككى يولدىن دۇنياغا تارقالغان.

كۆپ سانلىق كىشىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان يەنە بىر پىكىر شۇكى، مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسى ھەر دىنىنىڭ ئۆز ئىچىدە تارىخىي، پسىخولوگىيەلىك ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق ئەھۋالدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئەقىدىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدا دىنلارنىڭ ئۆزئارا تەسىرلىرى ئاساسلىق سەۋەپ ئەمەس. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسىنىڭ شەكىللىنىپ تەرەققىي قىلىشىدا دىنلار ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر-بىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنىمۇ يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ.

2.4.3. مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسىنىڭ دىنلاردىكى ئورنى

مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسى بەزى دىنلاردا دىنىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەھۇدىيلىك ۋە خرىستىئانلىق بۇ دىنلارنىڭ ئىچىدە باشتا كېلىدۇ. يەھۇدىيلىكتىكى بۇ ئەقىدە 13 ماددىلىق ئىمان ئاساسلىرىنىڭ ئىچىدە مەۋجۇد. يەھۇدىيلار ھەر كۈنكى ئەتىگەنلىك ئىبادىتىدە: «كېچىككەن بولسىمۇ مەسىھنىڭ كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن» جۈملىسىنى ئىمان ئىقرارى دەپ تەكرارلايدۇ.

يەھۇدىيلىكتىكى مەسىھ ئەقىدىسى يەھۇدىيلار ئىچىدە بولۇپمۇ ئورتودوكس يەھۇدىيلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. ئورتودوكس يەھۇدىيلىرىنىڭ قارىشىچە،

يەھۇدىلىكنىڭ ئورگان ۋە ئىبادەتلىرىنىڭ قايتىدىن ئىجرا قىلىنىدىغان ھالەتكە كېلىشى مەسىھنىڭ كېلىشىگە باغلىق. ھەتتا بەزى دىنىي گۇرۇپپىلارنىڭ قارىشىچە، دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ مەسىھكە مۇناسىۋەتلىك. بۇ خىل قاراشتىكى يەھۇدىلار مەسىھ كېلىشتىن بۇرۇن قۇرۇلغان بۈگۈنكى ئىسرائىل دۆلىتىنىمۇ ئېتىراپ قىلمايدۇ.

يەھۇدىلىككە ئوخشاش خرىستىئانلىقمۇ مەسىھ خاراكتېرلىق بىر دىندۇر. ھاۋارىيلەرنىڭ ئەقىدە سىستېمىسىدا ئىسا مەسىھنىڭ قايتىپ كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىش ئىمانىنىڭ بىر ئاساسىدۇر. بۇ سەۋەپتىن بارلىق خرىستىئان مەزھەپلىرى ئىسا مەسىھنىڭ ئاخىر زاماندا يەر يۈزىگە چۈشۈدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. پروتەستان مەزھىبىدە بۇ ئەقىدە تېخىمۇ كۈچلۈك. پروتەستان خرىستىئانلار ئىسا مەسىھنىڭ تۇيۇقسىز كېلىشى مۇمكىنلىكىگە ئىشىنىپ، ھاياتىنى بۇ قاراشقا ئاساسەن پىلانلايدۇ. كاتولىك مەزھىبىگە تەۋە بولغان خرىستىئانلار بۇ ۋەقەنىڭ يېقىن بىر زاماندا يۈز بەرمەيدىغانلىقى، شۇنىڭ ئۈچۈن كۈندىلىك تۇرمۇشنى بۇ چۈشەنچىگە قاراپ پىلانلاشنىڭ ھاجەتسىزلىكىنى بايان قىلىدۇ.

ئىسلامنىڭ مەھدى ۋە مەسىھ ئەقىدىسىگە بولغان قارىشى قانداق؟

مەھدى، مەسىھ ئەقىدىسى ئىسلامنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى ئەمەس. قۇرئانى ـ كەرىمدە ھەزرىتى ئىسا ھەققىدە: «مەريەم ئوغلى ئىسا» دەپ زىكىر قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ ئايەتنىڭ خرىستىئانلىقتىكى مەسىھ ئەقىدىسى بىلەن بىر ئالاقىسى يوق. چۈنكى قۇرئانى ـ كەرىمنىڭ بايان قىلىشىچە، ھەزرىتى ئىسا ئاللاھ پەيغەمبەر دەپ تاللىغان بىر ئىنساندۇر. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە بۇنىڭغا ئوخشاش ئايەتلەردىن چىقىش قىلىپ، ھەزرىتى ئىسانىڭ ئاخىر زاماندا يەر يۈزىگە چۈشۈدىغانلىق ئەقىدىسى مۇسۇلمانلار ئارىسىغىمۇ تارقالغان. لېكىن بۇ ئەقىدە خرىستىئانلىقتىكىگە ئوخشاش، ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلمايدۇ.

ھەزرىتى ئىسانىڭ يەر يۈزىگە چۈشىدىغانلىقى ھەققىدىكى قاراش پەقەتلا ئاخىر زامانغا مۇناسىۋەتلىك ئەقىدىلەردىن بىرىدۇر. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە مەھدى ئەقىدىسى شىئەلىكنىڭ مۇھىم ئەقىدىلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. شىئەلەر يوقاپ كەتكەن 12 ـ ئىمامنىڭ بىر كۈنى تەكرار قايتىپ كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

ھىندۇئىزم ۋە بۇددىزم قاتارلىق كۆنىمىزدىكى بۈيۈك دىنلاردىمۇ مەھدى ـ مەسىھ ئەقىدىسى بولۇش بىلەن بىرلىكتە بۇ ئەقىدە يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىقتىكىگە ئوخشاش دىنىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلمايدۇ.

2.5. مۇقەددەس كىتاب ئەقىدىسى

ئىپتىدائىي قەبىلە دىنلىرى دەپ ئاتىلىدىغان ئەنئەنىۋى دىنلاردىن باشقا بارلىق دىنلارنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى بار. بۇ جەھەتتىن مۇقەددەس كىتابلار دىنلارنىڭ ئاساسىنى ۋە ھەرتۈرلۈك دىنىي چۈشەنچە، ھۆكۈملەرنىڭ چىقىش نوقتىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

كۆپ قىسىم دىنلاردا تەڭرى سۆزى دەپ قارىلىدىغان مۇقەددەس كىتابلار ئىشەنگۈچىلەرنىڭ نەزىرىدە ھۆرمەتكە سازاۋەردۇر. ئىنسانلار تەڭرى سۆزى دەپ قوبۇل قىلغان بۇ كىتابلارغا ئىشىنىپ، ئۇلارنى ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىدۇ.

مۇقەددەس كىتاب ئەقىدىسى دىنلاردا ھەر خىل شەكىللەردە مەۋجۇت. يەھۇدىيلىككە ئوخشاش بەزى دىن مەنسۇپلىرى پەقەت ئۆزىنىڭلا مۇقەددەس كىتابىغا ئىشىنىدۇ. خرىستىئانلار ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى بىلەن بىرگە يەھۇدىيلارنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىغىمۇ ئىشىنىپ، تەستىقلايدۇ. مۇسۇلمانلار ھەر ئىككىلا كىتابلارنىڭ ئەسلىدىكى نۇسخىسىغا ئىشىنىدۇ. كۇنمىزدە يەھۇدى ۋە خرىستىئانلارنىڭ قولىدىكى كىتابلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

2.5.1. مۇقەددەس كىتابلارنىڭ تۈرلىرى ۋە مەنبەسى

دىنلارنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىنى بىرىنچى دەرىجىدىكى مۇقەددەس كىتابلار ۋە ئىككىنچى دەرىجىدىكى مۇقەددەس كىتابلار دەپ ئىككىگە ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچى دەرىجىدىكى مۇقەددەس كىتابلار پۈتۈنلەي تەڭرى سۆزى دەپ قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ خىل كىتابلار دىنلارنىڭ ئاساسى بولغان ئەقىدە، ئىبادەت ۋە ئەخلاق پرىنسىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىككىنچى دەرىجىلىك مۇقەددەس كىتابلار بىرىنچى دەرىجىدىكى مۇقەددەس كىتابلارنىڭ ئىزاھاتى دەرىجىسىدىدۇر. بۇ خىل كىتابلارمۇ قىسمەن ھالدا ئاللاھقا تايىنىدۇ. بۇ سەۋەپتىن بۇ كىتابلارمۇ دىنىنىڭ پرىنسىپلىرىنى ئىزاھلاش ۋە ئىجرا قىلىشتا ئاساسى مەنبە بولالايدۇ.

2.5.1.1. يەھۇدىيلىكنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى

يەھۇدىيلىكنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى يېزىقچە ۋە ئېغىزچە دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. يېزىقچە مۇقەددەس كىتابلىرى تۈركچە «كونا ئەھدە» (كېلىشىم) دەپ بىلىنىدىغان «تاناھ» ئىسمى بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. «تاناھ» «تورا» (تەۋرات)، «نەۋئىم» (پەيغەمبەرلەر) ۋە «كەتۇۋىم» (كىتابلار) قاتارلىقلاردىن تەركىپ تاپقان. بۇلاردىن «تورا» ھەزرىتى مۇساغا بېرىلگەن دەپ قارىلىدۇ. «تورا» دۇنيانىڭ يارىتىلىشىدىن باشلاپ، ھەزرىتى مۇسانىڭ ئۆلۈمىگىچە بولغان ۋەقەلەر ۋە تەڭرىنىڭ ھەزرىتى مۇساغا

ئەۋەتكەن دىنىي قانۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «تاناھ»نىڭ باشقا ئىككى بابى بولغان «نەۋىئىم» ، «كەتۇئىم» بولسا ، بەنى ئىسرائىلنىڭ ھەزرىتى مۇسادىن كېيىنكى تارىخلىرى بىلەن باشقا ئىسرائىل پەيغەمبەرلىرىگە ئەۋەتىلگەن ۋەھيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئېغىزچە مۇقەددەس كىتابلار يېزىقچە مۇقەددەس كىتابلارنىڭ تەپسىرىدۇر. بۇلار: «مىشنا» ۋە «تالمۇت»تىن ئىبارەت. «مىشنا» ۋە «تالمۇد» «ئېغىزچە تورا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئېغىزچە دېيىلىشىنىڭ سەۋەبى ئىسلام مەنبەلىرىدە ھەدىسكە ئوخشاش دەسلەپكى دەۋرلەردە يېزىپ قالدۇرۇلماي، شىپاھى دەپ نەقىل قىلىنغانلىقىدۇر. كېيىن يۇقۇلۇپ كېتىشتىن ئەنسىرىگەنلىكى ئۈچۈن يېزىپ قالدۇرغان.

ئورتودوكس مەزھىبىگە باغلىق يەھۇدىلار بۇ كىتابلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تەڭرى تەرىپىدىن پەيغەمبەرلەرگە ۋەھيى قىلىنغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. باشقا يەھۇدى مەزھەپلىرى بولسا بۇ كىتابلارنىڭ ئىسرائىل ئوغۇللىرىنىڭ ئاتىلىرى تەرىپىدىن تارىخنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرىدا يېزىلغان دەپ قارايدۇ.

2.5.1.2. خرىستىئانلىقنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى

خرىستىئانلىقنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى «كونا ئەھدە» ۋە «يېڭى ئەھدە» دېيىلىدىغان ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان. بۇ كىتابلار «كىتابى مۇقەددەس» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «كونا ئەھدە» يەھۇدىلارنىڭ يېزىقچە مۇقەددەس كىتابى بولغان «تاناھ»تۇر. خرىستىئانلار «تاناھ»نى مۇقەددەس كىتاب دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىدۇ.

خرىستىئانلىقنىڭ ئەسلى مۇقەددەس كىتابى «يېڭى ئەھدە» تۆت ئىنجىل، «رەسۇللەرنىڭ ئىشلىرى» ، ھاۋارىلارغا ئائىت بولغان 21 مەكتۇپ ۋە ۋەھيى بابى قاتارلىق 27 كىتابتىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ كىتابلارنىڭ كۆپ قىسمى ھەزرىتى ئىسادىن 30 يىل كېيىنكى دەۋرىدىن باشلاپ ئۇزۇن بىر ۋاقىتتا يېزىلغان. «يېڭى ئەھدە» ئىچىدىكى تۆت ئىنجىل: ماتتا، ماركوس، لوقا ۋە يۇھەننا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلاردىن ئالدىنقى ئۈچ ئىنجىل ئۇسلۇبى ۋە مەزمۇنى جەھەتتىن بىر بىرىگە ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن «سىنوپتىك ئىنجىللەر» دەپ ئاتالغان.

خرىستىئانلىقتا تەڭرى سۆزىنىڭ جىسمغا ئورالغان شەكلى بولغان ھەزرىتى ئىسانىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرى ئىلگىرى تۈنجى خرىستىئان جامائىتى تەرىپىدىن يادقا ئېلىنىپ، كېيىنكى نەسىللەرگىچە ئېغىزچە بايان قىلىپ بېرىلگەن. كېيىن بۇلار يېزىلىشقا باشلىغان. نەتىجىدە، مۇقەددەس روھنىڭ رەھبەرلىگىدە خرىستىئان جامائىتى تۆت ئىنجىل بىلەن بىرگە كۆپلىگەن كىتابلار ئىچىدىن 27 كىتابنى تاللىغان. بۇلارنى تەڭرى ۋەھيىسى بىلەن يېزىلغان مۇقەددەس كىتابلار دەپ قوبۇل قىلغان.

بولارنىڭ سىرتىدا قالغان يۈزگە يېقىن ئىنجىل ۋە مەكتۇپلارنى سەھىھ ئەمەس دەپ قوبۇل قىلمىغان.

كۈنىمىزدە مەزمۇنى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان تۆت خىل ئىنجىل مەۋجۇت. بۇ ئىنجىللارنىڭ ھەممىسىنى سەھىھ (توغرا) دەپ قارىغان خرىستىئانلار مەزمۇنىدىكى ئوخشىماسلىقلارنى نورمال دەپ قارايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئىنجىل ھەزرىتى ئىساغا ۋەھيى قىلىنمىغان. ھەزرىتى ئىسا بىۋاستە ئۆزى تەڭرىنىڭ بەدەنلەشكەن سۆزى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئايرىم بىر كىتاب بېرىلمىگەن. كۈنىمىزدىكى مەۋجۇت ئىنجىللار مۇقەددەس روھنىڭ نازارىتىدە باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلغان. ھەر بىر ئىنجىلنىڭ يازغۇچىسى ئۆزىنىڭ كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىنى يازغان. بۇ سەۋەپتىن ئىنجىللار ئوتتۇرىسىدا پەرق بولۇشى تەبىئى ئەھۋال.

2.5.1.3. ئىسلامىيەتنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى

ئىسلامىيەتنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى دېيىلگەن ۋاقىتتا قولىمىزغا قۇرئان چىقىدۇ. قۇرئانى-كەرىم ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسى مەنبەسىدۇر. ئىسلامنىڭ ئىبادەت ۋە ئەخلاق پرىنسىپلىرى قۇرئاننى ئاساس قىلىدۇ.

قۇرئانى-كەرىم ئاللاھ ئەۋەتكەن پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرقىسى بولغان پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا 20 يىلدىن كۆپ بىر ۋاقىتتا ۋەھيى قىلىنغان بولۇپ، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئەۋەتىلگەن ئىلاھىي كىتابلارنى تەستىقلاپ، ئۇنى تاماملىغان ئاخىرقى ئىلاھىي كىتابتۇر. (بەقەرە سۈرىسى، 97-ئايەت)

ئۇ تەۋرات، زەبۇر، ئىنجىلدا مەۋجۇت بولغان دىنىي ئاساسلار، نەسىھەتلەر ۋە ئىنسانلار ئىزدەۋاتقان مەسىلىلەرنى چۈشىنىشلىك ھالەتتە ئىپادىلىگەن. ئىنسانلار ئۇچرىغان يېڭى مەسىللىلەرنى ھەل قىلىش يولىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئاللاھ قۇرئانى-كەرىم بىلەن ئىنسانلارغا ئەۋەتكەن بۇيرۇقلارنى تاماملاپ، ھەممە ئادەمنىڭ قۇرئانى-كەرىمگە ئەمەل قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. بۇ سەۋەپتىن قۇرئانى-كەرىم زامان ۋە ماكان ئايرىماي پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئەۋەتىلگەن بىر كىتابتۇر.

ئىسلام دىنىدا قۇرئانى-كەرىمدىن كېيىن ھەدىسلەرمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرىنى تېما قىلغان بۇ ھەدىسلەر قۇرئانى-كەرىمنىڭ ئىزاھلىنىشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىدا مۇسۇلمانلارغا يول كۆرسىتىدۇ. بۇ جەھەتتىن ھەدىسلەر قۇرئانى-كەرىمدىن كېيىن مۇراجىئەت قىلىنىدىغان ئەڭ مۇھىم مەنبەدۇر. «كۇتۇبى سىتتە» دەپ ئاتىلىدىغان ئالتە ھەدىس كىتابى بار. سەنەت ۋە ئىبارە تەنقىدىگە تەۋە بولغان ھەدىسلەر مۇتەۋاتىر، ئەھەد، سەھىھ، ھەسەن، زەئىپ دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ.

2.5.1.4. ھىندۇئىزمنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى

ھىندۇئىزمنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى ۋە ئەقىدە سىستېمىسى بولمىسمۇ، لېكىن بىر نەچچە مۇقەددەس نوملىرى بار. ھىندۇئىزمنىڭ مۇقەددەس نوملىرى خېلى مول. بۇ مۇقەددەس نوملار «سىرۇتى» (ئاڭلىنىدىغان) ۋە «سىمرىتى» (خاتىرلىنىدىغان) دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلىنىدۇ.

سىروتى نوملار «رىشى» دەپ ئاتىلىدىغان مۇقەددەس ئىلىملەرگە ۋەھىي قىلىنغان. تۇنجى مۇقەددەس تېكىستلارنى تەشكىل قىلىدىغان تۆت «ۋەدا» بۇ قىسىمغا كىرىدۇ. «ۋەدالار» ھىندى ئەقىدىسىنىڭ ئاساسى مەنبەلىرىدۇر. «ۋەدا» بىلەن بىرگە بىراخمانلار، ئارانىياكالار ۋە ئۇپانىشادلارمۇ «سىرۇتى نوملار» تەركىۋىگە كىرىدۇ.

سىمرىتى نوملار «ۋەدالار» ھەققىدە قىلىنغان ئىزاھات ۋە داستانلاردىن بارلىققا كەلگەن. بۇ نوملار نەسىلدىن-نەسىلگە تارقىلىپ، ئاخىرىدا يېزىپ توپلانغان. «رامايانا» ۋە «ماھاپھاراتا» داستانلىرى بىلەن «مانۇ قانۇنلىرى»، «سۇترالار» ۋە «پۇرانالار» بۇ كاتېگورىيىگە كىرىدۇ. «ماھاپھاراتا» ۋە «رامايانا» داستانلىرى كۆپلىگەن ھىندى ئاممىسى ئەھمىيەت بېرىدىغان مۇقەددەس نوملاردۇر. ھىندىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەخلاقى پرىنسىپ ۋە غايىلىرىنى بۇ كىتابلاردىن چىقىرىدۇ. بولۇپمۇ «ماھاپھاراتا»نىڭ بىر قىسمى بولغان «باگاۋات گىتا» ھىندىلار ئارىسىدا مەشھۇردۇر. بۇ داستاندا خۇلاسە ئۇچۇرلار بېرىلگەن. مىليۇنغا يېقىن ھىندى بۇ كىتابنى ئۇقۇيدۇ. يېزا-كەنت، شەھەرلەردە مەلۇم بىر يەرلەرگە يىغىلىپ ئولتۇرۇپ، بۇ داستاننى تىڭشايدۇ.

2.5.2. مۇقەددەس كىتابلارنىڭ دىنلاردىكى ئورنى ۋە ئىمتىيازى

مۇقەددەس كىتابلارنىڭ دىنلاردىكى ئورنى ۋە ئىمتىيازى دىنلارغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. بىرىنچى دەرىجىدىكى مۇقەددەس كىتابلار كۆپلىگەن دىنلار ۋە ئىبادەتلەردە دۇئا كىتابى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. يەھۇدىلارنىڭ «تاناھ»ى، خرىستىئانلارنىڭ «كىتابى مۇقەددەس»ى، مۇسۇلمانلارنىڭ «قۇرئانى-كەرىم»ى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. دىنىي ئاساسلارنىڭ ئىزاھلىنىشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىدا ئادەتتە تەپسىر تۈرىدىكى مۇقەددەس كىتابلارغا مۇراجىئەت قىلىنىدۇ. چۈنكى ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئاساسەن ھەممە ئادەم بىرىنچى دەرىجىدىكى مۇقەددەس كىتابلارنى ئوقۇپ ئىزاھلىيالمايدۇ.

يەھۇدى ئەنئەنىسىدە يېزىقچە مۇقەددەس «تاناھ»نى ئوقۇپ ئىزاھلاش، ھەممە ئادەم قىلالايدىغان ئىش ئەمەس. بۇ مۇپەسسىرلەرگە خاس ئىش. بۇ سەۋەپتىن تارىختا ئېغىزچە مۇقەددەس ئىبارىلەر ھېسابلانغان «تالمۇد» ئالدىنقى قاتارغا ئۆتۈپ، دىنىي ھۆكۈملەرنى ئۆگىنىشنى ئارزۇ قىلغانلارنىڭ «تالمۇد»قا مۇراجىئەت قىلىشى تەۋسىيە قىلىنغان. بۇ سەۋەپتىن «تالمۇد»نىڭ ئىمتىيازىنى ئېتىراپ قىلغان. يەھۇدىلار دىنىي

ناس مەنبەسى سۈپىتىدە «تالمۇد»قا مۇراجىئەت قىلىدۇ. «تالمۇد»نىڭ ئىمتىيازىنى قوبۇل قىلمىغانلار كۆپۈرلۈق قىلغان بولىدۇ. كۆنىمىزدىكى ئورتودوكس يەھۇدىلارمۇ بۇ پىكىرنى قوللايدۇ. باشقا يەھۇدى مەزھەپلىرىگە مەنسۇپ بولغانلار بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلمايدۇ.

«كىتابى مۇقەددەس»نىڭ خرىستىئانلىقتىكى ئورنى ۋە ئەھمىيىتى خرىستىئان مەزھەپلىرىگە قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. كاتولىك مەزھىبىگە تەۋە بولغانلار «كىتابى مۇقەددەس»نى يېگانە ھۆكۈم قىلغۇچى دەپ قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇلار چىركاۋ ئاتىلىرى دەپ نام بەرگەن دىن ئالىملىرىنىڭ ئىزاھاتلىرىنىمۇ ئاساس قىلىدۇ. «كىتابى مۇقەددەس»نى بۇ ئىزاھاتلارغا قاراپ چۈشىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن كاتولىك مەزھىبىدە دىنىي ئەنئەنە «كىتابى مۇقەددەس»تىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ھەتتا بۇ سەۋەپتىن مەشھۇر چىركاۋ ئاتىلىرىدىن ئۇلۇغ ئائۇگوستىنوس: «ئەگەر چىركاۋ تەستىق قىلمىغان بولسا ئىنجىلغا ئىشەنمەيتتىم» دېگەن. بۇنىڭغا قارشى پروتەستان مەزھىبىدە پەقەتلا «كىتابى مۇقەددەس» ئاساس قىلىنىدۇ. چىركاۋ ئاتىلىرىنىڭ ئىزاھاتى ۋە چىركاۋ ئادەتلىرىگە ئېتىبار قىلىنمايدۇ.

ئىسلام دىنىدا قۇرئانى-كەرىم ئاساسى مەنبەدۇر. ئىسلامنىڭ ئەقىدە، ئىبادەت ۋە ئەخلاق ئاساسلىرى قۇرئانى-كەرىمگە تايىنىدۇ. لېكىن ئىسلام ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، قۇرئانى-كەرىمنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى سەۋەبىدىن بۇ ئاساسلارنى چۈشىنىش ۋە ئىزاھلاش ھەر ۋاقىت ئاسان بولمايدۇ. ھەدىسلەر بۇ ئاساسلارنىڭ ئىزاھلىنىشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىدا مۇسۇلمانلارغا يول كۆرسىتىدۇ. بۇ جەھەتتىن ھەدىسلەر ئىسلام دىنىدا ئىككىنچى ئاساسى مەنبەنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ يېنىدا قۇرئانى-كەرىمنى تولۇق چۈشىنىش ئۈچۈن تەپسىر ۋە ئۇسۇلى فىقھ ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىدىنمۇ پايدىلىنىدۇ.

ھىندىلاردا دىنىي ئەقىدىنىڭ مەنبەسى «سىرۇتى» دەپ ئاتىلىدىغان مۇقەددەس نوملاردىن تەركىپ تاپقان بولسىمۇ، خەلق ئارىسىدا «سىمرىتى» تېكىستلىرى كەڭ تارقالغان. بولۇپمۇ داستان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان «ماھاپھاراتا» ۋە «رامايانا» ئىسىملىك كىتابلار ھىندىلار تەرىپىدىن ئومۇمى يۈزلۈك قوبۇل قىلىنغان.

5 ـ باب. دىنلاردا ئىبادەت ۋە ئىبادەت يەرلىرى

1. دىنلاردا ئىبادەت

دىنلارنىڭ مەۋجۇتلۇق سەۋەبى ئىنسانلارنى نىجاتلىققا ئېرىشتۈرۈشتىن ئىبارەت. ھەر بىر دىن ئىنسانلارنى ئەبەدى ھاياتتا نىجاتلىققا ئېرىشتۈرىدىغان پرىنسىپلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. دىنلارنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىپ، پەرىقلىققا ئىگە قىلىدىغىنىمۇ بۇ پرىنسىپلاردۇر. دىنلار ئوتتۇرىغا قويغان پرىنسىپلارنىڭ ئىككى تەرىپى بار. بۇلار، ئەقىدە ۋە ئەمەلدۇر. دىنلار ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ نىجاتلىققا ئېرىشىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىر قىسىم ئەقىدە ۋە ئىبادەت پرىنسىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەنسۇپلىرىغا نىجاتلىقنىڭ بۇ پىرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىش ئارقىلىق قولغا كېلىدىغانلىقىنى سۆزلىگەن.

دىنلار ئىبادەت ۋە ئەخلاققا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ھەر بىر دىن ئەقىدە شەكلىگە قاراپ پەرىقلىق ئىبادەت شەكىللىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. لېكىن ئەخلاقى پرىنسىپلىرى ئوتتۇرىسىدا ھەر قانداق بىر ئوخشىماسلىق يوق.

دىنلارنىڭ ئاساسى ئەمەللىرىدىن بىرى بولغان ئىبادەت پەرىقلىق ئۇسۇللاردا چۈشەندۈرىلىدۇ. بىر خىل چۈشەندۈرۈشتە ئىبادەت بەندىنىڭ ئۆزى ئىشەنگەن ۋە باغلانغان مۇقەددەس مەۋجۇدات ئالدىدا ئىبادەت ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىشى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مەنىۋى مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا تىرىشىشىدىن ئىبارەت دەپ ئېيتىلسا، باشقا بىر تەبىردە ئىبادەت ئىنسان تەڭرىنىڭ رىزاسىغا ئېرىشىش ئۈچۈن قىلغان ھەرىكەت، ياراتقۇچى بىلەن ئالاقە باغلاشنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان بىر بۇرۇلۇش دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

كۈنىمىزدە يەر شارىدا كۆپلىگەن دىنلار مەۋجۇت. بۇ دىنلاردىكى ئىبادەتلەر شەكىل جەھەتتىن ھەرخىل بولسىمۇ، ئەمما خۇسۇسىيەت، مەقسەت ۋە مەنە جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە يېقىندۇر. ناماز، روزا، سەدىقە، ھەج ۋە قۇربانلىق قىلىش پۈتكۈل ساماۋى دىنلاردا مەۋجۇت بولغان ئىبادەتلەردۇر. بۇ سەۋەپتىن دىنلاردىكى ئىبادەتلەرنىڭ ئاساسى جەھەتتىن ئوخشاش بىر مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى ھەج سۈرىسى 67 ـ ئايىتىدە ئاللاھتائالا: «ھەر ئۈممەتكە بىر ئىبادەت شەكلى كۆرسەتتۇق» دېگەن. باشقا ئايەتلەردىمۇ تارىختا مەۋجۇت بولغان بارلىق مىللەتلەرگە پەيغەمبەرلەر ۋاستىسى بىلەن ۋەھيى ئەۋەتىلگەنلىكى، روزا، ناماز ۋە زاكات قاتارلىق ئىبادەتلەرنىڭ بۇ پەيغەمبەرلەرگە شۇنداقلا ئۈممىتىگە پەرز قىلىنغانلىقى بايان قىلىنغان. (بەقەرە سۈرىسى، 83، 125، 183؛ ھەج سۈرىسى، 26؛ ئىبراھىم سۈرىسى، 40؛ مەريەم سۈرىسى، 58؛ مائىدە سۈرىسى، 12)

1.1. دۇئا ۋە ناماز

ناماز ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىق ئىبادەتلىرىدىن بىرىسىدۇر. بۇ ئىبادەت قۇرئانى-كەرىمدە «سالات»كەلىمىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئەرەپچە بىر سۆز بولغان سالات: دۇئا قىلىش، يالۋۇرۇش، ياخشى ئارزۇ-ئىستەكتە بولۇش قاتارلىق مەنالارغا ئىگە. قۇرئانى-كەرىمدە مۇشرىكلارنىڭ قوللىرىنى سىلكىپ ۋە ئىسقىرتىپ كەبىدە قىلغان ئىبادەتلىرىمۇ سالات سۆزىنى ئىپادىلەيدۇ. (ئەنفال سۈرىسى، 35) بۇ جەھەتتىن سالات سۆزىنىڭ مەنىسىدىن يولغا چىقىپ، ئىسلام دىنىدىكى ناماز ئىبادىتىنىڭ يېنىدا باشقا دىنلاردىكى ئوخشاش ئىبادەتلەرنىمۇ ناماز دەپ ئىپادىلىيەلەيمىز. ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىق ئىبادەتلىرىدىن بىرى بولغان ناماز تەكبىر بىلەن باشلىنىپ، سالام بىلەن ئاخىرلىشىدىغان مەلۇم ھەرىكەت ۋە دۇئالاردىن تەركىپ تاپقان ئىبادەتنى كۆرسىتىدۇ. نامازنىڭ كۆپلىگەن تۈرلىرى بار. كۈنلۈك بەش ۋاقىت ناماز بىلەن ھەپتىلىك جۈمە نامىزى پەرز بولغان نامازلاردۇر. بارلىق نامازلار بىر قىسىم خۇسۇسىي ھەرىكەت ۋە دۇئالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئاللاھتائالا نامازنى تەئدىل-ئەركان بىلەن ئوقۇشقا ئەمىر قىلغان. بۇ خىل ھالەتتە ئوقۇلغان نامازنىڭ ئىنسان ھاياتىنى ئەخلاقسىزلىقلاردىن يىراق تۇتىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. قۇرئانى-كەرىم بۇ ئالاھىدىلىگى بىلەن نامازنى ئىلگىرىكى ئۇممەتلەرگە ھەزرىتى ئىبراھىم ۋە ئۇنىڭ نەسلىدىن كەلگەنلەرگە، ھەزرىتى مەريەم، ھەزرىتى ئىساغا زاكات بىلەن بىرلىكتە ئەمرى قىلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بەش ۋاقىت ناماز پەرز قىلىنىشتىن ئىلگىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەتىگەن ۋە خۇپتەن دەپ كۈندە ئىككى ۋاقىت ناماز ئوقۇغانلىقى مەلۇم. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا شام نامىزىدىن باشقا بارلىق ۋاقىتلاردا ئىككى رەكئەتتىن ئوقۇلغان پەرز نامازلار ھىجرەتتىن تەخمىنەن بىر يىل كېيىن تۆت رەكئەتكە چىقارتىلغان. بۇنىڭ بىلەن بىرگە سۈننەتلەرمۇ قوشۇمچە قىلىنغان. ناماز كۈنىمىزگىچە بۇ ھالەتتە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

دۇئانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىبادەت گەرچە ھەرخىل شەكىللەردە بولسىمۇ، لېكىن كۈنىمىزدە كۆپلىگەن دىنلاردا ئۇچرىتىش مۇمكىن. كۈنىمىزدە يەھۇدىلار ھەر كۈنى ئەتىگەن، ئەسىر ۋە ئاخشامدىن ئىبارەت ئۈچ ۋاقىت ناماز ئوقۇيدۇ. نامازدىن ئىلگىرى پاكىزلىنىش ئۈچۈن قوللىرىنى يۇيىدۇ، ناماز جەريانىدا «سىددۇر» دەپ ئاتىلىدىغان دۇئا كىتابىدىن مەلۇم ئابزاسلارنى ئوقۇپ دۇئا قىلىدۇ. نامازدا ئەسلى ئوقۇلىدىغان ئابزاس «ئامىدا» دەپ ئاتىلىدىغان ۋە ئۆرە تۇرۇپ قىلىنىدىغان دۇئادۇر. «ئامىدا»دا يەھۇدىلار مۇسۇلمانلارنىڭ نامازدىكى رۇكۇغا ئوخشايدىغان ھەرىكەتلىرىنى قىلىدۇ. ئوڭ قولى بىلەن مەيدىسىگە ئاستا ئۇرۇپ، قىلغان گۇناھلىرىغا پۇشايمان قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نامازلار سىناگوگ دەپ ئاتىلىدىغان يەرلەردە جامائەت بولۇپ ئوقۇلۇش

بىلەن بىرگە شەخسىي ئوقۇلىسىمۇ بولىدۇ. نامازنى يىغىلىپ ئوقۇش ئۈچۈن جامائەتتە 13 ياشتىن چوڭ ئەڭ ئاز ئون ئەر كىشى بولۇشى لازىم. نامازنى جامائەت بىلەن ئوقۇغان ۋاقىتتا بېشىغا كىپا دەپ ئاتىلىدىغان بۆك ياكى بوينىغا ئوخشايدىغان بىر نەرسە كىيىدۇ.

يەھۇدىيلار نامازدا بىر قىسىم نەرسىلەرنى ئىشلىتىدۇ. بۇلار دۇئا كىتابى «سىددۇر»، «تەفىلىن» ۋە «تاللىت»تۇر. تەفىلىن ئىچىدە تەۋراتنىڭ بەزى جۈملىلىرى يېزىلغان ئىككى قۇتا ۋە بىر تېرە تاسمىدىن ئىبارەت. شەنبە كۈنىدىن باشقا كۈنلەردە ئەتىگەنلىك نامازلىرىدا ئەرلەر بۇ ئىككى قۇتىنى قارا تاسما بىلەن قائىدىسى بويىچە پىشانىسىگە ۋە سول بىلىكىگە باغلايدۇ. «تاللىت» ئەتراپىدا پۆپۈكى بار، ئۈستىدە تەۋراتتىن پارچىلار يېزىلغان بىر شارپىدۇر. پەقەتلا ئەرلەر تەرىپىدىن ئىشلىتىلىدىغان بۇ نىپىز رەخت (شارپا) ناماز جەريانىدا دولىسىغا ئېسىپ قويۇلىدۇ. بۇلارنىڭ سىرتىدا روش، ھاشانا (يېڭى يىل) ۋە يوم كىپپۇر(تەۋبە كۈنى) قاتارلىق مۇھىم كۈنلەردە ئىشلىتىلىدىغان خۇسۇسى بىر ئەسۋاپمۇ بار. بۇ ئەسۋاپ شوپار[1]دۇر. شۇپار مۈڭگۈزدىن ياسىلىدىغان نەپەسلىك بىر چالغۇدۇر.

يەھۇدىيلارنىڭ كۈنلۈك ئۈچ ۋاقىت نامازلىرىدىن باشقا ھەپتىلىك ۋە يىللىق بايرام (ھېيت) نامازلىرىمۇ بار. ھەپتىلىك ناماز شابات نامىزىدۇر. شابات نامىزى ۋە بايرام نامازلىرى جامائەت بىلەن سىناگوگلاردا ئوقۇلىدۇ.

خرىستىئانلىقنىڭ ئالدىنقى ئۈچ ئەسىرلىك دەۋرىدە مەلۇم بىر ناماز يوق ئىدى. بۇ سەۋەپتىن 4-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا قەدەر كۈندىلىك قىلىدىغان ئىبادەت ھۆكمى بولمىغان. بۇ دەۋرگىچە ئىنسانلار ئۆز ئالدىغا ياكى ئائىلە ئىچىدە كۈنلۈك دۇئالارنى قىلىش بىلەن كۇپايىلەنگەن. ئىلگىرى بۇ دۇئالاردا يەھۇدىيلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى «كونا ئەھدە»نىڭ «مەزمۇرلار» قىسمىدىن پارچىلار ئوقۇلاتتى. «يېڭى ئەھدە» بارلىققا كەلگەندىن كېيىن دۇئالاردا «يېڭى ئەھدە»دىن پارچىلار ئوقۇلۇشقا باشلىغان. كۈندىلىك ناماز ئىبادەتلىرى ئادەتتە چىركاۋدا ۋە پاپازنىڭ نازارىتىدە قىلىنىدۇ. ئىبادەتلەردە «يېڭى ئەھدە»دىن ۋە «كونا ئەھدە»دىن بولۇپمۇ «مەزمۇرلار» قىسمىدىن پارچە ۋە ئىلاھىيلار (دىنىي ناخشا) ئوقۇلىدۇ.

خرىستىئانلىقتا ھەپتىلىك ناماز ئىبادىتى يەكشەنبە كۈنى قىلىنىدۇ. ھەپتىلىك يەكشەنبە نامىزى جامائەت بىلەن ئوقۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن يەكشەنبە كۈنى چىركاۋغا بېرىش ناھايىتى مۇھىم. چۈنكى بۇ كۈندە خرىستىئانلىقتا ئەڭ مۇھىم ئىبادەت ھېسابلىنىدىغان ئەۋخارىستىيا مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىسانىڭ ھاۋارىلىرى بىلەن تاماقىنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇ مۇراسىمدا مۇقەددەس كىتابتىن

1. شوپار ئۇيغۇرلاردىكى نەيگە ئوخشايدىغان بىر چالغۇ.

پارچىلار ئوقۇلۇپ، ئىلاھىيلار(دىنىي ناخشىلار) ئېيتىلىدۇ ۋە ۋەز-نەسىھەت بىلەن دۇئا قىلىنىدۇ.

خرىستىئانلىقتا يىللىق بايرام نامازلىرىمۇ بار. بۇ بايراملارنىڭ بىر قىسمى مۇقىم كۈنلەردە، يەنە بىر قىسمى ھەر يىلى ھەرخىل زامانلاردا تەبرىكلىنىدۇ. خرىستىئانلىقتىكى ناماز ئىبادىتىنىڭ قىلىنىش شەكلى، ۋاقتى مەزھەپلەرگە قاراپ ھەر خىل بولىدۇ.

ھىندۇئىزمدىن كېلىپ چىققان بۇددىزمدا ناماز ئىبادىتى بۇ دىنىنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى بۇددانىڭ ھەيكەللىرىگە چوقۇنۇش شەكلىدە قىلىنىدۇ. بۇددىستلار بىر كۈنىنىڭ ھەرخىل ۋاقىتلىرىدا ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ھەيكەل ئالدىدا ناماز ئوقۇيدۇ. نامازنىڭ مەلۇم قائىدىسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، شەخس ئۆز ئالدىغا خالىغان شەكىلدە، خالىغان ۋاقىتتا ئىبادەت قىلىدۇ. نامازنى باشلايدىغان ئادەم بۇددا ھەيكىلىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ، ئىككى ئالقىنىنى بىر بىرىگە جۈپلەپ، يۈزىنىڭ ئۇدۇلىدا تۇتۇپ، نامازنى بۇدداغا ھۆرمەت سۆزى بىلەن باشلايدۇ. «بۇددا، دىھاما ۋە ساڭھاياغا ئىلتىجا قىلىمەن» سۆزى بىلەن بەزى مۇقەددەس نوملارنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، نامازنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ كەينىدىن بەش چەكلىمىنى خاتىرلىتىدىغان سۆزلەر تەكرارلىنىدۇ. بەزى ۋاقىتلاردا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىدىكى ھۆرمەتنىڭ ئىپادىسى شەكلىدە ناماز سەجدە بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بەزى چاغلاردا جامائەت بىلەن ئىبادەت قىلىنغان ۋاقىتلاردا ۋاراڭ-چۇرۇڭلۇق بىر دۇمباق ئاۋازى بىلەن راھىپ بۇددا ھەيكىلىگە گۈل ۋە گۈرۈچ تەقدىم قىلىدۇ. كۈندىلىك ئىبادىتىنى قىلماقچى بولغان ھىندى سەھەردە تاڭ ئېتىشتىن ئىلگىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، ھىندۇئىزمدىكى ئىبادەتنىڭ باشلىنىش سۆزى بولغان «ئوم» سۆزى بىلەن تەڭرىنىڭ ئىسمىنى زىكىر قىلىدۇ. چېچىنى بېشىنىڭ ئۈستىدە يىغىپ، پۇتى ۋە بېلىنىڭ ئۈستى قىسمى يالىڭاچ ھالدا شەرق تەرەپكە قاراپ، بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ. چوڭقۇر ئويغا چۆكۈپ نەپەسنى كونترول ئاستىدا تۇتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا گاياترى ئىلاھىيسى (ناخشىسى) ۋە مۇقەددەس كىتاب «ۋەدالار»دىن دۇئالار ئوقۇپ، تەڭرى بۇتقا سۇ سېپىپ، ئۇنىڭغا ھەرخىل قۇربانلىق تەقدىم قىلىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئىبادەتنى بىر ئاز قىسقارتىپ ئاخشام ۋاقتىدىمۇ تەكرارلايدۇ.

ھىندى دىنلىرىدىن ھىندۇئىزم ۋە بۇددىزمدىكى ناماز ئىبادىتى مۇشرىكلارنىڭ قۇرئانى-كەرىمدە بايان قىلىنغان ناماز ئىبادىتىگە ئوخشايدۇ. ھىندۇئىزمغا باغلانغان ھىندىلار ناماز ئىبادىتىنى ئۆزى ئىشەنگەن تەڭرىلەرنىڭ بۇتلىرى ئۈچۈن قىلىدۇ. ھەر ئادەم ئۆز تەڭرىسىنىڭ بۇتىغا ئىبادەت قىلغانلىقى ئۈچۈن ھىندۇئىزمدە ۋاقتى ۋە شەكلى تەرتىپلىك بولغان بىر ناماز ئىبادىتى يوق.

ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىق ئىبادەتلىرىدىن بىرسى بولغان نامازنى باشقا دىنلاردىكى ناماز ئىبادىتى بىلەن سېلىشتۇرساق، ئوتتۇرىدا كۆپ پەرق بارلىقىنى كۆرەلەيمىز. باشقا دىنلارنىڭ ھەر قانداق بىرسىدە ئىسلامدىكى نامازنىڭ تەرتىپى ۋە ئىنتىزامى

يوق. يەھۇدىيلىك ۋە خرىستىئانلىقتىن باشقا دىنلاردا جامائەت بىلەن ناماز ئوقۇش ھۆكمى يوق. ھىندۇئىزم ۋە بۇددىزم قاتارلىق دىنلاردا ناماز بۇتلار ئۈچۈن ئوقۇلىدۇ. خرىستىئانلىقنىڭ نامىزىدا ھەزرىتى ئىسا ئۇلۇغلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت كۆرسىتىش مەقسەت قىلىنىدۇ.

1.2. رامىزان

روزا جىسمانى ئارزۇ ـ ئىستەكلەرنى ئاجىزلىتىپ، مەنىۋى دۇنيانى كۈچلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدىغان، مەلۇم ۋاقىتلاردا يېمەك ـ ئىچمەك، جىنسىي مۇناسىۋەت قاتارلىق نەپسانىي ئىستەك ۋە شەھۋانىي ئارزۇلارنى تىزگىنلەيدىغان بىر ئىبادەتتۇر. روزا يېمەك ـ ئىچمەكتىن پۈتۈنلەي يىراق تۇرۇش شەكلىدە ئىپادىلىنىش بىلەن بىرلىكتە پەقەت بەزى يېمەك ـ ئىچمەكلەردىن يىراق تۇرۇش شەكلىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

قۇرئانى ـ كەرىمنىڭ بايان قىلىشىچە روزا، ناماز ۋە زاكاتقا ئوخشاش بارلىق مىللەتلەرگە پەرز قىلىنغان بىر ئىبادەتتۇر. بۇ ھەقتە قۇرئانى ـ كەرىمدە: **«ئى مۇئمىنلەر! روزا سىلەردىن ئىلگىرىكىلەرگە پەرز قىلىنغىنىغا ئوخشاش سىلەرگىمۇ مەلۇم كۈنلەردە پەرز قىلىندى.»** (بەقەرە سۈرىسى، 83 ـ ئايەت) دېيىلگەن.

روزا ئىبادىتى بارلىق مىللەتلەرگە پەرز قىلىنغان بىر ئىبادەت بولغانلىقى ئۈچۈن، كۈنىمىزدە ئىسلامدىن باشقا كۆپ قىسىم دىنلاردىمۇ مەۋجۇت. بۇ دىنلارنىڭ بەزىلىرىدە روزا يېمەك ـ ئىچمەك ۋە جىنسىي ئالاقىدىن يىراق تۇرۇش دەپ ئېيتىلغان.

ئىسلامدا دىنىي بۇيرۇقلارنى ئورۇنلاشقا مەسئۇل بولغان ھەر مۇسۇلمان بىر ئايلىق رامىزان روزىسى تۇتىشى لازىم. رامىزان روزىسى ئىسلامنىڭ بەش شەرتىدىن بىرىدۇر. رامىزان روزىسى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىدىن مەدىنىگە ھىجرەت قىلىشتىن ئىككى يىل ۋە قىبلىنىڭ ئالماشتۇرۇلىشىدىن كېيىن شەئبان ئېيىنىڭ 10 ـ كۈنى پەرز قىلىنغان. ئىسلامدا رامىزان روزىسىدىن باشقا ئۈچ ئايلار روزىسى، دۈشەنبە، پەيشەنبە روزىسى قاتارلىق ھەپتىنىڭ مەلۇم كۈنلىرىدە تۇتۇلىدىغان روزىلار، مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 ـ كۈنىدە تۇتۇلىدىغان ئاشۇرا روزىسى، قازا ۋە كەپپارەت روزىسى قاتارلىق روزىلارمۇ بار. لېكىن بۇ روزىلارنى ھەممە ئادەمنىڭ تۇتۇشى شەرت ئەمەس، بۇلارنىڭ بەزىلىرى كىشىنىڭ ئۆز ئارزۇسىغا باغلىق. كەففارەت ۋە قازا روزىلىرىنى پەقەت مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرلا تۇتۇشقا مەجبۇردۇر.

ئىسلام دىنىدىكى روزا تاڭ ئاتقاندىن باشلاپ قۇياشنىڭ كىرىپ كېتىشىگىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە يېمەك ـ ئىچمەك ۋە جىنسىي مۇناسىۋەتتىن يىراق تۇرۇش شەكلىدە بولىدۇ. روزا تۇتقان ئادەم روزىدار بولغان ۋاقىت ئىچىدە گۇناھ ۋە يامان ئىشلاردىن يىراق تۇرۇشقا تىرىشىدۇ. يوقسۇل ۋە ياردەمگە موھتاج كىشىلەرگە ياردەم بېرىدۇ.

يەھۇدىلىكتە روزا چۈشەنچىسى قانداق؟

يەھۇدىلىكتە گۇناھلارغا كەففارەت بولۇش ياكى ئۆتمۈشتىكى ئەسكىلىكلەرنى ئەسلەش ۋە يىغا-زارە قىلىش مەقسىتى بىلەن پۈتۈن كۈن روزا تۇتىلىدۇ. بۇلاردىن بىرسى تىشرى ئېيىنىڭ 10-كۈنىدە تۇتۇلىدىغان روزا كەففارەت روزىسى، يەنى يوم كىپپۇر[2] (كەپپارەت كۈنى) دەپمۇ ئاتىلىدىغان بۇ روزا بىر كۈن ئىلگىرى قۇياشنىڭ پېتىشى بىلەن باشلايدۇ ۋە 24 سائەت داۋام قىلىدۇ. بۇ ۋاقىت ئىچىدە يېمەك-ئىچمەك ۋە جىنسىي مۇناسىۋەتتىن يىراق تۇرۇلىدۇ. قۇددۇستىكى سۇلايمان مابەدىنىڭ ئىككى قېتىم يىقىلىشىنى ئەسلەپ، ئاب ئېيىنىڭ 9-كۈنى تۇتىلىدىغان ۋە تەشا-بەئاۋ روزىسى دەپ ئاتىلىدىغان بۇ روزىدا يوم كىپپور روزىسىنىڭ قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى روزىنىڭ سىرتىدىكى روزىلار تاڭ ئاتقاندىن باشلاپ كۈن پاتقىچە داۋاملىشىدۇ.

خرىستىئانلىقتا روزا چۈشەنچىسى پەرىقلىقتۇر. ئادەتتە تىرىلىش كۈنى بايرىمىدىن ئىلگىرىكى 40 كۈنلۈك لەنت دەۋرى روزا ۋاقتى دەپ قوبۇل قىلىنىدۇ. لېكىن بۇ كۈنلەردە تۇتۇلغان روزا يېمەك-ئىچمەكتىن پۈتۈنلەي يىراق تۇرۇش شەكلىدە ئەمەس. خرىستىئانلار بۇ كۈنلەردە پەقەت بىر ۋاخ تاماق يەپ روزا تۇتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا كاتولىك مەزھىبىگە باغلىق بولغان خرىستىئانلار جۈمە كۈنى، شەرق چىركاۋلىرىغا يەنى ئورتودوكس مەزھىبىگە مەنسۇپ خرىستىئانلار چارشەنبە ھەم جۈمە كۈنلىرى گۆش يېمەيدۇ. 40 كۈنلۈك روزا مەجبۇر ئەمەس. مەجبۇرى روزا بۇ كۈنلەر ئىچىدىن پەقەت بىر كۈندۇر. بەزى گۇرۇپپىلاردىن باشقا پروتەستان مەزھىبىگە مەنسۇپ خرىستىئانلار روزىنى قوبۇل قىلمايدۇ ۋە روزا تۇتمايدۇ.

ھىندۇئىزم ۋە بۇددىزمغا ئوخشاش كۆنىمىزدىكى مەۋجۇت بولغان باشقا دىنلاردىمۇ بەزى يېمەك-ئىچمەكلەردىن يىراق تۇرۇش شەكلىدە پەرھىز ئالاھىدىلىكىدە روزا تۇتۇشلار بار.

1.3. ھەج

ئاللاھ بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ساقلايدىغان يوللاردىن ۋە ئەڭ مۇھىم بولغان ئىباھەتلەردىن بىرى ھەج ئىبادىتىدۇر. بۇ ئىبادەتنىڭ ئىزلىرىنى بارلىق دىنلار ۋە دىنىي سىستېمىلاردىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ھەج بارلىق دىنلاردا

2. يوم كىپور روزىسى: مۇھەررەم روزىسى بولۇپ، مۇسۇلمانلار تەرىپىدىنمۇ تۇتىلىۋاتىدۇ.

تارىختىن كۈنىمىزگىچە ھەرخىل يوللار بىلەن ساقلىنىپ كەلگەن مۇھىم ئىبادەتلەردىن بىرىدۇر.

مەلۇم يەرلەر باشقا يەرلەرگە قارىغاندا ئۇلۇغلىنىپ، بۇ يەرلەرنى بىر قېتىم بولسىمۇ زىيارەت قىلىش ئارزۇسىدا بولغان ئىنسانلاردىكى بۇ خىل ھېسسىياتنى بەزى دىن ئالىملىرى ئىپتىدائى مايىللىق دەپ قارىغان.

ئەمەلىيەتتە بۇ خىل ئىبادەت باشقا ئىبادەتلەرگە ئوخشاش ئىلاھىي مەنبەنى ئاساس قىلىدۇ. ھىندىستانلىق مەشھۇر مۇسۇلمان ئالىمى شاھ ۋەلىيۇللاھ دەھلەۋى ئىسلامدىكى ھەج ئىبادىتىنى چۈشەندۈرگەندە «بۇ ئىبادەتنىڭ ئەسلىدە بارلىق دىنلاردا مەۋجۇت» ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. دەھلەۋىنىڭ بۇ سۆزى يۇقىرىدىكى چۈشەنچىنى تەستىقلايدۇ.

1.3.1. ھەج مەركەزلىرى

كۈنىمىزدە مەۋجۇت بولغان دىنلارنىڭ كۆپ قىسمىدا (خرىستىئانلىق ئالاھىدە بىر ئەھۋال) ئەگەشكۈچىلىرى مۇقەددەس ھەج يېرى دەپ قوبۇل قىلغان ئۇلۇغلۇقنى مۇقەددەس كىتابلارغا تاياندۇرىدىغان بىر ھەج مەركىزى بار. كۆپ قىسىم ھىندىلارنىڭ دىنى بولغان ھىندۇئىزمدا بەنارەس (ۋاراناسى)؛ بۇددىزمدا بۇدھى گايا؛ ياپونلارنىڭ مىللىي دىنى شىنتوئىزىمدا ئىسە؛ يەھۇدىلىكتە قۇددۇس؛ خرىستىئانلىقتا قۇددۇس ۋە رىم؛ ئىسلامدا مەككە قاتارلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسى ھەج مەركەزلىرىدۇر. ھەر دىندار ئۆمرىدە بىر قېتىم بۇ يەرلەرگە ھەجگە بېرىشى، ھەتتا بۇ يەرلەردە ۋاپات بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ئىنسانلار بۇ ھەج يەرلىرىنى ئۆزلىرى تاللىمىغان. بۇ يەرلەرنى ئىلھام ياكى ۋەھيى يولى بىلەن بايقىغان. دىنلارنىڭ كۆپ قىسمىدا مەركىزىي ھەج يەرلىرى ئاساسى جەھەتتىن ئوخشاش ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مۇقەددەس كىتابلاردا بۇ يەرلەرنىڭ باشقا يەرلەردىن ئۈستۈن ئىكەنلىكى بايان قىلىنىپ، بۇ يەرلەرگە ھەجگە بېرىش تەۋسىيە قىلىنغان. ھەج يەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئەتراپىنى، چېگرىلىرىنى باشقا يەرلەردىن ئايرىش ئۈچۈن تاش، تام، ياغاچ ۋە ئوخشاش تىپتىكى مۇقەددەس ئىشارەتلەر (بەلگىلەر) قويۇلغان. بۇ ئىشارەتلەر ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ماكان مۇقەددەس ھېسابلانغان.

1.3.2. ھەج قىلىش ئۇسۇللىرى

ھەج ئىبادىتىنى ئادا قىلىش ئۇسۇلى ھەرخىل بولىدۇ. يەھۇدىلىكتە ھەج ئىبادىتى باشقا ئىبادەتلەرگە ئوخشاش، تارىختا كۆپلىگەن ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. يەھۇدىلار ناھايىتى كۆپ ۋاقىت كۆچمەن ھاياتتا ياشىغانلىقى، بەزى ۋاقىتلاردا ھەزرىتى مۇسا ۋە باشقا پەيغەمبەرلەرنىڭ بۇيرۇقلىرىنى ئاڭلىماي، بۇتپەرەس ئادەتلەرگە كۆڭلىنى بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئىسلامدىن ئىلگىرىكى مۇشرىك ئەرەپلەرگە ئوخشاش ھەجنىڭ ئەسلى شەكلىنى بۇزغان. يەھۇدىلار تەۋراتتا يىلدا ئۈچ قېتىم،

فىسھ، سوككوت ۋە شاۋۇئوت بايراملىرىدا قىلىشقا ئەمرى قىلىنغان ھەجگە ھەممىشە يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمىگەن. پەقەت مىلادىدىن ئىلگىرىكى 587 ـ يىلى قۇددۇسنىڭ بابىللىقلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى بىلەن، ھەزرىتى سۇلايمان بىنا قىلغان مابەت (يەھۇدىلار بۇنىڭغا بەت ھەمىكداش دەيدۇ) يېقىلغاندىن كېيىن، مىللىي بىرلىكنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەج ماۋسۇمىدا قۇددۇسقا بېرىشقا ئەھمىيەت بەرگەن.

مىلادىدىن كېيىنكى 70 ـ يىلى ھەزرىتى سۇلايمان بىنا قىلغان مابەدنىڭ رىملىقلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يىقىلىشىدىن باشلاپ، ھەج سىمۋوللۇق بىر ھالغا كەلگەن. مابەدنىڭ يىقىلىشىنى باھانە قىلغان يەھۇدىلار تەۋراتنىڭ بىر نەچچە ھۆكمىنى ئىجرا قىلىشنى توختاتقان. بۇ ھۆكۈملەر ئىچىدە ھەجگە مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈملەرمۇ بار. مەسىھ كېلىپ يەھۇدى پادىشاھلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن بۇ ھۆكۈملەر قايتىدىن ئىجرا قىلىنىشقا رۇخسەت بېرىلىدۇ. ھازىرغىچە مەسىھ كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، كۈنىمىزدە يەھۇدىلار سىمۋوللۇق شەكىلدە ھەج قىلماقتا. لېكىن بۇ ھەج مەجبۇرى بولماي، ئارزۇغا باغلىق بولىدۇ. قۇددۇستىكى يىغلاش تېمى (ئىبرانىچىدە «كوتەل») يەھۇدى ھاجىلارنىڭ ئىبادەت يېرىدۇر. ھاجىلار بۇ تامنىڭ ئالدىدا تەۋرات ۋە دۇئا كىتابىدىن پارچىلار ئوقۇپ، يۇقىرى ئاۋاز بىلەن يىغلايدۇ. بەزى ۋاقىتلاردا تەپەككۇرغا غەرق بولىدۇ. يىغلاش تېمىنىڭ يېرىقلىرىغا ئارزۇ ـ تەلەپلەر يېزىلغان قەغەز پارچىلىرىنى تىقىپ قويىدۇ.

خرىستىئانلىقتىكى ھەجدە، ھەزرىتى ئىسا ئەقىدە ۋە ئىبادەت ئاساسلىرى بىلەن بەزى دىنىي مەسىلىلەردە تەۋراتنىڭ پرىنسىپلىرىنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلغان. بىر ئىبادەت بولغان ھەجمۇ بۇنىڭغا تەۋە. بۇ جەھەتتە ئىنجىلدا ھەج بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئايرىم ھۆكۈم يوق. لېكىن مىلادىدىن كېيىنكى 49 ـ يىلى ئېچىلغان تۇنجى خرىستىئان كېڭىشىدە تەۋراتنىڭ تۆت مەسىلىدىن باشقا ھەر قانداق بىر ھۆكمىنىڭ باغلىنغۇچىلىكى قالمىغانلىقى قارار قىلىنغان. بۇنىڭغا ئەگىشىپ ھەج ۋە قۇربان ئىبادەتلىرىنىمۇ يوققا چىقارغان. پاۋلۇس ئىزاھاتلاردا بۇ ئىبادەتلەرگە باتىنى (مەخپىي) مەنا بەرگەن. ئىنجىل يازغۇچىلىرىمۇ پاۋلۇسنىڭ نەزەرىيىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئىنجىلدا يەھۇدىلارنىڭ ھەج يېرى قۇددۇسقا قارشى بىر سەلبىي كۆرۈنۈش ھاسىل قىلغان. بۇ سەۋەپتىن پاۋلۇستىن كېيىنكى نەسىل قۇددۇسقا ھەج زىيارىتى قىلىشنى تەركەتكەن. لېكىن خرىستىئانلاردىكى ھەزرىتى ئىسا ياشىغان يەرلەرنى كۆرۈش ئارزۇسى بۇ ھەج زىيارىتىنى قايتىدىن جانلاندۇرغان. لېكىن بۇ زىيارەت بىر ھەج ئىبادىتى كۆرۈنۈشىدىن يىراق. خرىستىئان چېركاۋلىرى قۇددۇسنى بىر ھەج مەركىزى دەپ قارىمايدۇ ۋە خرىستىئانلارنى بۇ يەرگە ھەجگە كېلىشكە تەشۋىق قىلمايدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ خرىستىئان دۇنياسىغا تامامەن ھاكىم بولۇش ئۈچۈن قۇددۇسقا قىلىنغان ھەج زىيارەتلىرىگە ئىگە بولىدۇ. ھەتتا رىم كاتولىك چېركاۋى خرىستىئان دۇنياسىدا ھاكىمىيەت قۇرۇش غايىسى بىلەن رىم

شەھىرىنى ھەج مەركىزى ئېلان قىلىپ، قۇددۇسقا بارىدىغان خرىستىئان ھاجىلارنى بۇ يەرگە تارتىش ئۈچۈن ھەرخىل ماددى ياردەملەرنى قىلغان. كۈنىمىزدە خرىستىئانلارنىڭ قۇددۇس ئەتراپىدا ياكى رىمغا قىلغان ھەج زىيارەتلىرى تولۇق شەكىلدە ئىلاھىي ۋەھىيگە تايانمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن خرىستىئانلار ئارىسىدا ھەج مەسىلىسىدە بىرلىك يوق. بۇنىڭغا ئەگىشىپ خرىستىئانلار كۈنىمىزدە ئىسانىڭ تۇغۇلىشى، كرېستتىقا مىخلىنىشى، قايتىدىن تىرىلىشىنى خاتىرلەپ قۇددۇس ۋە بەتلەھەمگە ھەج زىيارىتى قىلىدۇ. ئىسانىڭ ھاياتىنىڭ ئۈچ باسقۇچىنى تەشكىل قىلىدىغان بۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن كۈنلەر خرىستىئان ھەجىنىڭ ۋاقتىنى كۆرسىتىدۇ. قۇددۇس ۋە بەتلەھەم (ئىسانىڭ تۇغۇلغان يېرى)دىكى ھەج، كۆپ ھاللاردا ئەرمەنى، قىبتى، يۇنان، روس، سۇرىيە، ئەتوپىيا ۋە باشقا شەرق خرىستىئانلىرى ئۈچۈن ئاساسى جەھەتتىن ئوخشاشتۇر. ھاجىلار گۇناھلاردىن پاكلىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئىئوردانىيە دەرياسىدا سۇغا چۆمۈلىدۇ. كېيىن رەت تەرتىۋى بىلەن ئىسا ياشىغان مۇھىم يەرلەرگە زىيارەتكە بارىدۇ. بۇ يەرلەردە ئىنجىلدىن پارچىلار ئوقۇپ، تەۋبە قىلىپ ئۆلۈمنى ئويلايدۇ. ئادەتتە خرىستىئان ھاجىلارنىڭ ئورتاق ئارزۇسى بۇ ھەج زىيارىتى جەريانىدا ۋاپات بولۇشتۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن خرىستىئان ھاجى نامزاتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ياشانغان ۋاقىتلىرىدا ھەجگە كېپەنلىرىنىمۇ بىرگە ئېلىپ بارىدۇ. شەرق خرىستىئانلىرى (ئورتودوكسلار) نىڭ بۇ خىل ھەرىكەتلىرىگە قارشى كاتولىك ۋە پروتەستان چىركاۋلىرىغا مەنسۇپ خرىستىئانلار بۇنداق قىلمايدۇ. كاتولىكلار ئادەتتە ھەج ئۈچۈن پاپالىق جايلاشقان ئىتالىيەدىكى رىم شەھىرىگە بارىدۇ. پروتەستان مەزھىبىدە ھەج دەيدىغان بىر ئىبادەت يوق.

ئىسلام دىنىنىڭ بەش شەرتىدىن بىرسى بولغان ھەج پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەدىنىگە ھىجرەت قىلىشىنىڭ 9-يىلى پەرز قىلىنغان. ئىمكانى يەتكەن ھەر مۇسۇلماننىڭ ئۆمرىدە بىر قېتىم ھەجگە بېرىشى پەرزدۇر.

ھەج ئىبادىتى قۇربان ھېيت كۈنلىرىدە كەبە ۋە ئەتراپىدىكى مۇقەددەس ماكانلارنى زىيارەت قىلىش بىلەن باشلىنىدۇ. ھەج سەپىرىگە چىقىشتىن ئىلگىرى قەرزى بولسا بۇنى ئادا قىلىپ، گۇناھلىرىغا تەۋبە قىلىدۇ. مەككە يېقىنىدىكى مىقات دېيىلىدىغان كىرىش ئېغىزىغا كەلگەندە، تازىلىق قىلىپ، غۇسۇل ياكى تاھارەت ئېلىنىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن ئەرلەر كىيىملىرىنى چىقىرىپ، ئېھرام دېيىلىدىغان ئىككى پارچە ئاق رەختنى بەدىنىگە ئوراپ ئېھرامغا كىرىدۇ. بېشى ئوچۇق ۋە پۇتلىرىغا ئاياق كىيمەيدۇ. ئاياللار نورمال كىيىملىرى بىلەن ئېھرامغا كىرىدۇ. كېيىن: «ئاللاھىم، سېنىڭ رىزالىقىڭ ئۈچۈن ھەج قىلىشنى ئارزۇ قىلىمەن، ماڭا ئاسانلىق ئاتا قىلغىن ۋە ھەججىمنى قوبۇل قىلغىن.» دەپ ھەجگە نىيەت قىلىپ، تەلبىيە ئېيتىدۇ. ھەرەم

دەپ ئاتىلىدىغان چەكلەنگەن رايونغا كىرگەندىن كېيىن ئېھرامنىڭ چەكلىمىلىرىگە رىئايە قىلىدۇ.

مەككىگە بارغاندا تۇنجى تاۋاپ (قۇدۇم تاۋىپى) ئۈچۈن دەرھال مەككىگە بارىدۇ. ھەجەرۇلئەسۋەدنى سالاملاپ، تاۋاپقا باشلايدۇ. تاۋاپ جەريانىدا ھەر خىل دۇئا قىلىدۇ. كەبىنىڭ ئەتراپىدا سولغا قاراپ يەتتە قېتىم ئايلىنىش شەكلى بىلەن تۇنجى تاۋاپ تاماملىنىدۇ. تاۋاپتىن كېيىن ماقامى ئىبراھىمنىڭ ئالدىدا ئىككى رەكئەت ناماز ئوقۇيدۇ. تۇنجى تاۋاپنى قىلغاندىن كېيىن تەكرار ھەجەرۇلئەسۋەدنىڭ ئالدىغا كېلىپ سالام بېرىدۇ. كېيىن ساي قىلىش ئۈچۈن سافا ئېگىزلىكىگە چىقىدۇ. كەبىنى كۆرگىلى بولىدىغان بۇ ئېگىزلىكنىڭ ئېگىز بىر يېرىگە چىقىپ، پايدىلىق دۇئا قىلىپ ساي باشلايدۇ. ساي ۋەزىپىسى يەتتە قېتىم سافا بىلەن مەرۋە ئېگىزلىكى ئارىسىدا كېلىپ-كېتىپ، مەرۋە ئېگىزلىكىدە تاماملىنىدۇ. ساي قىلغان ۋاقىتتا تاۋاپتىكىگە ئوخشاش ھەر خىل دۇئالار قىلىنىدۇ.

ھەجنىڭ پەرزلىرىدىن بىرسى بولغان ۋاقپە ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ئەرەپە كۈنى مەككىدىن ئەراپاتقا بارىدۇ. ئەراپاتقا بارغاندا خالىغان بىر يەردە بىر مۇددەت ساقلاپ ۋاقپە ۋەزىپىسىنى تاماملايدۇ. ۋاقپە قىلغان ۋاقىتتا يەنە دۇئا قىلىپ، گۇناھلىرىغا تەۋبە قىلىدۇ. كېيىن شۇ كۈنى مۇزدەلىپىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. قۇربان ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنىنىڭ ئەتىگىنىدە مۇزدەلىپىدىكى ۋاقپە ۋەزىپىسىنى تاماملاپ، كۈن چىقىشتىن بۇرۇن ساپاغا بارىدۇ. مىنادا شەيتانغا تاش ئېتىپ بولغاندىن كېيىن چاچنى ئالدۇرۇپ ئېھرامدىن چىقىدۇ. ئاياللار چېچىنىڭ ئۇچىدىن بىر ئاز كەسكەندىن كېيىن ئېھرامدىن چىقىدۇ. بۇنىڭدا بىر چەكلىمىدىن باشقا ئېھرام چەكلىمىلىرى تاماملىنىدۇ. كېيىن ھېيتنىڭ تۇنجى كۈنى ياكى 2-، 3-كۈنلىرىنىڭ بىرسىدە مەككىگە بېرىپ، پەرز بولغان زىيارەت تاۋىپىنى قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەج ۋەزىپىسى تاماملانغان بولىدۇ.

ھەج ھىندى دىنلىرىدىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ھىندۇئىزمدە ھەج ئىبادىتى گۇناھلاردىن پاكلىنىپ، نىجاتلىققا ئېرىشىشنىڭ ئەڭ ئۈيغۇن يولى دەپ قارىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ھىندى ھاجىلار مۇشەققەتلىك بىر زۇھد ۋە جاپالىق سەپەرگە چىقىپ ھەج ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىدۇ. تەڭرى شىۋانىڭ مۇقەددەس شەھىرى بولغان بەنارەسقا ھەجگە بارىدىغان ھىندىلار گانجى دەرياسىدا سۇغا چۈشۈپ، مۇقەددەس يەرلەرنىڭ ئەتراپىدا تاۋاپ قىلىدۇ. ئوخشاش ئۇسۇلدا بۇددىست ھاجىلارمۇ جاپالىق بىر سەپەرگە چىقىپ باشتا بۇدھى گايا دىن باشلاپ بۇددانىڭ ھاياتى ئۆتكەن يەرلەرنى زىيارەت قىلىدۇ.

مۇقەددەس يەرلەرنى زىيارەت شەكلىدىكى ھەج ئىبادىتى باشقا دىنلاردىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

1.3.3. ھەجنىڭ ئىجتىمائىي رولى

ھەج بىر ئىبادەت بولۇش بىلەن بىرلىكتە ھەرخىل يەرلەرنى كۆرۈش، ھەرخىل ئىنسانلار بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىدۇ. بۇ سەۋەپتىن ھەج ئىنساننى تەربىيىلەيدىغان، سىياسى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت قۇرۇشقا ئىمكان يارىتىپ بېرىدىغان ئىبادەتتۇر. بۇ سەۋەپتىن ھەج بارلىق دىنلاردا ئوخشاشلا سىياسى ۋە ئىجتىمائىي رولىنى جارى قىلىدۇ.

دۇنيانىڭ ھەر تەرىپىگە چېچىلىپ كەتكەن يەھۇدىلار قەدىمقى دەۋرلەردە ھەج ۋاستىسى بىلەن قۇددۇستا بىر يەرگە جەم بولاتتى. قۇددۇستا قوبۇل قىلىنغان ئورتاق پىكىرلەر ھاجىلار تەرىپىدىن يەھۇدى دۇنياسىغا يەتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭ بىلەن يەھۇدىلار ئەسىرلەردىن تارتىپ دىنىي ۋە مىللى كىملىكىنى ساقلاپ قالغان ئىدى. كاتولىك چىركاۋى ۋە باشقا خرىستىئان چىركاۋلار ئىچىدە ھەجگە ئورۇن بەرمىگەنلىكىگە قارىماي، ھەجنىڭ بۇ ئالاھىدىلىگى سەۋەبىدىن ھەجنى تەشۋىق قىلغان.

ئىسلامدا ھەجنىڭ ئىجتىمائىي رولى نېمە؟

ئىسلامدا ھەجنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە كۆزگە كۆرۈنەرلىك مۇھىم رولى بار. ھەممىدىن ئاۋۋال ھەج تىلى، ئىرقى، كىيىمى ۋە ئادىتى ھەرخىل بولغان مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا يېقىنلىشىش پەيدا قىلىدۇ. ھەرخىل ئىرق ۋە مەزھەپكە مەنسۇپ مۇسۇلمانلار بىر-بىرلىرىنى يېقىندىن تونۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ.

بارلىق دىنلاردا ھەجنىڭ بىر قىسىم ئىجتىمائىي رولى بار. لېكىن ھەر قانداق بىر دىندىكى ھەج ئەنئەنىسى دۇنيانىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىن كەلگەن ھەر خىل ئىرق ۋە ھەرخىل ئىنسانلارنى ئوخشاش ۋاقىتتا، ئوخشاش ماكاندا توپلاپ، ئۇلار ئارىسىدا كۆڭۈل بىرلىكى قۇرۇش جەھەتتە ئىسلامدىكى ھەج ئەنئەنىسىگە ئوخشاش كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە ئەمەس. ھەج بارلىق تەرەپلىرى بىلەن ئەڭ مۇكەممەل خوسۇسىيەتنى ئىسلامدا تاپقان.

1.4. سەدىقە

سەدىقە موھتاج ئەھۋالدىكى كىشىلەرگە ياردەم بېرىشنى ئويلاپ، ئاللاھ رىزاسى ئۈچۈن قىلىنغان ياردەم، ئىئانە دېگەنلىكتۇر. سەدىقە جەمئىيەت ھەمكارلىقى ۋە ياردەملىشىشنىڭ ئەڭ كۈچلۈك يوللىرىدىن بىرسىدۇر. بۇ سەۋەپتىن سەدىقە دۇئا

ۋە روزا تۇتۇش بىلەن بىرلىكتە بارلىق دىنلاردا ئىشەنگۈچىلەرگە قەتئىي تەۋسىيە قىلىنغان.

يەھۇدىيلىكتە ھەر ئادەم كۈچى يېتىشىچە سەدىقە بېرىشكە مەسئۇلدۇر. چۈنكى تەۋراتتا «كۈچۈڭنىڭ يېتىشىچە ياخشى ئىشلارنى قىلغىن.» دېيىلگەن. بۇ ئەمر باي ياكى كەمبەغەل بولسۇن، ھەر تەبىقىدىكى شەخسلەر ئۈچۈن بۇيرۇلغان. ھەتتا ئۆزى ياردەمگە موھتاج بولغان ئىنسانلارمۇ سەدىقە بېرىشى كېرەك. بۇنىڭ ھېكمىتى سەدىقىنىڭ ئىنساننىڭ قەلبىنى يۇمشىتىپ، شەخسكە ئىنسانىي خىسلەتنى خاتىرلىتىشىدۇر.

سەدىقە تەۋراتتا ئەمر قىلىنغان مۇھىم بۇيرۇقلاردىن بىرسى بولۇش سەۋەبى بىلەن بۇ ئەمر تەۋراتتا سىستېمىلاشقان. ئوتتۇرىدا ئاھالىلار ئولتۇراقلاشقان يەرلەردە بىر جامائەت ساندۇقى بار ئىدى. ھەر جۈمە كۈنى موھتاج كىشىلەر بۇ ساندۇقتىن يېمەك-ئىچمەك ۋە كىيىم-كېچەك ئېھتىياجى ئۈچۈن پۇل ئالاتتى. بۇ پائالىيەت ھەرخىل شەكىللەردە كۈنىمىزدىمۇ داۋاملىشىۋاتىدۇ. بۇ ھۆكۈمنىڭ مەقسىدى موھتاج ئەھۋالدىكى كىشىلەرنىڭ تىلەمچىلىك قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئىززىتىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت.

خرىستىئانلىقتا سەدىقە كىشىنىڭ گۇناھلىرىنى يۇيىدىغان سەممى بىر تەۋبىدۇر. سەدىقە بەرگەن ئادەم ئۆزى، تەڭرىسى ۋە ئەتراپىدىكىلەر بىلەن تىنچلىقتا ئۆتىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن سەدىقە خرىستىئان ھاياتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن سەدىقە باشقىلارغا كۆرستىش ئۈچۈن بېرىلمەسلىكى كېرەك. ماتتا ئىنجىلىدا بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن:

«سەدىقە بەرگەن ۋاقتىڭدا ئىككى يۈزلۈك ئادەملەرنىڭ ئىنسانلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇش ئۈچۈن چىركاۋ ۋە كوچىلار ئالدىدا قىلغىنىدەك، كاناي چالدۇرما! توغرىسى سىلەرگە شۇنى دەيمەنكى، ئۇلار نەتىجىسىنى كۆردى. لېكىن سەدىقە بەرگەن ۋاقتتا سول قولۇڭ ئوڭ قولۇڭنىڭ نېمە قىلغانلىقىنى بىلمىسۇن. سەدىقە مەخپىي بولسۇن.» (ماتتا، 6: 2-4)

بولۇپمۇ كاتولىك خرىستىئانلىرىدا سەدىقە بېرىشنىڭ ئەڭ ئۇيغۇن ۋاقتى جۈمە كۈنىدۇر. چۈنكى ھەزرىتى ئىسا جۈمە كۈنى ۋاپات بولغان بولۇپ، بۇ كۈن تەۋبە قوبۇل بولىدىغان كۈندۇر. بۇ سەۋەپتىن خرىستىئانلار جۈمە كۈنى كۆپ سەدىقە بېرىپ تەۋبە قىلىشى كېرەك. ئىسلام دىنىدا سەدىقە باشقا دىنلاردىكىگە ئوخشاش مۇھىمدۇر. ئىسلام چۈشەنچىسىدە ئىنسانلارنىڭ قولىدىكى ماللارنىڭ ھەقىقى ئىگىسى ئاللاھتۇر. بۇ سەۋەپتىن كىشى قولىدا بولغان ماللاردىن ئاللاھ رىزاسى ئۈچۈن سەدىقە بېرىپ، ياخشى ئىشلارنى قىلىشى كېرەك.

قۇرئانى-كەرىمنىڭ كۆپلىگەن ئايەتلىرىدە سەدىقە تەشۋىق قىلىنغان. سەدىقە بەرگۈچىلەرنىڭ ئاللاھ تەرىپىدىن ئەپۇ قىلىنىدىغانلىقى ۋە بۈيۈك نېمەتلەر بىلەن مۇكاپاتلاندۇرۇلىدىغانلىقى بىلدۈرۈلگەن. (ئەھزاپ سۈرىسى، 35- ئايەت)

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىر ھەدىسىدە: «ھەر مۇسۇلمان ئۈچۈن سەدىقە بېرىش بىر ۋەزىپىدۇر» (بۇخارى، سەھىھ، «زاكات»، 30) دېگەن. ئۇنىڭ پىكرىچە بىر ئادەم بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ئىشلەپ پۇل تېپىپ، سەدىقە بېرىشى كېرەك. بۇنىڭ بىلەن ئۆزىگە ھەم باشقىلارغا پايدىلىق بولغان بولىدۇ.

قۇرئانى-كەرىم ۋە ھەدىسلەردە مۇسۇلمانلار بىر تەرەپتىن سەدىقە بېرىشكە، باشقىلارغا مەرتلىك بىلەن ياردەم قىلىشقا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشلەپ پۇل تېپىپ ئۆز كۈچى بىلەن ھايات كەچۈرۈشكە چاقىرىلغان.

سەدىقىدىن ھاسىل بولىدىغان ساۋابقا ئېرىشىش ئۈچۈن، سەدىقە سەدىقىگە جاۋاب قايتۇرۇلۇشنى ساقلىماي، رىيا قىلماي بېرىلىشى كېرەك. بولۇپمۇ سەدىقە ئالغان ئادەم مىننەت ئاستىدا قالماسلىقى كېرەك. چۈنكى مۇنداق قىلىش بېرىلگەن سەدىقىنى بىكارغا چىقىرىدۇ. ئاللاھتائالا قۇرئانى-كەرىمدە مۇنداق دەيدۇ: **«ئى مۇئمىنلەر، ئاللاھقا ۋە ئاخىرەت كۈنىگە ئىشەنمەي تۇرۇپ، مېلىنى كۆرستىش ئۈچۈن خەجلىگەن كىشىگە ئوخشاش، بېشىغا قېقىش ۋە دىل ئازار قىلىش بىلەن سەدىقىلىرىڭلارنى بىكار قىلماڭلار»** (بەقەرە سۈرىسى، 264-ئايەت)

1.5. قۇربانلىق قىلىش

قۇربان ئىبادىتىنىڭ تارىخى دىنىنىڭ تارىخىغا ئوخشاش ئۇزۇندۇر. ئۆتمۈشتە ئىنسانلار ئېتىقاد قىلىدىغان مۇقەددەس مەۋجۇداتلارنى خۇشال قىلىش ئۈچۈن ئۇلارغا ھەرخىل قۇربانلار تەقدىم قىلغان. قۇربانلىق قىلىش شەكىللىرى خەلقىنىڭ ئەقىدىسىگە قاراپ ئۆزگىرىدۇ. بەزى دىنلاردا ھايۋانلارنىڭ يېنىدا ئاشلىق بىلەن زىرائەت ياكى مال قۇربانلىققا ئاتالغان. بەزى قەدىمي مىللەتلەردە ئىنسانلار قۇربانلىق قىلىنغان. بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىگى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلقلەردە ئىنساننى قۇربانلىق قىلىش ئادىتى كەڭ تارقالغان. بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردا ئوتتۇرا ۋە شىمالى ئامېرىكا، ئافرىقىنىڭ بەزى يەرلىرى، مىسسوپوتامىيە ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئىنسانلارنىڭ قۇربانلىق قىلىنغانلىقىغا ئائىت يىپ ئۇچى تېپىلغان.

قۇربانلىق كۈنىمىزدە دىنلارنىڭ كۆپ قىسمىدا كەڭ تارقالغان بىر ئىبادەتتۇر. قۇددۇستىكى مابەتنىڭ يىقىلىشىدىن ئىلگىرى، يەھۇدىلىكتە قۇربانلىق ئىبادەتنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇ ئىبادەت ھايۋاننى كۆيدۈرۈپ قۇربانلىق قىلىش ۋە ھەرخىل نەرسىلەردىن تەقدىم قىلىنغان قۇربانلىق دەپ ئىككى قىسمغا ئايرىلغان. ھايۋاننى كۆيدۈرۈپ قۇربانلىق قىلىش، مابەتنىڭ تاش سۇپىسىدا قۇربانلىق قىلىنىدىغان ھايۋاننى

كۆيدۈرۈش ئارقىلىق قىلىنغان. تەۋراتتا دېيىلىشچە، قۇربانلىق گۆشتىن چىققان ئىسسىق ھورلاردىن تەڭرى ياھوۋا خۇرسەن بولىدۇ. بۇ سەۋەپتىن ئۇنىڭغا داۋاملىق ھايۋان كۆيدۈرۈش قۇربانى تەقدىم قىلىنغان. مابەت مىلادىدىن كېيىنكى 70-يىلى رىملىقلار تەرىپىدىن چېقىپ تاشلانغاندىن كېيىن قۇربانلىق ئىشلىرى توختىتىلغان. كۈنىمىزدە يەھۇدىلار گۇناھلىرىدىن پاكلىنىش ئۈچۈن خوراز ياكى توخۇ قۇربانلىق قىلىدۇ ۋە بۇ قۇربانلىقنىڭ گۆشىنى پېقىرلارغا تارقىتىپ بېرىدۇ.

خرىستىئانلىقتىكى قۇربانلىق چۈشەنچىسى قەدىمقى خەلقلەردىكى ئىنسانىنى قۇربانلىق قىلىشقا ئوخشايدۇ. خرىستىئانلىقتا ئىنسانلارنىڭ گۇناھلىرىنىڭ ئەپۇ قىلىنىشى ئۈچۈن ھەزرىتى ئىسا قۇربانلىق قىلىنغان. بۇ سەۋەپتىن خرىستىئانلارنىڭ قۇربانلىق قىلىشقا كېرەك قالمىغان. بازار كۈنلىرى ۋە تىرىلىش كۈنى بايرىمىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان نان-شاراپ مۇراسىمى قۇربانلىققا ھېساب بولىدۇ. خرىستىئانلار بۇ مۇراسىمدا ھەر قېتىم ھەزرىتى ئىسانى تەڭرىگە قۇربانلىق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەڭرىگە رەھمەت ئېيتىپ، ئۇنىڭ بىلەن يېقىن بولۇپ، گۇناھلىرىنى كەچۈرۈم قىلدۇرىدۇ.

ھىندۇئىزمدا قۇربانلىق ئىبادەتنىڭ ئۆزىدۇر. قۇربان تەقدىم قىلىش، ھىندۇئىزمدا كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ بىر پارچىسىدۇر. چۈنكى قۇربانلىق ئىنساننىڭ تەڭرى بىلەن ياخشى ئۆتۈشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ھىندى ئەقىدىسىدە، ئىنسانلار قۇربانلىق قىلمىغان ۋاقىتلىرىدا تەڭرىلەر يامغۇر ياغدۇرمايدۇ، ئېتىزلىقتا بىر نەرسە ئۈنمەيدۇ. ئەگەر ئىنسانلار ئۇزۇن ۋاقىت قۇربانلىق قىلىشنى توختاتسا، ئۇ ۋاقىتتا تەڭرىلەر ئۆلۈپ كېتىدۇ. چۈنكى قۇربان ئۇلارنىڭ ھايات مەنبەسىدۇر. ئوتتا كۆيدۈرۈلۈپ تەقدىم قىلىنغان قۇربانلاردىن چىققان ئىسسىق ھورلار ئۇلارنىڭ كۈچىنى يېڭىلاپ كۆپەيتىدۇ. بۇ سەۋەپتىن ھىندىلار تەڭرىلارغا قۇربانلىق تەقدىم قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە قاراتقانلىقىغا (بېقىندى قىلغانلىقىغا) ئىشىنىدۇ.

ھىندى دىنلىرىدىن بۇددىزمدىمۇ بۇددىستلار بۇددانىڭ ھەيكەللىرىگە گۈل، ئىسرىقدان قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن راھىپلارنىڭ ئېھتىياجىنى ھەل قىلىدىغان يېمەك-ئىچمەكلەرنى سۇنۇپ، بۇددانىڭ ئۆزىنى نىرۋاناغا يەتكۈزۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىسلامنىڭ قۇربانلىق چۈشەنچىسى بىلەن باشقا دىنلارنى سېلىشتۇرۇڭ؟

ئىسلامدا قۇربانلىقنىڭ مەلۇم ئۇسۇلى، شەرتى، ۋاقتى، مەقسىدى بار. ئىسلامدا قۇربانلىق مەلۇم خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان بىر ھايۋاننى ئىبادەت مەقسىدى بىلەن مەلۇم بىر ۋاقىتتا بوغۇزلاش دېگەنلىكتۇر. قۇربانلىق قىلىش ۋاقتى قۇربان ھېيتىنىڭ

ئالدىنقى ئۈچ كۈنى ئىچىدە بولىدۇ. قۇربانلىق جانابى ئاللاھنىڭ رىزالىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە بەندىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان رەھمەت قەرزىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن قىلىنىدۇ. بەلگىلەنگەن ئۆلچەملەرگە ئاساسەن باي دەپ قارالغان مۇسۇلمانلارنىڭ قۇربانلىق قىلىشى بىر دىنىي ۋەزىپىدۇر. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە قۇربانلىق ناماز، روزا، زاكات ۋە ھەجگە ئوخشاش مەجبۇرى ئىبادەت ئەمەس.

ئىسلامدا قۇربانلىق قىلىدىغان كىشىلەر ئەقلى-ھۇشى جايىدا، بالاغەتكە يەتكەن، ئەركىن، مۇقىم (سەپەردە بولمىغان) ۋە قۇربانلىق قىلالايدىغان دەرىجىدە باي بولغان بولىشى كېرەك.

ئىسلامدا قۇربانلىق قىلىنىدىغان ھايۋانلاردا بەزى شەرتلەر تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ شەرتلەر: قۇربانلىق قىلىنىدىغان ھايۋان تۆگە، كالا، ئۆچكە، قوي قاتارلىقلاردىن بولىشى كېرەك. توخۇ ۋە خورازغا ئوخشاش كاتەك ھايۋانلىرى بولسا بولمايدۇ. تۆگە ئەڭ ئاز بەش ياش، مۇزاي ئىككى ياش، قوي ۋە ئۆچكە بولسا بىر ياشقا توشقان بولىشى كېرەك. يەنە بۇ ھايۋانلار ساغلام بولىشى لازىم. قوي ۋە ئۆچكىنى پەقەت بىر ئائىلە، مۇزاي ۋە تۆگىنى ئالتە ياكى يەتتە ئائىلە ئورتاقلىشىپ قۇربانلىق قىلسا بولىدۇ.

ئىسلام دىنىدا قۇربانلىق ماددى ياكى مەنىۋى ئېھتىياجىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قىلىنمايدۇ. چۈنكى ئاللاھتائالانىڭ ئىنسانلارنىڭ مېلىغا ئېھتىياجى يوقتۇر. بۇ ھەقتە ئاللاھتائالا قۇرئانى-كەرىمدە مۇنداق دېگەن: **«ئەلۋەتتە قۇربانلىقنىڭ گۆشى، قېنى ئاللاھقا يېتىپ بارمايدۇ. سىلەردىن ئۇنىڭغا يېتىپ بارىدىغىنى پەقەت سىلەردىكى تەقۋالىقتۇر.»** (ھەج سۈرىسى، 37-ئايەت) بۇ ئايەتتە ئىپادىلەنگىنىگە ئوخشاش قۇربانلىق قىلغان ئادەمنىڭ پەقەت ئىبادىتىلا ئاللاھقا يېتىپ بارىدۇ.

1.6. مۇقەددەس كۈن، كېچە ۋە بايراملار

دىنلاردا كۈندىلىك ۋە ھەپتىلىك ئىبادەتلەر بىلەن بىرگە يىللىق ئىبادەتلەرمۇ بار. يىللىق ئىبادەتلەر مۇقەددەس كۈن، كېچە ۋە بايراملاردا قىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ۋاقتى بەزى دىنلاردا قەمەرىيە كالىندارىغا قاراپ بېكىتىلىدۇ. شۇڭا يىلنىڭ مەلۇم بىر ئېيىدا مۇقىم تۇرماي، يىلنىڭ پۈتۈن پەسىللىرىنى ئايلىنىپ چىقىدۇ.

ئىسلامدىكى مۇقەددەس كۈن، كېچە، ھېيت بايراملار بۇنىڭ ئوچۇق مىسالىدۇر. بەزى دىنلاردا بۇلارنىڭ ۋاقتى ھەم قەمەرىيە ھەم شەمسىيە كالىندارىغا قاراپ بېكىتىلىدۇ. بۇ دىنلاردىكى مۇقەددەس كۈن، كېچە، بايراملار ھەر يىلى ئوخشاش بىر كۈندە كەلمىسىمۇ، مەلۇم بىر پەسىلنىڭ سىرتىغا چىقالمايدۇ. مەسىلەن: يەھۇدىلىكتە ئەھۋال مۇشۇنداقتۇر. بىر قىسىم دىنلاردا بەزى بايراملار قەمەرىيە كالىندارىغا، بەزىلىرى شەمسىيە كالىندارىغا قاراپ بېكىتىلىدۇ.

مۇقەددەس كۈن، كېچە، بايراملار دىن ئىجاد قىلغۇچىلارنىڭ ياكى دىنىي جەھەتتىن مۇقەددەس دەپ قارالغان كىشىلەرنىڭ ھاياتىنىڭ مۇھىم قىسىملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دىنلاردا بۇ كىشىلەرنىڭ تۇغۇلۇشى، ۋاپاتى ۋە ھاياتلىرىدىكى مۇھىم بۇرۇلۇش نۇقتىلىرىنى تەشكىل قىلىدىغان ۋەقەلەر مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن. ھەر يىلى بۇ ۋەقەلەر يىل خاتىرىسىدە مەخسۇس ئىبادەت ۋە دىنىي مۇراسىملار بىلەن تەبرىكلىنىدۇ. ئىنسانلار يىل خاتىرىسىنى تەبرىكلىگەندە بۇ ۋەقەلەرنى مەنىۋى شەكىلدە ياشاپ، روھى لەززەت ئالىدۇ.

1.6.1. مۇقەددەس كۈن ۋە كېچىلەر

مۇقەددەس كۈن ۋە كېچىلەر كۆپ ھاللاردا پەيغەمبەرلەر، دىن ئىجاد قىلغۇچىلار ۋە دىنىي جەھەتتىن مۇقەددەس ھېسابلانغان كىشىلەرنىڭ ھاياتلىرىنىڭ مۇھىم ۋەقەلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بېكىتىلگەن ۋاقىتلاردۇر. ئىنسانلار بۇ كۈن ۋە كېچىدە ھەرخىل ئىبادەتلەرنى قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال مۇسۇلمانلاردا بارائەت كېچىسى تەۋبە، ئەپۇ قىلىنىش كۈنى دەپ قوبۇل قىلىنغان بولسا، يەھۇدىلىكتە روش ھاشانا ۋە يوم كىپور كۈنلىرى دەپ قوبۇل قىلىنغان. روش ھاشانا ۋە يوم كىپور كۈنلىرى يەھۇدىلىكتە ئەڭ مۇقەددەس كۈنلەر ھېسابلىنىدۇ.

روش ھاشانا يەھۇدى كالىندارىدا ئىيۇل، ئاۋغۇست ئېيىغا توغرا كېلىدىغان بىر ۋاقىتتا ئىككى كۈن تەبرىكلىنىدۇ. يەھۇدى ئەقىدىسىدە روش ھاشانا كائىناتنىڭ ۋە ئىنساننىڭ تەقدىرىنى يېڭىدىن بەلگىلەشنى ئىپادىلەيدۇ. يەھۇدىلار بۇ ئىككى كۈننى ئىبادەت ۋە تەۋبە بىلەن ئۆتكۈزۈشكە تىرىشىدۇ. يوم كىپور روشا ھاشانىڭ 1-كۈنىدىن باشلاپ داۋام قىلىدىغان ئون كۈنلۈك تەۋبە ۋاقتىنىڭ ئاخىرىدىكى كەففارەت كۈنىدۇر. يەھۇدى ئەقىدىسىدە، ئىنساننىڭ روش ھاشانادا پىلان قىلىنغان بىر يىللىق تەقدىرى يوم كىپوردا ئاخىرقى شەكلىنى ئېلىپ مۆھۈرلىنىدۇ. بۇ سەۋەپتىن يوم كىپور يەھۇدىلىكتە ئەھمىيەتلىك بىر كۈندۇر. ئۇ كۈندە يەھۇدىلار ھېچقانداق ئىش قىلمايدۇ. پەقەتلا ئىبادەت ۋە تەۋبە بىلەن مەشغۇل بولىدۇ.

خرىستىئانلىقتا مۇقەددەس كۈن ۋە كېچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھەزرىتى ئىسا بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. خرىستىئانلار ھەزرىتى ئىسانىڭ ھاياتىنىڭ مۇھىم قىسىملىرىنى ھەرخىل ئىبادەتلەر بىلەن خاتىرلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا مەريەم ۋە ئۇلۇغلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇقەددەس كۈن، كېچىلەرمۇ بار. ھىندى دىنلىرىدىن بۇددىزمدىمۇ بۇددانىڭ تۇغۇلۇشى، ھەقىقەتنى تېپىشى ۋە نىرۋاناغا يېتىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇقەددەس كۈنلەر بار. بۇددىستلار بۇ كۈنلەردە بۇدداغا دۇئا قىلىپ، ئۇنىڭ ھەيكىلىگە ھەدىيە تەقدىم قىلىدۇ.

1.6.2. بايرام (ھېيت)لار

بايراملار ئىنسانلارنىڭ ھاياتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىنسانلار ھاياتىدىكى مۇھىم ۋەقەلەرنى خۇشاللىنارلىق ۋەقە دەپ قارايدۇ. كۆپ قىسىم بايراملار خەلق تەرىپىدىن كوللىكتىپ شەكىلدە تەبرىكلىنىدۇ. دىنىي بايراملارنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى ئورنى تېخىمۇ ئۆزگىچە. دىنىي جامائەتلەر دىنلىرىدىكى مۇھىم ھەقىقەتلەرنى ياكى ۋەقەلەرنى بىۋاستە ياشاش ئۈچۈن بايرام قىلىدۇ. بۇ بايراملاردا ئۆزلىرىنى باشقا ۋاقىتلارغا قارىغاندا دىنلىرىغا تېخىمۇ مەھكەم باغلانغاندەك ھېس قىلىدۇ.

ئىسلامدا مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق تەبرىكلەيدىغان ئىككى بايرىمى (ھېيتى) بار. بۇلار رامىزان ۋە قۇربان ھېيتلىرىدۇر. رامىزان ئېيىدا روزا تۇتقان مۇسۇلمانلار بۇ ئىبادەتنى تاماملىغانلىقىنىڭ خۇشاللىقى بىلەن ھېيت قىلىدۇ. جامائەت بىلەن ھېيت نامىزى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ.

روزا ھېيتتىن تەخمىنەن ئىككى ئاي ئون كۈن ئۆتكەندە قۇربان ھېيت تەبرىكلىنىدۇ. قۇربان ھېيت تۆت كۈن داۋام قىلىدۇ. ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەتىگەندە جامائەت بىلەن ھېيت نامىزى ئوقۇلىدۇ. نامازدىن كېيىن ھېيتلىشىلىدۇ. كېيىن قۇربانلىق قىلالايدىغان كىشىلەر ئاللاھقا يېقىنلىشىش ۋە ئۇنىڭ رازىلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتى بىلەن قۇربانلىق قىلىدۇ. قۇربانلىق گۆشىنىڭ بىر قىسمىنى يوقسۇللارغا تارقىتىپ بېرىدۇ.

ئىسلامدا ھېيتلار جەمئىيەتتىكى ھەمكارلىق ۋە ئورتاقلىقنىڭ بىر نىشانىسى. مۇناسىۋەتنى يېرىكلىشىپ قالغانلار ھېيتتا مۇناسىۋەتنى ياخشىلايدۇ. موھتاج بولغانلارنىڭ ئېھتىياجى ھەل قىلىنىدۇ. ھەممە كىشى خۇشال بولىدۇ. بۇ جەھەتتە ھېيتنىڭ مۇسۇلمان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەھمىيىتى زوردۇر.

يەھۇدىلىكتە مۇقەددەس كىتاب تەۋراتتا ئەمر قىلىنغان ئۈچ بايرام بار. بۇلار: فىسخ، سوككوت ۋە شاۋۇئوت بايراملىرىدۇر.

فىسخ: يەھۇدىلارنىڭ مىسىردىن چىققانلىقىنى خاتىرلەپ تەبرىكلەيدىغان بايرامدۇر. مارت ۋە ئاپرىل ئايلىرى ئارىسىدا سەككىز كۈن ئۆتكۈزىدۇ. بۇ بايرامنىڭ ئالاھىدىلىگى بايرام جەريانىدا بولدۇرغان (ئېچىتقان) خېمىرلىق تاماق يېمەيدۇ.

شاۋۇئوت: تەۋراتنىڭ تەڭرى تەرىپىدىن يەھۇدىلارغا بېرىلگەنلىكىنى خاتىرلەپ تەبرىكلىنىدىغان بايرامدۇر. ھەپتىلىك بايرام دەپمۇ ئاتىلىدىغان شاۋۇئوت ئىيۇن، ئىيۇل ئايلىرىدا تەبرىكلىنىدۇ.

سوككوت: يەھۇدىلار مىسىردىن چىققاندىن كېيىن 40 يىل چۆلدە ئايلىنىپ يۈرگەنلىكنى خاتىرلەپ تەبرىكلىنىدىغان بايرامدۇر. بۇ بايرام سەككىز كۈندۇر. بۇ بايرام ئويۇن-تاماشا كۆپ بولىدىغان بايرامدۇر. يەھۇدىلار سوككوت بايرىمىدا

ئۆيلىرىنىڭ باغچىسىغا بىر چېدىر تىكىپ، ياغاچ تاللىرى بىلەن زىننەتلەپ، مىللىي ئويۇنلار ئوينايدۇ.

فىسخ، شاۋۇئوت ۋە سوككوت يەھۇدىلىكتە يەنە ھەج بايرىمىدۇر. دىنىي ھۆكۈملەرگە ئاساسەن يەھۇدىلار ھەر يىلى بۇ بايراملاردا قۇددۇسقا ھەجگە بېرىشقا مەجبۇردۇر. سۇلايمان مابەدى يىقىلغانلىقى ئۈچۈن كۈنىمىزدە ھەج ئىبادىتى سىمۋوللۇق شەكىلدە قىلىنىدۇ. يەھۇدىلىكتە بۇ ئۈچ بايرامدىن باشقا بايراملارمۇ بار.

خرىستىئانلىقتا ھەزرىتى ئىسانىڭ تۇغۇلۇشى، ئۆلۈمى، تىرىلىشى، ئاسمانغا ئۆرلىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنى خاتىرلەش ئۈچۈن ئىككى مۇھىم بايرام بار. بۇلار: روژېستوۋا ۋە تىرىلىش كۈنى بايرىمىدۇر.

روژېستوۋا: تەڭرىنىڭ ئوغلى دەپ قوبۇل قىلىنغان ھەزرىتى ئىسانىڭ دۇنياغا كېلىشىنى خاتىرلەش ئۈچۈن تەبرىكلىنىدۇ. بۇ بايرامنىڭ ۋاقتى ھەققىدە خرىستىئانلار ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ بار. كاتولىك ۋە پروتەستانلار روژېستوۋانى 25-دېكابىردا، ئورتودوكسلار بولسا 6-يانۋاردا تەبرىكلەيدۇ.

روژېستوۋادا خرىستىئانلار مۇراسىم ئۆتكۈزىدۇ. ئۆيمۇ-ئۆي بېرىپ ھۆكمەت (دىنىي ناخشىلار) ئوقۇپ ئۆزئارا ھەدىيە بېرىشىدۇ. يەنە بۇ بايرامدا دوختۇرخانا ۋە يېتىم باللار زىيارەت قىلىنىدۇ. روژېستوۋا دەرىخى ۋە روژېستوۋا بوۋاي روژېستوۋا بايرام تەبرىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر. روژېستوۋا بايرىمىدا خرىستىئانلار ئۆيلىرىنى روژېستوۋا دەرىخى بىلەن زىننەتلەيدۇ.

تىرىلىش كۈنى: ھەزرىتى ئىسانىڭ ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىشىنى خاتىرلەپ تەبرىكلىنىدىغان بايرامدۇر. بۇ بايرامدىن ئىلگىرى 40 كۈنلۈك تەۋبە ۋە پەرھىز ۋاقتى بار. بۇ 40 كۈنلۈك ۋاقىتنىڭ ئاخىرقى جۈمە كۈنى ھەزرىتى ئىسانىڭ كرېستقا مىخلانغانلىق كۈنى دەپ خاتىرلىنىدۇ. بۇ كۈننى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. جۈمەدىن ئىككى كۈن كېيىنكى دۈشەنبە كۈنى تىرىلىش كۈنى بايرىمى يەنى ھەزرىتى ئىسانىڭ تىرىلىش كۈنى دەپ تەبرىكلىنىدۇ. باھاردا تەبرىكلىنىدىغان تىرىلىش كۈنى بايرىمىنىڭ تارىخى ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن ئېنىق ۋاقتى چىركاۋ مەسئۇللىرى تەرىپىدىن ھەر يىلى يېڭىدىن بېكىتىلىدۇ.

ھىندۇئىزمدا تەبرىكلىنىدىغان كۆپلىگەن بايراملار بار. بۇلارنىڭ تەبرىكلىنىش شەكلى ۋە ۋاقتى ماكاندىن-ماكانغا قاراپ ئۆزگىرىدۇ. بۇددىزمدا بۇددىستلار كەڭ-كۆلەمدە تەبرىكلەيدىغان ۋەساك بايرىمى بار. ۋەساك بايرىمى بۇددانىڭ تۇغۇلۇشى، ھەقىقەتكە ئېرىشىشى ۋە نىرۋاناغا يېتىپ بارغانلىقىنى خاتىرلەپ، ماي ئېيىنىڭ تولۇنئاي كۈنىدە تەبرىكلىنىدۇ. بۇ بايرامدا ئەر-ئايال بۇددىستلار بۇتخانىلاردا ۋە مۇقەددەس يەرلەردە ئايلىنىپ يۈرۈپ ئىبادەت قىلىدۇ. يەنە يول، بۇتخانا ۋە ئۆيلەرنى زىننەتلەيدۇ.

2. دىنلارنىڭ ئىبادەت يەرلىرى

ئىبادەت دېگەن ۋاقىتمىزدا بىر يەرگە جەم بولۇپ قىلىنىدىغان ئىبادەت يەرلىرى ئەقلىمىزگە كېلىدۇ. ھەممە دىنلاردا بىر يەردە ئىبادەت قىلىش ئېھتىياجى سەۋەبىدىن ۋاقىتنىڭ ئۆتىشىگە ئەگىشىپ ئىبادەت يەرلىرى بىنا قىلىنغان. بۇ ئىبادەت يەرلىرى دىنلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە مەدەنىي ئادەتلىرىگە قاراپ شەكىل ئالغان. ئىبادەت يەرلىرىگە ئىبادەت قىلىنىدىغان يەر دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان مابەت دېگەن ئىسىم بېرىلگەن.

قۇرئانى-كەرىمدە يەر يۈزىدىكى تۇنجى ئىبادەت يېرى مەككىدىكى كەبەدۇر. ئىسلامنىڭ قەلبى بولغان كەبە مۇسۇلمانلارنىڭمۇ تۇنجى ئىبادەت يېرىدۇر. ئىسلام مەككىنىڭ سىرتىغا تارقالغان ۋاقىتتا مۇسۇلمانلار ياشاۋاتقان يەرلىرىگە ئىبادەت يەرلىرى بىنا قىلغان. بۇ ئىبادەت يەرلىرىگە سەجدە قىلىنىدىغان يەر مەناسىدىكى مەسجىد ئىسمى بېرىلگەن. مەسجىدلەرنىڭ چوڭى جامى دېيىلگەن. كۈنىمىزدە ھەر ئىككىلىسى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەت يەرلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ قوللىنىلماقتا.

مەسجىد ۋە جامىلەرنىڭ مەلۇم رولىرىغا قاراپ ئىسىملەندۈرۈلگەن بەزى يەرلىرى بار. بۇلار مېھراپ، مۇنبەر ۋە تەبلىغ ئورنىدۇر. ناماز ئوقۇغان ۋاقىتتا ئىمامنىڭ تۇرىدىغان يېرى مېھراپ، خۇتبە ئوقۇلىدىغان يەر مۇنبەر، تەبلىغ قىلىدىغان يەر تەبلىغ ئورنى دېيىلىدۇ. بەزى جامىلەردە مۇئەززىن يېرى، جامائەتكە ۋاقتىدا يېتىشەلمىگەنلەرگە ئاخىرقى جامائەت ئورنى، سۇلتانلار سالغان جامىلەرگە سۇلتانلارنىڭ ناماز ئوقۇشى ئۈچۈن ئايرىلغان ھۇنكار (پادىشاھ) ئورنى سېلىنغان. ئەزان مۇنارلىرى بىلەن تاھارەت ئالىدىغان فونتانلىق كۆل (شادىرۋان) جامىلەرنى تاماملىغان يەرلەردۇر.

مەسجىد ۋە جامىلەر ئاللاھقا ئىبادەت قىلىدىغان يەرلەر بولغانلىقى ئۈچۈن مۇقەددەستۇر. بۇ يەرلەردە رەسىم ۋە ھەيكەل يوقتۇر. چۈنكى ئىسلام مەدەنىيىتىدە رەسىم ۋە ھەيكەل مەۋجۇت بولغان يەرلەردە ئىبادەت قىلىش ياخشى ئەمەستۇر.

يەھۇدىلىكتە ئىبادەت يېرى مابەت مەركەزلىرىدۇر. بۇ مابەت بولسا تۇنجى قېتىم پادىشاھ سۇلايمان (سۇلايمان ئەلەيھىسسالام) تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان قۇددۇستىكى سۇلايمان مابەدى (بەت ھامىكداش)دۇر. مىلادى 70-يىلى بۇ مابەت تامامەن يىقىلغانلىقى ئۈچۈن تەۋراتتا ئەمىر قىلىنغان ئىبادەتلەرنىڭ بىر قىسمى توختىتىپ قويۇلغان. كۈنىمىزدە كۈندىلىك ئىبادەتلەر مابەدنى تەمسىل قىلىدىغان سىناگوگ دەپ ئاتىلىدىغان ئىبادەت يەرلىرى ياكى ھەرقانداق بىر يەردە قىلىنماقتا.

سىناگوگ يەھۇدىلىكتە كوللېكتىپ ئىبادەت قىلىنىدىغان يەردۇر. كوللېكتىپ ئىبادەت قىلىش بالاغەتكە يەتكەن (ئەڭ كىچىگى 13 ياش) ئەڭ ئاز ئون كىشى بىلەن قىلىنىدۇ. ئىبادەتكە ھاھام ياكى جامائەتتىن بىرسى رەھبەرلىك قىلىدۇ. سىناگوگلارنىڭ

مەلۇم بىر بىناكارلىق ئالاھىدىلىگى يوق. رايونلارغا ئاساسەن شەكلى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. لېكىن بارلىق سىناگوگلاردا ئۈچ نەرسە مۇتلەق بولىشى كېرەك. بۇلار: ئارۇن ـ ھاكۇدەش (مۇقەددەس ئىشكاپ)، نەر ـ ھاتامىد (داۋاملىق يېنىپ تۇرۇدىغان لامپا) ۋە تەۋادۇر. ئارۇن ـ ھاكۇدەش ئىچىدە قول يازما تەۋرات تومارلىرى بولغان بىر ئىشكاپتۇر. بۇ بىر جەھەتتىن سىناگوگىدىكى مىھراپنى ئىپادىلەيدۇ. نەر ـ ھاتامىد بولسا يېنىپ تۇرىدىغان بىر لامپىدۇر. تەۋا بولسا ئارۇن ـ ھاكۇدەشنىڭ ئۇدۇلىدا يەر ئالغان بىر يەردۇر. ئىبادەت جەريانىدا ئارۇن ـ ھاكۇدەشتىن چىقىرىلغان تەۋرات تۇمارى ھاھام تەرىپىدىن بۇ يەردە ئوقۇلىدۇ.

سىناگوگلارنىڭ جاملەرگە ئوخشاش مۇقەددەسلىكى بار. سىناگوگلارغا رەسىم ۋە ھەيكەل قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى بۇ نەرسىلەر بار يەردە ئىبادەت قىلىش چەكلەنگەن. سىناگوگقا ئۈيغۇن كىيىم كىيىپ ۋە باشنى يۆگەپ كىرىلىدۇ. بېشى ئۈچۈق كىرىش تەڭرىگە ھۆرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يەھۇدى ئەرلەر «كىپا» دەپ ئاتىلىدىغان دوپپىغا ئوخشايدىغان بىر نەرسە كىيىۋالىدۇ. ئاياللارمۇ باشلىرىنى يۆگەيدۇ.

خرىستىئانلىقنىڭ باشلانغۇچىدا ئىبادەت يېرى يوق ئىدى. زۇلۇم تۈپەيلىدىن تۈنجى خرىستىئانلار ئىبادەتلىرىنى مەخپى يەرلەردە قىلاتتى. 4 ـ ئەسىردە خرىستىئانلىق رىملىقلار تەرىپىدىن ئەركىن قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن ئىبادەت يەرلىرى بىنا قىلىنىشقا باشلىدى. ئىبادەت يەرلىرىنىڭ بۈيۈك ۋە كۆركەم بولغانلىرى كاتەدرال، كىچىك ۋە ئاددى بولغانلىرى چىركاۋ دېيىلىدۇ.

چىركاۋ ۋە كاتەدرالنىڭ كۆپلىگەن ئورتاق ئالاھىدىلىگى بار. بۇ ئىبادەت يەرلىرىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى شەرق تەرەپتە بولىدۇ. دەرۋازىنىڭ دەل ئۇدۇلىدا ۋاپتىز (سۇغا چۆمۈلدۈرۈش)، گۇناھ ئېتىراپى ۋە نىكاھ مۇراسىملىرى قىلىنىدىغان مىھراپ بار. راھىپ سۆز قىلىدىغان تەبلىغ ئورنىمۇ بۇ يەردىدۇر. مىھراپ ۋە تاملار ھەزرىتى ئىسا ۋە ئۈلۈغلارنىڭ رەسىم ۋە ھەيكەللىرى بىلەن بىزەلگەن. كاتولىك مەزھىبىگە ئائىت چىركاۋلارنىڭ كىرىش تەرىپىدە مۇقەددەس سۇ توشقۇزۇلغان بىر قاچا بولىدۇ. يەنە مىھراپنىڭ ئىكى تەرىپىدە مۇزىكا ئەترىتى ئۈچۈن ئايرىلغان يەرلەر بار. خرىستىئان ئىبادەت يەرلىرىدە ئاياللار، ئەرلەر ۋە باللار بىرلىكتە ئولتۇرىدۇ. ئىبادەت يەرلىرىدە بېشنى يۆگەش مەجبۇرىيىتى يوق.

ھىندۇئىزمدا جامائەت بىلەن ئىبادەت قىلىش ئەنئەنىسى بولمىسىمۇ، لېكىن ئىبادەت يەرلىرىنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيىتى بار. مابەتلەرنىڭ سېلىنىدىغان يېرى يۇلتۇزلارنىڭ ئەھۋالى ۋە مانترا دەپ ئاتىلىدىغان مۇقەددەس نوملارغا قاراپ بېكىتىلىدۇ. بېكىتىش ئىشىنى براھمان دەپ ئاتىلىدىغان راھىپلار قىلىدۇ. راھىپ دۇنيانى كۆتۈرۈپ

تۇرۇۋاتقانلىقىغا ئىشىنىلىدىغان مۇقەددەس يىلاننىڭ بېشىغا تەڭ كەلگۈدەك تۈنجى قۇزۇقنى يەرگە قاقىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن مابەتنىڭ سېلىنىشى تاماملىنىدۇ.

شەھەر بۇتخانىلىرى كۆپلىگەن ھوجرا، ھويلا، تۆۋرۈكلۈك زال، يۇيۇنۇش كۆلچەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزى بۇتخانىلاردا ماناستىر، مەكتەپ ھەتتا دوختۇرخانىلارمۇ بار. بۇ جەھەتتىن شەھەر مابەتلىرى كۆللىيەگە (ھەممە نەرسە تەل بولغان يەرگە) ئوخشايدۇ.

بۇددىزمدا ئىبادەت يەرلىرى بۇت ئۆيى مەنىسىنى ئىپادىلەپ، پاگودا دېيىلىدۇ. پاگودىلاردا بۇددانىڭ ھەيكەللىرى بار.

6 ـ باب. دىنلاردا ئەخلاق ئاساسلىرى

1. توغرىلىق

توغرىلىق بىر كىشىنىڭ سۆز، چۈشەنچە، ھەرىكەتلىرىدە توغرا ۋە دۇرۇست بولۇشى دېگەنلىكتۇر. باشقىچە ئېيتقاندا، توغرىلىق شەخسىنىڭ ئۆزى بىلەن سۆزىنىڭ ئوخشاش بولۇشىدۇر. توغرىلىققا بارلىق دىنلاردا ئەھمىيەت بېرىلگەن. مەسىلەن يەھۇدىلىكتە: «باشقىسىنىڭ مېلىنى ئوغرىلاش، ھىلە قىلىش، يالغان ئېيتىش ۋە يالغان يەرگە قەسەم قىلىش قاتارلىق توغرا بولۇشقا توسالغۇ بولىدىغان ناچار قىلمىشلار چەكلەنگەن.» يەھۇدىلىكنىڭ مۇقەددەس كىتابى تەۋراتتا بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن: «ئوغرىلىق قىلماڭلار، ھىيلىگەرلىك قىلماڭلار ۋە سەۋەپسىز يالغان ئېيتماڭلار، مېنىڭ ئىسمىم بىلەن يالغان يەرگە قەسەم قىلماڭلار.» (لەۋىيلار، 19: 11 ـ 12)

ئىنجىلدا ھەزرىتى ئىسا راستچىللىق ھەققىدە ئىنسانلارغا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ: «ئەڭ كىچىك ئىشلاردا توغرا بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرالىغانلار، بۈيۈك ئىشلاردىمۇ توغرا بولالايدۇ. كىچىك ئىشلاردىمۇ توغرا بولالمىغانلار، ھەرقانداق بىر ۋاقىتتا توغرا بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدۇ» دېگەن. (لوقا، 16: 10)

ھىندۇئىزمدا توغرىلىق كىشىنىڭ قارماسىغا (ئەمەللىرىگە) تەسىر قىلىدىغان مۇھىم ئەخلاقى پرىنسىپلاردىن بىرىدۇر. توغرىلىق كىشىنىڭ قارماسىنى تۈزىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئادەم قايتا ـ قايتا دۇنياغا كېلىش ئازابىدىن قۇتۇلغان بولىدۇ. كۈنىمىزدە دۇنيانىڭ بۈيۈك دىنلىرىدىن بىرسى بولغان بۇددىزمدا توغرىلىق ئاساسى پرىنسىپ قىلىنىدۇ. بۇددىزمدا دۇنيانىڭ ئازاپ ـ ئوقۇبەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ، نىرۋاناغا يېتىپ بېرىشنىڭ يولى توغرىلىقتىن ئۆتىدۇ. ئىنسانلار نىرۋاناغا يېتىپ بېرىپ، ھۇزۇر ۋە بەختنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن چۈشەنچىسى، نىيىتى، قارارى، سۆزى، ھەرىكىتى، كەسپى، قىسقىسى ھاياتىنىڭ ھەر باسقۇچىدا توغرا بولۇشى كېرەك.

ئىنسانلارغا پايدىلىق بولغانلىقى ئۈچۈن توغرىلىق ئىسلام دىنىنىڭ ئەمرلىرى ئارىسىدا يەر ئالغان. قۇرئانى ـ كەرىمدە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە مۇسۇلمانلارغا خىتاپ قىلغان بىر ئايەتتە ئاللاھتائالا مۇنداق دەيدۇ: «**(ئى مۇھەممەد!) ئاللاھ سېنى بۇيرۇغاندەك توغرا يولدا بولغىن، ساڭا ئىمان ئېيتقانلارمۇ توغرا يولدا بولسۇن. (مەنئى قىلىنغان ئىشلارنى قىلىپ) ئاللاھنىڭ چەكلىرىدىن چىقىپ كەتمەڭلار، شۈبھىسىزكى، ئاللاھ قىلمىشىڭلارنى كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇر.**» (ھۇد سۈرىسى، 112 ـ

ئايەت) قۇرئانى ـ كەرىمدە توغرا بولۇشنىڭ يوللىرى كۆرسىتىلگەن. قۇرئانى ـ كەرىمدىكى نەسىھەتلەرگە ئاساسەن توغرا بولۇش ئۈچۈن، توغرا بولغانلار بىلەن بىرگە بولۇش ۋە توغرا ئىنسانلار بىلەن دوست بولۇش لازىمدۇر. (تەۋبە سۈرىسى، 119 ـ ئايەت)

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىر ھەدىسىدە توغرىلىقنىڭ ئىسلام دىنىدىكى ئەھمىيىتى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «شۈبھىسىز، توغرىلىق ياخشىلىققا، ياخشىلىق جەننەتكە ئېلىپ بارىدۇ. كىشى توغرا سۆزلەپ ئادەتلەنسە، ئاللاھ نەزىرىدە توغرا ئىنسان دەپ يېزىلىدۇ. يەنە شۈبھىسىز، يالغان ئەسكىلىككە، ئەسكىلىك جەھەننەمگە ئېلىپ بېرىدۇ. كىشى يالغان ئېيتىۋېرىپ، ئاللاھ نەزىرىدە يالغانچى دەپ يېزىلىدۇ.» (رىيازۇسسالىھىن تەرجىمىسى، 86 /1)

بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، توغرىلىق ئىسلامنىڭ ۋە باشقا دىنلارنىڭ ئىنساندا بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرسىدۇر. ھەتتا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بارلىق دىنلارنىڭ ئاساسى مەقسىدى توغرا، دۇرۇست ۋە ئىشەنچلىك ئىنسانلار يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ سەۋەپتىن تارىخ بويىچە بارلىق پەيغەمبەرلەر ۋە دىنىي رەھبەرلەر ئىنسانلارنىڭ توغرا بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن.

2. پاكىزلىق

دىنلارنىڭ ئەمىر ـ چەكلىمىلىرى تەتقىق قىلىنغان ۋاقىتتا ھەممىسىدە شەخس ۋە جەمئىيەتكە بولغان پايدىسىغا دىققەت قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ جەھەتتە دىنلار شەخس ۋە جەمئىيەتكە نىسبەتەن پايدىلىق بولغان پاكىزلىققا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ.

دىنلاردا پاكىزلىق ماددى ۋە مەنىۋى دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلىدۇ. بەزى دىنلاردا مەنىۋى پاكىزلىققا، بەزى دىنلاردا ھەر ئىككىلىسىگە ئوخشاش نىسبەتتە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

يەھۇدىلىكتە ماددى ۋە مەنىۋى پاكىزلىك ئۈستىدە ئالاھىدە توختالغان. يەھۇدىلىكنىڭ قارىشىچە، «ئىنسان ئاللاھنى خوش قىلىشى ئۈچۈن يۇيۇنۇشى، پاكىزلىنىشى ۋە ھەر تۈرلۈك خام ـ خىياللاردىن پاكىزلىنىشى كېرەك.» (ئىشايا، 1، 16 ـ 17)

خرىستىئانلىقتا پاكىزلىق چۈشەنچىسى مەنىۋىياتنى ئاساس قىلىدۇ. ھەزرىتى ئىسا تاشقى پاكىزلىققا قارىغاندا ئىنساننىڭ ئىچكى پاكىزلىقى ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ توختالغان. تاشقى پاكىزلىققا ئەھمىيەت بېرىپ ئىچكى پاكىزلىققا سەل قارىغانلارنى ھەزرىتى ئىسا مۇنداق ئاگاھلاندۇرغان: «قەلبىڭىز بارلىق ناچار خىياللاردىن پاكىزلىنىپ بولغاندىن كېيىن ھەرىكەتلىرىڭىز بىلەن ماڭا چوقۇنۇڭ.» بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە بۇ دىنلاردا سىرتقى پاكىزلىققىمۇ سەل قارالمىغان. ھىندۇئىزمنىڭ كۆپلىگەن كىتابلىرىدا

مۇنچىغا چۈشۈش ئۇسۇلى، ۋاقتى ۋە پايدىلىرى ھەققىدە تەپسىلى توختالغان مەزمۇنلار بار.

ئىسلام دىنى پاكىزلىققا ناھايىتى زور ئەھمىيەت بەرگەن. ئىسلامنىڭ پاكىزلىققا بەرگەن ئەھمىيىتى تۈپەيلىدىن، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا تۇنجى كەلگەن ئايەتلەردە پاكىزلىق تىلغا ئېلىنغان. جانابى ئاللاھ بۇ ئايەتلەردە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا مۇنداق دېگەن: **«ئى (ۋەھيى نازىل بولغان چاغدا) كىيىمگە چۈمكىلىۋالغۇچى (پەيغەمبەر!) تۇر! (ئىنسانلارنى) ئاللاھنىڭ ئازابىدىن ئاگاھلاندۇر! پەرۋەردىگارىڭنى ئۇلۇغلا! كىيىمىڭنى پاك تۇت. ئازابتىن (يەنى ئازابقا قالدۇرىدىغان ئىشلاردىن) يىراق بول.»** (مۇددەسسىر سۈرىسى، 1-5-ئايەتلەر) بۇنىڭغا ئوخشاش پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن مۇسۇلمانلارغا كىيىملىرىنى پاكىز تۇتۇشقا، جىسمانى پاكىزلىققا دىققەت قىلىپ، ناچار ئىشلاردىن يىراق تۇرۇش بىلەن مەنىۋى پاكىزلىققىمۇ ئەمىر قىلغان. (نىسا سۈرىسى، 36-ئايەت)

ئىسلامدا پاكىزلىق دېيىلگەن ۋاقىتتا ئىنساننىڭ بەدەن، يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، تۇرۇۋاتقان مۇھىت ۋە ئەتراپىنىڭ پاكىز تۇتىلىشى، كۆڭۈلنىڭ ھارام دەپ قارالغان ناچار پىكىرلەردىن پاكىزلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سەۋەپتىن مۇسۇلمانلار كۈندىلىك تۇرمۇش ۋە ئىبادەتلىرىدە پاكىز بولۇشى كېرەك.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، دىنلاردا ئىنساننىڭ جىسمانىي جەھەتتە پاكىز بولۇشى مەنىۋى جەھەتتە پاكىز بولۇشى بىلەن بىرلەشكەندىلا ئاندىن ھەقىقى پاكىزلىق مەيدانغا كېلىدىغانلىقى سۆزلەنمەكتە. شۇڭا ئىنسانلار كىيىم-كېچەكلىرى، بەدىنى ۋە مۇھىتىنى پاكىز تۇتقاندەك قەلبىنىمۇ پاكىز تۇتىشى كېرەك. چۈنكى ھەممە جەھەتتە پاكىز بولغان ئىنسان ئۆزىگە ئىشىنىدىغان، ھەممە نەرسىنىڭ ياخشى تەرىپىنى كۆرىدىغان، يامانلىق ئويلىمايدىغان، نازاكەتلىك ۋە بەختلىك ئىنساندۇر. مۇشۇنداق ئىنسانلاردىن تەركىپ تاپقان جەمئىيەتتە ئىتتىپاقلىق، ھۇزۇر-ھالاۋەت ۋە بەخت-سائادەت قولغا كېلىدۇ. بۇنداقتا دىنىنىڭ مەقسىدىمۇ ئەمەلگە ئاشقان بولىدۇ.

3. ياخشىلىق ۋە ياردەملىشىش

ياخشىلىق ۋە ياردەملىشىش ئىنساننىڭ قەلبىگە سۆيگۈ، مېھرى-شەپقەت تۇيغۇلىرىنى يەرلەشتۈرىدىغان، ئىجتىمائىي ھەمكارلىشىشنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان پەزىلەتلەردۇر. گۈزەل ئەخلاق يېتىلدۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدىغان دىنلار ياخشىلىق قىلىش ۋە ياردەملىشىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ سەۋەپتىن دېيىشكە بولىدۇكى، ياخشىلىق قىلىش ۋە ياردەم قىلىش بارلىق دىنلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىدۇر.

يەھۇدىيلىكنىڭ مۇقەددەس كىتابى تەۋراتتا، ھەر شەخس كۆچىنىڭ يېتىشىچە خەير ـ ساخاۋەت قىلىشقا ئەمر قىلىنغان. يەھۇدى ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ ھۆكۈم باي ياكى كەمبەغەل بولسۇن ھەممىگە ئورتاقتۇر. ھەممە ئادەم كۈچى يەتكەن نىسبەتتە ياردەم قىلىشى كېرەك. يەنە تەۋراتنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلار يۇمشاق خۇيلۇق بولۇشى ئۈچۈن ياخشىلىق قىلىشى، پېقىر ـ يوقسۇل ۋە ياردەمگە موھتاج كىشىلەرگە ياردىمىنى ئايىماسلىقى كېرەك.

خرىستىئانلىقنىڭ مۇقەددەس كىتابى ئىنجىلدا ياخشىلىق ۋە ياردەملىشىشنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە كۆپ توختالغان. ھەزرىتى ئىسا ئەبەدى بەختنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ياخشى ئىشلارنى قىلىشنى ۋە ياردەمگە موھتاجلارغا ياردەم بېرىشنى نەسىھەت قىلغان. ئۇ ياخشىلىق قىلغان ۋاقىتتا جاۋاب قايتۇرۇلۇشنى ئويلىماي قىلىشنىلا بۇيرۇپ، پەقەتلا ئۆزىگە ياخشىلىق قىلغانلارغا ياخشىلىق قىلىشنى قاتتىق تەنقىد قىلغان.

ھىندۇئىزم ۋە بۇددىزمدا ياخشىلىق ۋە ياردەملىشىش شەخسنىڭ ئەبەدى بەختنى قولغا كەلتۈرۈشىنىڭ يولى دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇددىزمنىڭ قۇرغۇچىسى بۇددا ئىنسان ئەبەدىي بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن، باشقىلارغا زىيان سالماسلىقنىڭ يېتەرلىك بولمايدىغانلىقى، ئىنسانلارغا ياخشىلىق قىلىشنىڭ شەرت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ياخشىلىق قىلىش ۋە ئىنسانلارغا ياردەم قىلىشقا ئالدىراش ئىسلام دىنى ئەمر قىلغان مۇھىم ۋەزىپىلەردىن بىرى. جانابى ئاللاھ قۇرئانى ـ كەرىمدە بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: **«ئاللاھقا ئىبادەت قىلىڭلار، ئۇنىڭغا ھېچقانداق نەرسىنى شېرىك كەلتۈرمەڭلار، ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇق ـ تۇققان، يېتىم، ـ يوقسۇل، يېقىن خوشنا، يىراق خوشنا، ياندىكى ھەمراھ (ساۋاقداش، سەپەرداش)، يولۇچى، مۇساپىر ۋە قول ئاستىڭلاردىكى كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىڭلار. شۈبھىسىزكى، ئاللاھ ئۆزىنى بىلەرمەن چاغلايدىغان ماختانچاق ۋە مۇتەكەببىرلەرنى ياقتۇرمايدۇ.»** (نىسا سۈرىسى، 36 ـ ئايەت)

ئىنسانلارنىڭ غورورىغا تەگمەي، ئۇلارنى خىجىل قىلماي قىلىنغان ياخشىلىق ئىسلامدا گۈزەللىكلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسىدۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: «دىن قېرىندىشىغا بىلدۈرمەستىن ياردەم قىلغان ئادەمگە ئاللاھ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە ياردەم قىلىدۇ.» دېگەن. (بەيھاقى، «جامىئۇس سەغىر»، «شابۇل ئىمان»)

ئىسلام ۋە باشقا دىنلاردا ياخشىلىق قىلىشنىڭ بىر نەچچە يولى بار. ياخشىلىق قىلىش ۋە ياردەم قىلىش ئۈچۈن مۇتلەق باي بولۇش شەرت ئەمەس. يوقسۇلغا پۇل بېرىش بىر ياخشىلىق بولغىنىدەك، يولۇچىغا يول كۆرسىتىپ بېرىشمۇ بىر ياخشىلىقتۇر. ياشانغانلار، يېتىملەر ۋە كېسەللەرنى يوقلاشمۇ بىر ياخشىلىقتۇر. ئىنسانلارغا قارىتا ياخشى مۇئامىلە قىلىش ۋە كۆلۈمسىرەشمۇ بىر ياخشىلىقتۇر. ھەتتا كىشى ئۆز قەلبىدە

ئىنسانلارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىنى ئويلاپ ئىچ ئاغرىتىشمۇ بىر ياخشىلىقتۇر. چۈنكى مەلۇم بىر ئۇسۇلدا ياردەم قىلىش ئىمكانى بولمىغان ۋاقىتلاردا كىشىنىڭ خىيالىدا ياخشىلىق قىلىشنى ئويلىشى ئۇ شەخسنىڭ ئەخلاقى جەھەتتىن گۈزەللىشىشىگە سەۋەپ بولىدۇ. بۇلار ئىنساننىڭ مەڭگۈلۈك بەخت-سائادىتىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تۈرتكە بولىدۇ.

قۇرئانى-كەرىمدە ياخشىلىقلار مۇتلەق نەتىجىسىنى كۆرىدۇ، دېيىلگەن. ئاللاھتائالا قىلىنغان ياخشىلىق ۋە ياردەملەرنىڭ جاۋابىنى قايتۇرىدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن: **«ئەر-ئايال مۆمىنلەردىن ياخشى ئىش قىلغانلار جەننەتكە كىرىدۇ.»** (نىسا سۈرىسى، 7-8-ئايەت)

4. چوڭلارغا ھۆرمەت

چوڭلار ياش، بىلىم ۋە تەجرىبە جەھەتتە ئۈستۈن بولغان ئىنسانلاردۇر. بۇ سەۋەپتىن چوڭلار كىچىكلەردىن ھۆرمەت تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن: توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يەرلەردە ئۆزلىرىگە يەر بېرىلىشىنى، سۆزلىرىنىڭ تىڭشىلىشىنى، ئۆزلىرىگە قارىتا ھۆرمەتسىزلىك قىلىنماسلىقنى ئۈمىد قىلىدۇ. ھەر ئادەمنىڭ ياشانغاندىن كېيىن كىچىكلەردىن ھۆرمەت تەلەپ قىلىشى تەبىئىي ئەھۋالدۇر. چۈنكى ئىسلام ۋە باشقا دىنلاردا چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىش ئەمىر قىلىنغان.

چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىش ئالدى بىلەن ئائىلە چوڭلىرىدىن يەنى ئاتا-ئانىدىن باشلىنىدۇ. ئائىلىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئانا ۋە دادا شەخسنىڭ ئۆسۈپ-يېتىلىشىگە كۆپ ئەجىر سىڭدۈرىدۇ. بۇ سەۋەپتىن، دىنلار ئاتا-ئانىغا ھۆرمەت قىلىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان. ھەزرىتى مۇساغا ئەۋەتىلگەن ئون ئەمىردىن بىرسىدە: «ئانا ۋە داداڭغا ھۆرمەت قىل» (چىقىش: 20-12) دېيىلگەن. بىر ئادەم ھەزرىتى ئىسادىن مەڭگۈلۈك بەخت-سائادەتنى قانداق قولغا كەلتۈرىمەن دەپ سورىغان ۋاقىتتا، ئاتا-ئانىغا ھۆرمەت قىلىشقا بۇيرىغان.

قۇرئانى-كەرىمدە ئاتا-ئانىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىش گۇناھ ھېسابلىنىدۇ. قۇرئانى-كەرىمدە بۇ ھەقتە كۆپلىگەن ئايەتلەر بار. بۇ ئايەتلەردىن بىرسىدە ئاللاھتائالا مۇنداق دەيدۇ: **«راببىڭ پەقەت ئۆزىگە ئىبادەت قىلىشىڭلارنى، ئاتا-ئاناڭلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىشىڭلارنى ئەمىر قىلدى. ئۇلاردىن بىرسى ياكى ئىككىسى سېنىڭ يېنىڭدا ياشىنىپ قالسا ئۇلارغا «ئوھ!» دېمىگىن، ئۇلارغا ئازار بەرمە، ئىككىلىسىگە گۈزەل سۆزلەر سۆزلە.»** (ئىسرا سۈرىسى، 23-ئايەت)

چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىش پەقەت ئائىلە چوڭلىرىغىلا خاس ئەمەس. ئىسلام دىنىي ۋە باشقا دىنلاردا ئائىلىسىدىن بولسۇن ياكى بولمىسۇن، چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلغان. مەسىلەن: تەۋراتتا: «ئاق چاچلىق كىشىلەرنىڭ ئالدىدا

ئورنىڭدىن تۇر! چوڭلارغا ھۆرمەت قىل ۋە ئاللاھتىن قورققىن.» (لەۋىيلەر، 19: 32) دېيىلگەن. خرىستىئانلارنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدا ياشىنىپ قالغان ئاتا-ئانىغا ھۆرمەت قىلىش، ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىش تەۋسىيە قىلىنغان. پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «چوڭلارغا ھۆرمەت، كىچىكلەرگە شەپقەت قىلمىغانلار بىزدىن ئەمەستۇر.» (تىرمىزى: «بىرر») دەپ، چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىشنىڭ ئىسلامدىكى ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن.

5. باشقىلارغا زىيان سالماسلىق

بىر جەمئىيەتنى تەشكىل قىلىدىغان شەخسلەرنىڭ بىر قىسىم ھەقلىرى بار. بۇلارنىڭ بېشىدا ھايات، تەپەككۇر، ئەقىدە، مال-مۈلۈك ئىگىسى بولۇش، ئىپپىتىنى قوغداش، ئەركىنلىكىنى قوغداش قاتارلىق ھەقلىرىنى ساناپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. بۇ ھەقلەرنىڭ مۇداپىئە قىلىنىشى جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ بىر-بىرىنىڭ ھەقلىرىگە رىئايە قىلىش بىلەن مۇمكىندۇر. كىشىلەرنىڭ ھوقۇقلىرىغا رىئايە قىلىنغان جەمئىيەتتە خاتىرجەملىك ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ بەخت-سائادىتىنى ئاساسى ئۆلچەم قىلىدىغان دىنلار باشقىلارنىڭ ھەققىگە تاجاۋۇز قىلماسلىقنى دىندارلىق ۋە گۈزەل ئەخلاقنىڭ ئاساسى ئۆلچىمى قىلغان. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىگە قىلىنىشنى خالىمىغان بىر نەرسىنى باشقىلار ئۈچۈنمۇ خالىماسلىق كۆپلىگەن دىنلاردا تەۋسىيە قىلىنغان. بۇ تەۋسىيەنى ھىندۇئىزم، بۇددىزم، جاينىزم، كۇڭزىچىلىق، يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق ۋە ئىسلامدا ھەر خىل شەكىلدە ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىر ھەدىسىدە: «بىر ئادەم ئۆزى ئۈچۈن ئارزۇ قىلغان نەرسىنى باشقىلار ئۈچۈنمۇ ئارزۇ قىلمىغۇچە ھەقىقى مۇئمىن بولالمايدۇ.» (بۇخارى، سەھىھ، «ئىمان») دېگەن. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ ھەدىسىگە ئاساسەن بىر مۇئمىن ئۆزىگە زىيان سېلىشنى خالىمىغاندەك، باشقىلارغىمۇ زىيان سېلىشنى خالىماسلىقى كېرەك.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام باشقا بىر ھەدىسىدە مۇسۇلماننى باشقىلارغا قولى ۋە تىلى بىلەن زىيان سالمىغان ئادەم دەپ ئىزاھلىغان.

نەتىجىدە، ئىسلامدىن باشلاپ بارلىق دىنلاردا باشقىلارغا زىيان سالىدىغان ھەرىكەتلەر چەكلەنگەن. باشقىلارنىڭ جېنى، مېلى ۋە ئىپپىتىگە زىيان سېلىش ئەڭ چوڭ ئەخلاقسىزلىق ھېسابلىنىپ، بۇ خاتالىقلارنى قىلغانلار ئىنسانىيەت ئۈچۈن زىيانداش ھاشارەت دەپ قارالغان.

5.1. قان تۆكمەسلىك

ئىسلام ۋە باشقا دىنلار چەكلىگەن ئەڭ ئېغىر گۇناھلاردىن بىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتۇر. ئۆلتۈرۈش ئىنساننىڭ تۇغۇلۇشىدىن باشلاپلا ئىگە بولغان ھەقلىرىدىن بىرى بولغان ياشاش ھەققىنى يوقۇتۇش دېگەنلىكتۇر. بىر ئىنساننى سەۋەپسىز ھالدا قەستەن ئۆلتۈرۈش ئىنسانلىق جىنايىتىدۇر. دىنىي جەھەتتە بولسا ئەڭ ئېغىر گۇناھلاردىن بىرىدۇر. بۇ سەۋەپتىن بارلىق دىنلاردا جىنايەت قىلىش چەكلەنگەن.

يەھۇدىلىكنىڭ ئون ئاساسىدىن بىرى جىنايەت ئۆتكۈزمەسلىكتۇر. بۇ ھەقتە يەھۇدىلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى تەۋراتتا: «ئۆلتۈرمە» (چىقىش، 20: 14) ئەمرى بار. بۇ ئەمر بىلەن ئىنساننىڭ ئەڭ مۇھىم قىممىتى بولغان ياشاش ھەققى قوغدىلىپ، ئىنساني ھاياتنىڭ مۇقەددەسلىگى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. بۇ ئەمر بىلەن يەنە جەمئىيەتنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىنىڭ ساقلىنىشى مەقسەت قىلىنغان.

خرىستىئانلىقنىڭ مۇقەددەس كىتابى ئىنجىلدا جىنايەت ئىشلەش مەڭگۈلۈك بەخت ئالدىدىكى تۇسالغۇ دەپ قارالغان. بۇ سەۋەپتىن ھەزرىتى ئىسا مەڭگۈلۈك بەختنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپلارنىڭ بېشىدا جىنايەت ئۆتكۈزمەسلىكنى ئېيتقان.

ھىندى دىنلىرىدىمۇ جىنايەت ئىشلەش ئىنساننىڭ ئەبەدى بەخت ـ سائادىتىنى قولغا كەلتۈرۈشىدىكى تۇسالغۇلاردىن بىرى دەپ قارالغان. مەسىلەن، بۇددىزمدا ئىنسان دۇنيانىڭ ئازاپ ـ ئوقۇبەتلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بەش چەكلىمىدىن بىرى بولغان جىنايەت سادىر قىلىشتىن يىراق تۇرۇشقا بۇيرۇلغان.

ئىسلام دىنى ئىنساننى مەخلۇقاتلارنىڭ ئەڭ قەدىرلىكى ۋە ئەڭ ئۈستۈنى، ئىنسان ھاياتىنىڭ قوغدىلىشىنى دىنىنىڭ ئاساسىي نىشانى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ سەۋەپتىن ئىسلامدا ئىنسان جېنىغا قەست قىلىش ئەڭ ئېغىر گۇناھ دەپ قارىلىدۇ. قۇرئانى ـ كەرىمدە بۇ ھەقتە: **«كىم يەر يۈزىدە بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا قارشى چىقماي (ھەقسىز يەرگە) قان تۆكسە، پۈتۈن ئىنسانلارنى ئۆلتۈرگەندەك بولىدۇ. ھەركىم بىر جاننى قۇتقۇزسا، پۈتۈن ئىنسانلارنى قۇتقۇزغاندەك بولىدۇ.»** (مائىدە سۈرىسى، 32 ـ ئايەت) دېيىلگەن.

5.2. ئوغرىلىق قىلماسلىق

دىنلارنىڭ ئالەمشۇمۇل تەۋسىيەلىرىدىن بىرى ئوغرىلىق قىلماسلىقتۇر. بۇ تەۋسىيە ئەڭ مۇھىم ئەخلاقى ۋە دىنىي تەربىيەدۇر. دەسلەپكى دەۋرلەردىن باشلاپ بۇ ئەمر داۋاملىق ئىنسانىيەتنىڭ كۈنتەرتىۋىدە بولغان.

ئوغرىلىق شەخس ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن زىيىنى چوڭ بولغان بىر ئەخلاقسىزلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ئىسلام دىنىدىن باشلاپ بارلىق دىنلاردا چەكلەنگەن. مەسىلەن: يەھۇدىلار رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئون ئەمرنىڭ بىرى «ئوغرىلىق قىلما» دېگەن ئەمردۇر. (چىقىش، 15:20) بۇ ئەمر بىلەن ئوغرىلىق قەتئىي چەكلىنىپ، شەخسنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى قوغداش مەقسەت قىلىنغان. ئوچۇق ـ ئاشكارا ئوغرىلىق قىلىش بىلەن بىرگە ھىلە ۋە ئالدامچىلىق بىلەن باشقىلارنىڭ مېلىنى ئىگەللىۋېلىشمۇ ئوغرىلىق تۈرلىرى قاتارىدا چەكلەنگەن.

خرىستىئانلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى ئىنجىلدا ھەزرىتى ئىسا ئوغرىلىقتىن يىراق تۇرۇشنى خرىستىئانلىقنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئاساسى ھۆكۈملىرىدىن بىرى دەپ كۆرسەتكەن.

ھىندى دىنلىرىدا ئوغرىلىق كىشىنىڭ شەخسىيىتىنى كىرلەتىشكە سەۋەپ بولىدىغان ئەخلاقسىزلىق دەپ ھېسابلانغان. بۇ سەۋەپتىن ھەقىقەتكە يېتىشنى ئارزۇ قىلغان كىشىلەر جىنايەت سادىر قىلىشتەك ئەخلاقسىز ھەرىكەت ۋە ئوغرىلىقتىن يىراق تورۇشى كېرەك.

ئىسلام دىنىدىمۇ ئوغرىلىق قىلىش ھارام قىلىنىپ، ئەڭ بۈيۈك گۇناھلاردىن سانالغان. چۈنكى ئوغرىلىق باشقىلارنىڭ ھەققىنى يېيىشكە سەۋەپ بولىدۇ. باشقىلارنىڭ ھەققىنى يېيىش بولسا، ئاللاھ تەرىپىدىن كەچۈرۈم قىلىنماي مۇتلەق جازاسى بېرىلىدىغان گۇناھلاردۇر.

ئىسلامدا ھەممە ئادەم ئىشلەپ، ئۆز ئەمگىكى بىلەن تاپقان ھالال نەرسىلەرنى يېيىشى كېرەك. ئۆز ئەمگىكى بىلەن تاپقان پۇل ھالالدۇر. بۇ سەۋەپتىن كىشى ئۆزى ۋە ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇشىنى ھالال يولدىن قامدىشى كېرەك. ئۆزىنىڭ مېلىنى قانچىلىك مۇھىم دەپ بىلسە، باشقىلارنىڭ مېلىنىمۇ شۇنداق مۇھىم دەپ بىلىشى كېرەك.

نەتىجىدە ئوغرىلىق ئىسلام ۋە باشقا دىنلار چەكلىگەن ئەخلاقسىز قىلمىشتىن بىرىدۇر. چۈنكى ئوغرىلىق ئىنسان شەرىپىگە توغرا كەلمەيدىغان، شەخس، جەمئىيەتكە زىيان سالىدىغان ناچار قىلمىشتۇر. ئوغرىلىق باشقىلارنىڭ ئەمگىكىگە ھۆرمەتسىزلىك بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلغانلىقتۇر. بۇ سەۋەپتىن ئوغرىلىق دىن ۋە ئەخلاق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن كەلمىگىنىدەك، قانۇنلارغىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

5.3. زىنا قىلماسلىق

زىنا ئوتتۇرىسىدا نىكاھ بولمىغان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى جىنسىي مۇناسىۋەتتۇر. زىنا مەلۇم شەخسنىڭ ئىپپىتى، شەرىپى، ئائىلىسى ۋە ئىنسان نەسلىنى تەھدىت قىلىدىغان زىيانلىق بىر ئىشتۇر. بۇ سەۋەپتىن زىنا بارلىق دىنلار ۋە قانۇن ـ تۈزۈملەردە

چەكلىنىپ، بۇ خىل ئەخلاقسىزلىقنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

يەھۇدىيلىكنىڭ ئاساسى ئەمرلىرىدىن بىرى «زىنا قىلماسلىق» (چىقىش 20: 14) ئەمرىدۇر. بۇ ئەمر ئاساسىدا يەھۇدىيلىك زىنا ھېسابلىنىدىغان قىلمىشلارنى كۆرسىتىپ، بۇ قىلمىشلارغا ھەرخىل جازالار بەرگەن. يەھۇدىيلىكتە ئۆيلىنىشتىن ئىلگىرى قىلىنغان جىنسىي مۇناسىۋەت زىنا دائىرىسىگە كىرىدۇ.

خرىستىئانلىق يەھۇدىيلىكنىڭ «زىنا قىلما» دېگەن پرىنسىپىنى ئەينەن قوبۇل قىلغان. ھەزرىتى ئىسا بۇ ئەمرنى ئىنسانلارغا قايتىدىن خاتىرلىتىپ، ئۇنى چوڭقۇر مەناغا ئىگە قىلغان. ھەزرىتى ئىسانىڭ ئىنجىلدىكى سۆزلىرىدە بىر ئايالغا يامان نىيەت بىلەن قاراشمۇ زىنا ھېسابلىنىدۇ. بۇ سەۋەپتىن شەخسنى زىناغا يېقىنلاشتۇرىدىغان ھەر تۈرلۈك ھەرىكەتلەردىن يىراق تۇرۇش كېرەك. (ماتتا، 5: 27-30)

ھىندى دىنلىرىدىن بۇددىزمدا زىنا ئىنسان يىراق تۇرۇشقا تېگىشلىك بەش چەكلىمىدىن بىرىسىدۇر. بۇ دۇنيانىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ نىرۋاناغا يېتىشنى خالىغان ئادەم زىنانىڭ ھەر تۈرلۈكىدىن يىراق تۇرۇشى كېرەك. ھەتتا بىر ئايالغا يامان نىيەت بىلەن قاراشتىنمۇ ھەزەر ئەيلىشى كېرەك. بۇددىزمنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى بۇددا كىشىنى زىناغا يېقىنلاشتۇرىدىغان ھەر تۈرلۈك ھەرىكەتلەردىن يىراق تۇرۇشنى بۇيرىغان[3].

ئىسلام دىنىدا شەرەپ، ئىپپەتنى قوغداش مۇسۇلمان ئەر-ئايالنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرىدۇر. قۇرئانى-كەرىمدە «**زىناغا يېقىنلاشما! چۈنكى ئۇ بىر ھاياسىز ۋە ئەخلاقسىز ھەرىكەتتۇر**» (ئىسرا سۈرىسى، 32-ئايەت) دېيىلگەن. بۇ ئارقىلىق زىنانىڭ ئوچۇق بىر ئەخلاقسىزلىق ۋە يولدىن چىققانلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، ئىنساننى زىناغا يېقىنلاشتۇرىدىغان ھەرىكەتلەر ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن.

زىنا جەمئىيەتنىڭ بۇزۇلىشى، ئائىلىنىڭ پارچىلىنىشى، دوستلۇق، ئۇرۇق-تۇققانلىق قاتارلىق مەنىۋى رىشتىنىڭ ئۈزۈلىشى، جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق قارىشىنىڭ يۇقۇلىشىغا سەۋەپ بولىدىغان ھەرىكەت بولغانلىقى ئۈچۈن ئىسلام دىنى بۇ ھەرىكەتنى قاتتىق چەكلىگەن.

مازدەكىزم ۋە ساتانىزمغا ئوخشاش بۇزۇق دىنىي ھەرىكەتلەردىن باشقا بارلىق دىنلار ۋە دىنىي ئېقىملار زىنادىن يىراق تۇرۇشنى بۇيرۇيدۇ.

3. پائۇل كاروس: «بۇددانىڭ تەۋسىيەلىرى»، تەرجىمان: تىئومان ئوچگون، رم نەشرىياتى، ئىستانبۇل، 1984. 176-بەت.

5.4. يالغان گۇۋاھلىق بەرمەسلىك

دىنلارنىڭ ئىنسانلارنى چەكلىگەن ئەخلاقسىز قىلمىشلىرىدىن بىرى يالغان گۇۋاھلىق بېرىشتۇر. ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، يالغانچىلىق باشقىلارنى ئالداش مەقسىدى بىلەن بىلىپ تۇرۇپ ھەقىقەتكە خىلاپ سۆزلەرنى قىلىشتۇر. بۇ سەۋەپتىن يالغان ئېيتىش بارلىق دىنلاردا چەكلەنگەن.

گۇۋاھلىق بېرىش بىر ئىنسان كۆرگەن، ھەققىدە مەلۇماتى بولغان بىر ۋەقە ھەققىدە گۇۋاھلىق بېرىش دېگەنلىكتۇر. گۇۋاھلىق بېرىش توغرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە ئادالەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

جەمئىيەتنىڭ تىنچ-ئامانلىقىنى ساقلاشتا شاھىتلىك قىلىش، ئىسلام دىنىدا مۇھىم ۋەزىپە ھېسابلىنىدۇ. قۇرئانى-كەرىم ھەر قانداق بىر ۋەقە ھەققىدە خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشتىن يىراق تۇرۇشىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئاللاھتائالا بۇ ھەقتە: «**چاقىرغان ۋاقىتتا گۇۋاھچىلار كەلمەي تۇرۇۋالمىسۇن**» (بەقەرە سۈرىسى، 282-ئايەت) دېگەن.

يالغاندىن گۇۋاھلىق بېرىش يالغان ئېيتىشتىمۇ قاتتىق گۇناھتۇر. چۈنكى يالغان گۇۋاھلىق بېرىش ئادالەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا توسالغۇ بولىدۇ. بۇ بەزى ئىنسانلارنىڭ زۇلۇمغا ئۇچراپ زىيان تارتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ سەۋەپتىن يالغان گۇۋاھلىق بېرىش ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغان پالاكەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا ئىسلام دىنى يالغان گۇۋاھلىق بېرىشنى قەتئىي چەكلىگەن. ئاللاھتائالا قۇرئانى-كەرىمدە بۇنى چەكلەپ، ئىنسانلار ھەققىدىمۇ توغرا گۇۋاھلىق بېرىشنى ئەمىر قىلغان. بۇ ھەقتە ئاللاھتائالا مۇنداق دەيدۇ: «**ئى مۇئمىنلەر، ئاللاھ ئۈچۈن ھەقنى سۆزلەيدىغان، ئادالەت بىلەن گۇۋاھلىق بېرىدىغان كىشىلەردىن بولۇڭلار، بىر خەلققە بولغان نەپرىتىڭلار سىلەرنى ئادىل مۇئامىلە قىلىشتىن يىراق قىلمىسۇن.**» (مائىدە سۈرىسى،27-ئايەت) پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىر ھەدىسىدىمۇ يالغان يەرگە قەسەم قىلىپ، گۇۋاھلىق بېرىشنى چوڭ گۇناھلاردىن ھېسابلىغان.

يالغان گۇۋاھلىق بېرىش باشقا دىنلاردىمۇ چەكلەنگەن. مەسىلەن: يەھۇدىلار رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك تۆت ئەمردىن بىرسىدە: «خوشناڭغا قارشى يالغان گۇۋاھلىق بەرمەيسەن» (چىقىش، 16:20) دېيىلگەن. بۇ ئەمىر خرىستىئانلار تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغان. ھەزرىتى ئىسا ئىنجىلدا قانداق ياخشى ئىشلارنى قىلىش كېرەك دەپ سورىغان بىرسىگە: «يالغان گۇۋاھلىق بەرمە» (ماتتا،19: 18-19) دەپ جاۋاب بەرگەن.

7 ـ باب. كۆپ دىنلىق، دىئالوگ ۋە مىسسىئونېرلىق

1. كۆپ دىنلىق

كۆپ خىل دىنلىق ھەر خىل دىنلاردىكى ئىنسانلارنىڭ ئۆزئارا دۈشمەنلەشمەي، بىرلىكتە ياشىشى دېگەنلىكتۇر. بۇنداق بىر مۇھىتتا ھەممە ئادەم بىر-بىرىنىڭ دىنىي ئەقىدىسى، ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. ھەرقانداق بىر ئادەم باشقا بىرسىنىڭ دىنىي ۋە مىللى ئادەتلىرىنى تەنقىد قىلمايدۇ، ھاقارەت قىلمايدۇ. ھەممە ئادەم: «سېنىڭ دىنىڭ ساڭا، مېنىڭ دىنىم ماڭا» پىكرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇ خىل قاراش كۆپ خىل دىنلىقنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرلىق ئاددى شەكلىدۇر.

كۆپ خىل دىنلىقنىڭ يەنە كالامى تەرىپىمۇ بار. كۆپ خىل دىنلىق بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن دىنلارنىڭ تەڭرىگە بارىدىغان ئوخشاش يوللاردىن كەلگەنلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇ چۈشەنچىگە ئاساسەن دىنلار ئوتتۇرىسىدا، بولۇپمۇ دىنىنىڭ مېغىزىدا ھەر قانداق بىر پەرق يوق. بارلىق دىنلار توغرىدۇر ۋە ھەقتۇر. دىنلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئۇلارنىڭ تەڭرى چۈشەنچىسى ۋە تەجرىبىسى ھەققىدە تەقدىم قىلغان مېتودلاردا بولىدۇ. بۇنداق دېگەنلىك يەھۇدىلىك، خرىستىئانلىق، ھىندۇئىزم، بۇددىزم ۋە ئىسلام قاتارلىق بارلىق دىنلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى بەخت-سائادەتكە يەتكۈزىدىغانلىقىنى قوبۇل قىلىش دېگەنلىكتۇر. بىرىنچى شەكلى بىلەن كۆپ خىل دىنلىق يەرشارىلاشقان دۇنيايىمىزدا كۈندىن-كۈنگە ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇش-جېدەل قىلماي تىنچلىقتا بىر-بىرلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىش چۈشەنچىسى دۇنيا جامائەتچىلىكى تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەرخىل دىنلاردىكى ئىنسانلار بىر يەرگە كېلىپ، ئورتاق ھاياتنىڭ ئىمكانلىرىنى كۆرۈشۈپ مۇزاكىرە قىلىۋاتىدۇ.

ئىسلامنىڭ كۆپ دىنلىققا بولغان قارىشى قانداق؟

بۇ خىل كۆپ دىنلىق دەسلەپكى دەۋرلەردىن باشلاپ ئىسلامدا ئۇيغۇن كۆرۈلگەن. ئىسلام بۇ مەقسەت بىلەن ھەر خىل دىنلاردىكى ئىنسانلارنىڭ بىر يەردە ياششىنى

ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ھۆكۈملەر ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ سەۋەپتىن زامانىۋى مەنىدىكى كۆپ دىنلىق ئىسلامغا ناتونۇش بولغان بىر نەرسە ئەمەس.

كۆپ دىنلىقنىڭ ئىككىنچى شەكلى غەربتىكى بەزى خرىستىئان ئىلاھىيەتچىلەر تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنماقتا. بۇلارنىڭ سانى ناھايىتى ئاز. خرىستىئانلارنىڭ كۆپ قىسمى خرىستىئانلىق بىلەن باشقا دىنلارنىڭ ئوخشاش كۆرۈلۈشىنى قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، خرىستىئانلىق ئىنسانلارنى تەڭرى ۋە نىجاتلىققا ئېرىشتۈرىدىغان يېگانە يولدۇر.

2. دىنلار ئاراسى دىئالوگ

دىنلار ئارا دىئالوگ ھەر خىل دىن ۋە مەدەنىيەتلەرگە مەنسۇپ ئىنسانلارنىڭ بىر يەرگە كېلىپ، بىر-بىرىگە ئۆز پىكرىنى تاڭماي، بىر-بىرلىرىنى ئالدىماي، ھەر خىل مەسىلىلەر ھەققىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىپ، مەۋجۇت مەسىلىلەرنى بىرلىكتە ھەل قىلىش يولى ئىزدەش دېگەنلىكتۇر. بۇ خىل دىئالوگ ئىنسانىي ۋە ئەخلاقى بولۇپ، ئىنسانغا خاس بىر ھەرىكەتتۇر.

ھەرخىل دىن، مەدەنىيەت ۋە دۇنيا قاراشقا ئىگە بولغان ئىنسانلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەت ئورنىتىشى كۈنىمىزدە تۇنجى قېتىم بولغان ۋەقە ئەمەس. تارىختا مۇسۇلمانلار، خرىستىئانلار ۋە يەھۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بەزى ۋاقىتلاردا ياخشى مۇناسىۋەت قۇرۇلغان. ھەرخىل دەۋرلەر ۋە ماكانلاردا ئۈچ دىنىنىڭ مەنسۇپلىرى بىر يەرگە كېلىپ، بىر-بىرىنى ئەيىپلىمەي، دىنىي مەسىلىلەردە تالاش-تارتىش قىلغان. تارىخ كىتابلىرىدا بۇ ھەقتە ئۆرنەكلەر بار. لېكىن بۇ خىل دىئالوگ پائالىيەتلىرى كۈنىمىزدىكىگە ئوخشاش سىستېمىلىق شەكىلدە ئېلىپ بېرىلمىغان.

كۈنىمىزدە دىنلار ئاراسى دىئالوگ پىكرىنى كۈنتەرتىپكە قويغانلار كاتولىك خرىستىئانلاردۇر. كاتولىكلار 1962-1965-يىللىرى ئارىسىدا ئۈچ يىل داۋاملاشقان II-ۋاتىكان كېڭىشىدە خرىستىئانلىق سىرتىدىكى دىنلارنىڭ مەنسۇپلىرى بىلەن دىئالوگ قۇرۇشنى قارار قىلغان. بۇ كېڭەشتە مۇسۇلمانلار ۋە يەھۇدىلاردىن باشلاپ، ھىندى، بۇددىست ۋە باشقا دىنلارنىڭ مەنسۇپلىرىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئەقىدىلىرىنى خرىستىئانلىق جەھەتتىن ماختىغان. يەنە باشقا دىن ۋە ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن يىغىلىش، ئۇلار بىلەن دىئالوگ قىلىش ھەققىدە خرىستىئانلارغا تەۋسىيەلەر قىلغان. كاتولىكلار دىنلار ئاراسى دىئالوگنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەرخىل ئورۇنلار تەسىس قىلىپ، مۇتەخەسسلەر يېتىشتۈرگەن. كۈنىمىزدە كاتولىك خرىستىئانلار بۇ ئورۇنلار ۋە مۇتەخەسسىسلەر ۋاستىسى بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دىئالوگ پائالىيەتلىرىگە ئاتلىنىۋاتىدۇ. لېكىن كاتولىكلار دىنلار ئاراسى دىئالوگنى ئىنسانلارنى خرىستىئانلاشتۇرۇش ئۈچۈن بىر مېتود قىلىۋاتىدۇ. بۇ سەۋەپتىن

خرىستىئانلارنىڭ ئۆتمۈشتىكى مىسسىئونېرلىك پائالىيەتلىرىنى كۆز ئالدىدا تۇتقان باشقا دىنلارنىڭ مەنسۇپلىرى كاتولىكلارنىڭ بۇ پائالىيەتلىرىگە شۈبھە بىلەن قاراپ، بۇ ھەرىكەتنىڭ مىسسىئونېرلىق ئۈچۈن قىلىنىۋاتقانلىقىدىن ئەندىشە قىلماقتا. ھالبۇكى، دىنلار ئاراسى دىئالوگ كۈنىمىز ناھايىتى موھتاج بولۇۋاتقان بىر مەسىلىدۇر. ھەر خىل دىنلار ۋە مەدەنىيەتتىكى ئىنسانلارنىڭ بىر يەرگە كېلىپ، بىر-بىرىنى تونۇشى ۋە ئورتاق مەسىلىلەرگە چارە تېپىش ئۈچۈن پىكىر ئالماشتۇرۇشى كۈنىمىزدە دۇنيادا يۈز بېرىۋاتقان ئۇرۇش-جېدەللەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ سەۋەپتىن سەممىي تۇيغۇلار بىلەن دىنلار ئاراسى دىئالوگ پائالىيەتلىرى داۋاملىششى كېرەك.

3. مىسسىئونېرلىق

«مىسسىئونېر» كەلىمىسى يىلتىز جەھەتتە لاتىنچە «مىسسىئو» كەلىمىسىدىن كېلىپ چىققان. بۇ سۆزنىڭ لۇغەتتىكى مەنىسى ۋەزىپە، قانۇن، ۋەكالەت، بىر ئادەمگە بىر ئىشنى قىلىش ئۈچۈن بېرىلگەن خۇسۇسى ۋەزىپە دېگەن مەنالارنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ سەۋەپتىن مىسسىئونېر ئىمتىيازلىق، ۋەزىپىلىك، ئۆزىنى بىر ئىدىيىنىڭ تارقىلىشىغا ئاتىغان ئادەم دېگەنلىك بولىدۇ.

مىسسىئونېرلىق ئاتالغۇسى كۈنىمىزدە دىنىي ساھەدە سىستېمىلىق تارقىلىش پائالىيەتلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. ئومۇمى جەھەتتە تارقىلىشچان خاراكتېرگە ئىگە بولغان بارلىق دىنلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بۇ ئاتالغۇ، كۆپ ھاللاردا خرىستىئان كېڭەيمىچىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. چۈنكى خرىستىئانلار دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى ئەڭ سىستېمىلىق ئۇسۇلدا، مەخسۇس تەشكىلاتلار ۋاستىسى ئارقىلىق قىلىۋاتىدۇ. خرىستىئانلاردىن باشقا كۈنىمىزدە ياھوۋا شاھىتلىرى، ھىندىلار، بۇددىستلارمۇ تەشكىللىك ھالدا مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرى قىلىۋاتىدۇ.

مىسسىئونېرلىق بىلەن تەبلىغ ئوتتۇرىسىدا قانداق پەرق بار؟

مىسسىئونېرلىق توغرا ئىكەنلىكىگە ئىشەنگەن نەرسىلەرنى باشقىلار بىلەن ئورتاقلىششى مەقسىدى بىلەن قىلىنىدىغان تەبلىغگە ئوخشمايدۇ. تەبلىغ ئىنسانىي ۋە ئەخلاقى مەناغا ئىگە. ئىنسان ئۆزى ئىگە بولغان ئۇلۇغ ھېكمەت ۋە دىنىي ھەقىقەتلەردىن باشقىلارنىڭمۇ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىش نورمال بىر ئىشتۇر. بۇ سەۋەپتىن ئۆزىدە ھەقىقەت، توغرىلىق بار بولغان خرىستىئانلىق، ئىسلام ۋە باشقا دىن

مەنسۇپلىرىنىڭ ئۆزى ئىگە بولغان دىنىي ھەقىقەتلەرنى كۈچى يەتكەن مىقداردا باشقا ئىنسانلارغا يەتكۈزۈشكە تىرىشىشى غايەت نورمال بىر ئىشتۇر. بۇ يەردىكى خاتالىق ھىلە يوللىرىغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئىنسانلارنىڭ بىر قىسىم ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى دىن ئالماشتۇرۇشقا مەجبۇرلاشتۇر. بۇ ھەرىكەت تەبلىغنىڭ روھىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، ئەمما بۇ مېتودنى كۆپ ھاللاردا مىسسىئونېرلار ئىشلىتىپ كېلىۋاتىدۇ. مەقسەت ۋە مېتودتا بۇ خىل پەرق بولغاچقا مىسسىئونېرلىق تەبلىغكە ئوخشاش ياخشى تەسىر قالدۇرالمايدۇ.

3.1. تۈركىيەدە پائالىيەت قىلىۋاتقان مىسسىئونېر تەشكىلاتلار

تۈركىيە ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم بىر دۆلەتتۇر. تۈركىيە تۇپراقلىرى تارىخ بويىچە كۆپلىگەن دىنىي ئەقىدە ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ بۆشۈكى بولغان. كۈنىمىزدە دۇنيادا نوپۇس جەھەتتىن ئەڭ كۆپ بولغان خىرىستىئانلىق تۈركىيە تۇپراقلىرىدا تەرەققى قىلغان. بۇ جەھەتتىن تۈركىيە داۋاملىق خىرىستىئانلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ كەلگەن. تۈركىيەنى خىرىستىئانلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئوسمانلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن باشلاپ خىرىستىئان گۇرۇپپىلار مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان. خىرىستىئان گۇرۇپپىلارنىڭ سىرتىدا تۈركىيەدە پائالىيەت قىلىۋاتقان باشقا گۇرۇپپىلارمۇ بار. بۇلار ياھۇۋا شاھىتلىرى، باھائىلەر بولۇپ، يەنە كېيىنكى ۋاقىتلاردا باشقا دىنىي ھەرىكەتلەرمۇ تۈركىيەدە تەرەپدار توپلاشقا تىرىشىۋاتىدۇ.

3.1.1. خىرىستىئان گۇرۇپپىلار

خىرىستىئانلىق مىسسىئونېر خاراكتېرلىق بىر دىندۇر. خىرىستىئانلىق بۇ خاراكتېرىنى ھەزرىتى ئىسانىڭ ئىنجىلدىكى سۆزلىرى بىلەن پاۋلۇسنىڭ مەكتۇپلىرىدىكى سۆزلەردىن ئالغان. ماتتا ئىنجىلىنىڭ 28-بابىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان ھەزرىتى ئىسانىڭ شۇ سۆزلىرى مىسسىئونېرلىقنىڭ ئىنجىلدىكى ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ: «ھازىر سىلەر بېرىپ بارلىق مىللەتلەرنى ئوقۇغۇچۇمغا ئايلاندۇرۇڭلار! ئۇلارنى دادا، ئوغۇل ۋە مۇقەددەس روھقا ۋاكالىتەن ۋاپتىز (سۇغا چۆمۈلدۈرۈش) قىلىڭلار! سىلەرگە ئەمىر قىلغان نەرسىلەرنى ئىجرا قىلىشنى ئۇلارغا ئۆگىتىڭلار. مەن پۈتۈن كۈن بويىچە، دۇنيانىڭ ئاخىرغىچە سىلەر بىلەن بىللە بولىمەن.» خىرىستىئانلىق ئالەمشۇمۇل نىجاتلىق قارىشىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ، پۈتۈن دۇنياغا تارقىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ سەۋەپتىن خىرىستىئان چىركاۋلىرى دۇنيانىڭ ھەممە يەرلىرىدە خىرىستىئان جامائەت شەكىللەنگۈچە مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشنى ئۆزلىرىگە دىنىي بىر ۋەزىپە دەپ بىلىدۇ.

تۈركىيەگە قارىتا تۈنجى مىسسىئونېرلىق ھەرىكەتلىرى ئوسمانلىلىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا ئەرمەنىلەر ئارىسىدا باشلىغان. خرىستىئان، كاتولىك ۋە پروتەستان گۇرۇپپىلار ئەرمەنىلەرنى ئۆز مەزھەپلىرىگە تارتىش ئۈچۈن تۈركىيە ئەرمەنىلىرى ئارىسىدا مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارغان. ئەرمەنىلەر ئارىسىدا كاتولىك مىسسىئونېرلىگى 130 يىل داۋاملاشقان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەرمەنىلەرنىڭ بىر قىسمى كاتولىكلىقنى قوبۇل قىلىپ، ئايرىم بىر كاتولىك چىركاۋى قۇرغان. ئوسمانلى دۆلىتى 1830 ـ يىلى فرانسىيەنىڭ ۋاستىسى بىلەن كاتولىك ئەرمەنىلەرنى ئايرىم بىر جامائەت دەپ تونىغان. كېيىن ئامېرىكىلىق پروتەستان مىسسىئونېرلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن پروتەستان ئەرمەنى چىركاۋى قۇرۇلغان. ئوسمانلى دۆلىتى بۇ چىركاۋنى ئەنگلىيەنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن 1847 ـ يىلى رەسمىي تونىغان.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا كاتولىك ۋە پروتەستان گۇرۇپپىلىرىنىڭ تۈركىيەدىكى مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرى كۈچلۈك ھالەتتە داۋاملاشقان. دىنىي ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرماسلىق (ئىلمانىيلىق) ئاساسىغا قۇرۇلغان تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تۈركىيەدىكى مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرى قىسمەن ئازايغان. لېكىن كېيىنكى يىللاردا بولۇپمۇ پروتەستان گۇرۇپپىلارنىڭ تۈركىيەدىكى مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرى جانلانغان. ئادۋەنتىستلەر، باپتىستلەر ۋە ئۆزىنى «مەسىھ ئىشەنگۈچىلىرى» دەپ تونۇتقان باشقا پروتەستان گۇرۇپپىلار تۈركىيەدىكى خرىستىئانلاشتۇرۇش پائالىيەتلىرىنى كۈچلۈك ھالەتتە داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. بۇلاردىن بولۇپمۇ «مەسىھ ئىشەنگۈچىلىرى»نىڭ پائالىيەتلىرى تۈركىيەدە بەكرەك كۆزگە كۆرۈنۈۋاتىدۇ. بىز بۇ يەردە بۇ گۇرۇپپىلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

3.1.1.1. باپتىستلەر

باپتىستلەر 17 ـ ئەسىردە گوللاندىيەدە بارلىققا كەلگەن بىر پروتەستان ئېقىمدۇر. باشقا پروتەستان گۇرۇپپىلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم پەرقى ۋاپتىز مەسىلىسىدۇر. باپتىستلەر خرىستىئان ساكرامېنتلىرىدىن ۋاپتىزنى پەقەت بالاغەتكە يەتكەنلەرگىلا ئىجرا قىلىشنى پرىنسىپ قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ۋاپتىز ئىنساننىڭ ئۆز ئىرادىسى بىلەن ئىسا مەسىھكە ئىمان ئېيتىشىنىڭ ئېنىق بىر سىمۋولىدۇر. بوۋاقلار ۋاپتىزنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارغا ۋاپتىز ئىجرا قىلىنمايدۇ. باپتىستلەر ۋاپتىزنى بەدەننى پۈتۈنلەي سۇغا چۆمۈلدۈرۈش شەكلى بىلەن ئىجرا قىلىدۇ.

بۇ گۇرۇپ تۈنجى پروتەستان مىسسىئونېرلىگىنى باشلاتقانلىقى بىلەن مەشھۇردۇر. دۇنيانىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە مىسسىئونېرلىق تەشكىلاتى ۋە چىركاۋلىرى بار. كۈنىمىزدە دۇنيادا تەخمىنەن سانى 40 مىليون ئەتراپىدا بولۇپ، ئىستانبۇلدا بىر چىركاۋى بار.

3.1.1.2. ئادۋەنتىستلەر

ئادۋەنتىزم 1831 ـ يىللىرىدا ۋىللىئام مىللەر (1742 ـ 1849) ئىسىملىك بىر دېھقان تەرىپىدىن ئامېرىكىدا قورۇلغان مەسىھچى بىر دىنىي ھەرىكەتتۇر. بۇ مەزھەپ خرىستىئانلىقتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان «ئىسانىڭ قايتىدىن دۇنياغا كېلىش چۈشەنچىسى» ئاساسىغا قورۇلغان. ئىسمىنى بۇ چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدىغان ئادۋەنتىست كەلىمىسىدىن ئالغان.

ئادۋەنتىزمدىن كېلىپ چىققان بىر نەچچە گۇرۇپ بار. بۇلارنىڭ ئىچىدىن 7 ـ كۈن ئادۋەنتىستلىرى مىسسىئونېرلىق جەھەتتىن مۇھىمدۇر. بۇلارغا «7 ـ كۈن ئادۋەنتىستلىرى» دېيىلىشىنىڭ سەۋەبى بۇلار باشقا خرىستىئان گۇرۇپلىرىنىڭ ئەكسىچە، مۇقەددەس دەم ئېلىش كۈنىنى شەنبە دەپ قوبۇل قىلغانلىقىدا.

7 ـ كۈن ئادۋەنتىستلىرى «كىتابى مۇقەددەس»نىڭ بۇيرۇقلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىدۇ. 1884 ـ يىلىدا ئىسانىڭ «تاللانغانلىرى»نىڭ يېزىلىشىنى باشلاتقانلىقىنى قوبۇل قىلىدۇ. يەھۇدى مۇقەددەس كىتابلىرىغا مەھكەم باغلانغان. مۇقەددەس دەم ئېلىش كۈنىنى يەكشەنبىنىڭ ئورنىغا شەنبە كۈنى دەپ قوبۇل قىلىپ شەنبە چەكلىمىلىرىگە ئەمەل قىلىدۇ. گۆش يىمەيدۇ، قەھۋە، چاي، تاماكا، ھاراق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىشلىتىشتىن يىراق تۇرىدۇ. ۋاپتىزنى سۇغا چۆكۈرۈش شەكلىدە ئىجرا قىلىدۇ. بەزى بۇيرۇقلىرىنىڭ ئوخشاپ قېلىشى بىلەن بەزى ۋاقىتلاردا ياھۇۋا شاھىتلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىدۇ.

7 ـ كۈن ئادۋەنتىستلىرىنىڭ تۈركىيەگە قارىتا مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرىنىڭ مەقسىدى پەقەت يېڭى خرىستىيانلار تېپىش ئەمەس. بۇلارنىڭ قارىشىچە، تۈركلەر خرىستىئانلىقنىڭ كېڭىيىشىگە توسقۇنلۇق پەيدا قىلغان. بۇ سەۋەپتىن ئىسا مەسىھنىڭ 2 ـ قېتىم قايتا كېلىشىنى كېچىكتۈرگەن. ئىسا مەسىھنىڭ 2 ـ قېتىم قايتا كېلىشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن تۈرك توسقۇنلىقىنىڭ يوقۇتۇلۇشى لازىم. بۇ سەۋەپتىن 7 ـ كۈن ئادۋەنتىستلىرى تۈركىيەنىڭ پارچىلىنىشى ئۈچۈنمۇ ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ.

بارلىق مىسسىئونېرلارغا ئوخشاش 7 ـ كۈن ئادۋەنتىستلىرىمۇ تۈركىيەدە قولى يېتىدىغان تۈنجى دەرەخ سۈپىتىدە خرىستىئان ئامىللارنى تاللىغان. بۇ گۇرۇپ 1958 ـ يىلىدىن باشلاپ تۈركىيەدە ماكانلاشقان بىر چىركاۋغا ئىگە.

3.1.1.3. مەسىھ ئىشەنگۈچىلىرى

تۈركىيەدە ئۆزىنى كۆپىنچە ۋاقىتلاردا مەسىھ ئىشەنگۈچىلىرى، بەزى ۋاقىتلاردا خوشخەۋەرچىلەر (ئىنجىلچىلار) دەپ تونۇتقان بۇ گۇرۇپ خرىستىئان دۇنياسىدا «ئەۋانجەلىك خرىستىئانلار» نامى بىلەن مەشھۇردۇر. «كىتابى مۇقەددەس»نى دىندا يېگانە ھۆكۈم قىلغۇچى دەپ قوبۇل قىلغان بارلىق پروتەستانلار ئەۋانجەلىك

(ئىنجىلچىلار) بولۇش سۈپىتى بىلەن بىرلىكتە پروتەستانلار ئىچىدە بىر گۇرۇپ ئۆزىنى ئەۋانجەلىك خرىستىئانلار دەپ تونۇتىۋاتىدۇ. ئەۋانجەلىك خرىستىئانلار 18-ئەسىردە جوھن ۋاسلە ۋە گېئورگى ۋاتىفىئەلد تەرىپىدىن ئەنگىلىيەدە قۇرۇلغان. ئەۋانجەلىك خرىستىئانلار 1846-يىلى (Evangelical Alliance) ئەۋانجەلىكال ئەللىئانس ئىسمىنى ئالغان خەلقئارالىق بىر تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلىشى ئاستىدا توپلانغان. پىرەسبىتەريان مېتودىستقا ئوخشاش مەسىھچى پروتەستان گۇرۇپلار بۇ تەشكىلاتنىڭ رەھبەرلىگى ئاستىدا خەلقئارا ساھەدە مىسسىئونېرلىق قىلىۋاتىدۇ.

ئېۋانجالىكال ئالىئانس تەشكىلاتى ئاستىدا توپلانغان بۇ گۇرۇپلار توققۇز ئاساسى پرىنسىپتا بىرلەشكەن. بۇ توققۇز پرىنسىپ:

1. «كىتابى مۇقەددەس» (تەۋرات ۋە ئىنجىل) ئىلاھىي ۋەھيىدۇر، دىندا يېگانە ھۆكۈم قىلغۇچى «كىتابى مۇقەددەس»تۇر. ئۇ خرىستىئانلار ئۈچۈن كۇپايىدۇر.
2. كىتابى مۇقەددەسنى ھەممە ئادەم ئوقۇسا بولىدۇ. ھەممە ئادەم بۇ ھوقۇققا ئىگە.
3. ئۈچ شەخستىن بارلىققا كەلگەن تەڭرى بىردۇر.
4. ئىنسانلىق ئەسلى (تۇغۇلۇشتىنلا بار بولغان) گۇناھ بىلەن كىرلەنگەن.
5. تەڭرىنىڭ ئوغلى ئىسا ئىنسان شەكلىدە يەر يۈزىگە چۈشۈپ، ئۆزىنى گۇناھكارلار ئۈچۈن قۇربان قىلغان. ئۇ قۇتقۇزغۇچى، ۋاستىچى ۋە پادىشاھتۇر.
6. ئىسا مەسىھكە ئىمان ئېيتىش گۇناھلارنىڭ يۇيۇلىشى ئۈچۈن يېتەرلىكتۇر.
7. مۇقەددەس روھ گۇناھكارلارنىڭ تەۋبە قىلىشى ئۈچۈن تىرىشىدۇ.
8. روھ ئۆلمەيدۇ. ئىنسانلار بەدەن بىلەن تىرىلىدۇ، ئىنسانلارنى ئىسا مەسىھ ھېسابقا تارتىدۇ. ئۇلار ھەققىدە ئىسا مەسىھ ھۆكۈم بېرىدۇ.
9. خرىستىئان جامائىتىنىڭ تەشكىللىنىشى ئىلاھىيدۇر. تەڭرى خرىستىئان جامائىتىنى تەشكىل قىلىپ، بېشىغا داھىلار قويغان. يەنە ئەينى شەكىلدە ۋاپتىز ۋە ئەۋخارىستىيانىڭ شەكىللىنىشمۇ ئىلاھىيدۇر.

بارلىق ئەۋانجەلىك خرىستىئانلار بۇ پرىنسىپلارنى قوبۇل قىلىدۇ. ئۇلار ئۈچۈن «كىتابى مۇقەددەس» بولۇپمۇ «يېڭى ئەھدە» ئىنتايىن مۇھىم. ئۇلار «يېڭى ئەھدە»دە بولمىغان ھەرقانداق ئەقىدە ۋە ھۆكۈملەرنى تونىمايدۇ. كىتابى مۇقەددەسكە قىلىنغان ھەر قانداق بىر تەنقىدكە قاتتىق قارشى چىقىدۇ. كىتابى مۇقەددەسنىڭ تەڭرى سۆزى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ. ئۆزلىرىدىن كىتابى مۇقەددەسكە مۇناسىۋەتلىك بىر سوئال سورالغان ۋاقىتتا دەرھال يېنىدىكى كىتابى مۇقەددەسكە قاراپ جاۋاب بېرىدۇ. ئۇلار ئۈچۈن پەقەتلا ئىمان مۇھىم. ئىبادەت شەكىللىرىنىڭ ئارتۇق ئەھمىيىتى يوق. بۇجەھەتتە كاتولىكلارنى قاتتىق تەنقىتلەيدۇ.

ئۆزىنى ئەۋانجەلىك خرىستىئانلار دەپ ئاتىغان خرىستىئان گۇرۇپپىلار، تۈركىيەدە جانلىق شەكىلدە مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. خوشخەۋەر نەشرىياتى، لوتۇف نەشرىياتى، كىتابى مۇقەددەس شىركىتى قاتارلىق نەشر ئورگانلىرى ۋە ئىسمىلىرى مەخپىي بولغان بىر نەچچە نەشرىيات تۈركچە كىتاب، رىسالە نەشر قىلىپ ھەقسىز تارقىتىۋاتىدۇ. گېزىت ـ ژۇرناللاردا «كىتابى مۇقەددەس» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئېلانلار بېرىۋاتىدۇ.

تۈركچە كىتاب ۋە رىسالىلەردە كىتابى مۇقەددەسنىڭ ئۆزگەرتىلمىگەنلىكى، قۇرئانى ـ كەرىم تەرىپىدىن سەھىھ قوبۇل قىلىنغانلىقىنى قايتا ـ قايتا چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ھەقتە قۇرئانى ـ كەرىمدىن بەزى ئايەتلەرنى دەلىل قىلىپمۇ كۆرسىتىدۇ.

تۈركىيەنىڭ ھەر تەرىپىدە، كۆزدىن يىراق يەرلەردە ئۆي تۇتۇپ، بۇ يەرلەردە ئىنجىل كۇرسلىرى ئېچىپ، خرىستىئانلىقتىكى سۆيگۈ ئامىلى ھەققىدە نوقتىلىق توختىلىپ، ئىسا مەسىھنىڭ ئىنسانلارنى سۆيگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈۋاتىدۇ.

ئىسا مەسىھنىڭ بىر قۇتقۇزغۇچى تەڭرىلىقىغا ئىشەنگەنلەرنىڭ قەتئىي جەھەننەمگە بارمايدىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. بۇلار ھەر قانداق بىر سىياسى ۋە ئىقتىسادى مەنپەئەتنى مەقسەت قىلمىغانلىقى، مەقسىدىنىڭ ئىنسانلارنى قۇتقۇزۇش ۋە ئۇلارنى بەختلىك قىلىش ئىكەنلىكىنى تەشۋىق قىلىۋاتىدۇ.

3.1.2. ياھوۋا شاھىتلىرى

ياھوۋا شاھىتلىرى يەھۇدىلىك ۋە خرىستىئانلىقنىڭ ئارلاشمىسىدىن شەكىللەنگەن بىر دىنىي ھەرىكەت بولۇپ، 19 ـ ئەسىردە بارلىققا كەلگەن مەسىھچى ۋە مىسسىئونېر خاراكتېرلىق دىنىي ھەرىكەتتۇر.

ياھوۋا شاھىتلىرىنىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى چارلىس تازە راسسىل (1852-1916)دۇر. چارلىس تازە راسسىل 1852 ـ يىلى 16 ـ فېۋرالدا ئامېرىكىنىڭ پېنسىلۋانىيە شتاتىغا قارايدىغان پىتتىسبۇرە شەھرىدە تۇغۇلغان. راسسىل دىندار بىر ئائىلە مۇھىتىدا چوڭ بولغان. راسسىل 23 يېشىدا پەلسەپىسىنى ھەزرىتى ئىسانىڭ قايتا كېلىش ئەقىدىسى ئۈستىگە بىنا قىلغان ئادۋەنتىست خرىستىئان چىركاۋ گۇرۇپپى بىلەن تونۇشقان. ئۇ بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئىسانىڭ تەكرار كېلىپ، دۇنيانى باشقۇرىدىغان پىكرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، بۇ ۋەقەنىڭ يېقىندا يۈز بېرىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، «يېڭى ئەھدە»دە ئېيتىلغان ئارماگېدون ئۇرۇشى 1914 ـ يىلى پارتلاپ، قىيامەت قايىم بولىدۇ.

1914 ـ يىلى راسسىلنىڭ بىشارەتلىرى ئەمەلگە ئاشمىغاندا ، بۇ قېتىم ئۇ كۆرسەتكەن ۋاقىتنىڭ قىيامەت ئالامەتلىرىنىڭ باشلانغۇچ يىلى ئىكەنلىكىنى جاكارلاپ ، جامائەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان.

1916 ـ يىلى راسسىلنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا جامائەتنىڭ ئادۋكاتى ج. فى. راتھرفورد چىققان. راتھرفورد ئۇ ۋاقىتقىچە «راسسىلىستلار» دەپ ئاتالغان جامائەتنىڭ ئىسمىنى «ياھوۋا شاھىتلىرى» دەپ ئۆزگەرتكەن. ئۇ ئۆيمۇ ـ ئۆي بېرىپ، مىسسىئونېرلىق قىلىش ئادىتىنى باشلاتقان. ئۇنىڭ دەۋرىدە ئامېرىكىدىن كېيىن گېرمانىيە ياھوۋا شاھىتلىرىنىڭ مەركىزى بولغان. نەتىجىدە ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي ئۆلگەن. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ياھوۋا شاھىتلىرى كۆندىن ـ كۆنگە كۆپلەنگەن.

ياھوۋا شاھىتلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن داھىلار ئارمەگەدون ئۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل تارىخلارنى كۆرسەتكەن. بۇ تارىخلار ئىچىدە 1975 ـ يىلى مۇھىمدۇر. 1960 ـ يىلى ھەرىكەتنىڭ نەشر ئورگانلىرىدا ئارمەگەدون ئۇرۇشىنىڭ 1975 ـ يىلى يانۋاردا پارتلايدىغانلىقى ئېلان قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن قىيامەتنى كۈتىۋاتقان ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىشىدىن ئايرىلىپ، مال ـ مۈلكىنى سېتىپ، پۇلىنى جامائەتنىڭ نەشر ئورگانى بولغان تاراسۇت راۋىقىغا ئىئانە قىلغان. 1975 ـ يىلىنىڭ كېلىشى بىلەن قىيامەتنىڭ قوپماسلىقى ياھوۋا شاھىتلىرىنى قاتتىق ئۈمىدسىزلەندۈرگەن. ھەرىكەتنىڭ 4 ـ رەئىسى فرەدرىك فرانس، بۇنىڭدىن ۋاقىت بېكىتىشنىڭ توغرا بولمايدىغانلىقىنى، ياھوۋا شاھىتلىرى ۋە ئارمەگەدون ئۇرۇشىنىڭ قاچان يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئويلىماي، ياھوۋا شاھىتلىرىغا خىزمەت قىلىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ياھوۋا شاھىتلىرى جەننەتنىڭ بارلىقىغا ئىشىنىدۇ، لېكىن جەھەننەمنى قوبۇل قىلمايدۇ. بۇنىڭ ئورنىغا ئەبەدى ئۆلۈم جازاسىغا ئىشىنىدۇ. كىتابى مۇقەددەستە 30 دىن كۆپ جەھەننەم كەلىمىسى بولىشىغا قارىماي، جەھەننەمنىڭ خاتا چۈشىنىشتىن كېلىپ چىققان بىر ئەقىدە ئىكەنلىكىنى سۆزلەيدۇ. روھنىڭ ئۆلۈم بىلەن بىرلىكتە يوقىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. ئۆلارنىڭ قارىشىچە، قىيامەتتىن كېيىن 144 مىڭ كىشى ياھوۋا شاھىتلىرى ئارىسىدىن تاللىنىپ، ئاسماندىكى جەننەتكە ئېلىپ چىقىلىدۇ. بۇ ئىنسانلارنىڭ بېشىدا ھەزرىتى ئىسا بولۇپ، دۇنيانى باشقۇرىدۇ. بۇ دۇنيا تەڭرى ياھوۋانىڭ ئىنسانلارغا مىڭ يىللىق ئىككىنچى قېتىملىق سىناق پۇرستى بەرگەن دۇنيا بولىدۇ. مىڭ يىل ئىچىدە ئەركىن ئىرادىسى بىلەن ياھوۋاغا ئىبادەت قىلغانلار قۇتۇلىدۇ. باشقا ئىنسانلار ئەبەدى ئۆلۈم بىلەن جازالاندۇرىلىدۇ. بۇ ئىككىنچى ھايات دەۋرىدە مۇۋەپپىقىيەت قازانغان ئىنسانلارنىڭ جەننىتى دۇنيا بولىدۇ. باشقا بىر ئىپادە بىلەن دۇنيا جەننەتكە ئايلىنىدۇ.

ياھوۋا شاھىتلىرى قان ۋە ئورگان ئالماشتۇرۇشقا قارشى چىقىپ، بۇ ھەرىكەتنىڭ تەڭرىگە قارشى قىلىنغان بىر گۇناھ ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. ياھوۋا شاھىتلىرى ئۇرۇش ۋە ھەرتۈرلۈك ئىدىئولوگىيەگە قارشى تۇرىدۇ. بۇ سەۋەپتىن قۇرال ئىشلىتىش ۋە ئەسكەرگە بېرىشنى رەت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، مىللى مارش ئېيتىش ۋە بايراقفا سالام بېرىش ياھوۋا پادىشاھلىقىغا قارشى قىلىنغان بىر گۇناھتۇر.

ياھوۋا شاھىتلىرى سىستېمىلىق ۋە مۇستەھكەم ئىرادىگە ئىگە مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرى بىلەن مەشھۇردۇر. ياھوۋا شاھىتلىرى مىسسىئونېر مەكتەپلىرىدە يېتىشتۈرىلىدۇ، بىر كۈننىڭ خالىغان ۋاقتىدا ئۆيمۇ-ئۆي بېرىپ، چۈشەنچىلىرىنى تارقىتىشقا تىرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ پائالىيەتلىرى گۇرۇپ باشلىقلىرى تەرىپىدىن ئەستايىدىللىق بىلەن پىلانلىنىپ، قايسى مىسسىئونېرنىڭ قاچان، قانچە سائەت ئىشلەيدىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

ياھوۋا شاھىتلىرىنىڭ تۈركىيەدىكى پائالىيەتلىرى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

ياھوۋا شاھىتلىرىنىڭ تۈركىيەگە قارىتا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى ھەرىكەتنىڭ نەشر ئورگىنى بولغان تاراسىۇت راۋقىنىڭ دوكلاتلىرىدا كۆرسىتىلىشىچە، تۇنجى قېتىم 1909-يىلى باشلانغان. بۇ دەۋردە ئىزمىردا تاراسىۇت راۋقىدا ئوقۇيدىغان بىر گۇرۇپ شەكىللەنگەن. بۇنىڭ بىلەن تۈركىيە ياھوۋا شاھىتلىرىنىڭ پائالىيەت ساھەسىگە كىرگەن. تۈركىيە مۇسۇلمان كىملىكتىكى بىر دۆلەت بولغانلىقى ئۈچۈن ياھوۋا شاھىتلىرىنىڭ تۈركىيەدىكى تەرەققىياتى خرىستىئان دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى ئاستا بولغان. ياھوۋا شاھىتلىرى دەسلەپتە ئەرمەنى ۋە رۇم نەسىللىك تۈركىيە پۇخرالىرى ئارىسىغا تارقالغان. كېيىنچە مۇسۇلمان تۈرك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان تۇنجى مۇنىسىنى 1959-يىلى ئوفتىسىر بىر دادىنىڭ ئوغلى بولغان مەتە سۇئەر بىلەن بەرگەن. 1959-يىلىدا ياھوۋا شاھىتلىرى بىلەن تونۇشقان مەتە سۇئەر 1963-يىلى ۋاپىتىز بولغان.

ياھوۋا شاھىتلىرىنىڭ 1997-يىلىغا ئائىت دوكلاتىدا ئىزمىر 1-ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىزمىردا تۆت پادىشاھلىق زالى (مابەد) بار. ئىزمىردىن كېيىن ئىستانبۇل، ئەنقەرە، مەرسىن قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ بۇ خىل زاللىرى بار.

3.1.3. باھائىلار

باھائىلار ئىسلامدىكى شىئە مەزھىبىدىكى شەيخىلىك تەرىقىتىدىن كېلىپ چىققان ئارىلاشما (شالغۇت) دىنىي ھەرىكەت بولغان باھائىلىققا مەنسۇپتۇر.

باھائىلىكنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى مىرزا ئەلى مۇھەممەت بىلەن باشلانغان. شەيخىلىك تەرىقىتىگە مەنسۇپ بولغان مىرزا مۇھەممەت، ئۆزىنىڭ شىئەلەر كۈتۈۋاتقان مەھدىگە ئېچىلىدىغان باب (ئىشىك) ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. بۇ سەۋەپتىن ئۇ قۇرغان ھەرىكەتكە «بابىلىك» ئىسمى بېرىلگەن. كېيىن ئۆزىنىڭ مەھدى ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، «ئەل بايان» ئىسمىدا بىر كىتاب يازغان. بۇ كىتاب بىلەن قۇرئانى ـ كەرىمنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى بايان قىلغان. مىرزا ئەلى مۇھەممەت 1850 ـ يىلى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆتكەن مىرزا ھۈسەيىن ئەلى (1817 ـ 1892) بۇ ھەرىكەتنى تېخىمۇ تەرەققى قىلدۇرغان. ئۇ مىرزا مۇھەممەت كېلىشىنى ۋەدە قىلغان شەخسنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، بابىلارنى ئۆز ئەتراپىدا توپلىنىشقا چاقىرغان. كېيىن «باھائۇللاھ» دەپ ئاتالغان مىرزا ئەلى ھۈسەيىن بىلەن بۇ ھەرىكەت باھائىلىك ئىسمىنى ئالغان. ئوسمانلى پادىشاھى سۇلتان ئابدۇلئەزىزنىڭ پەرمانى بىلەن مىرزا ھۈسەيىن ئەلى ئاققاغا سۈرگۈن قىلىنغان. مىرزا مۇھەممەت ئەلى ئورنىغا چوڭ ئوغلى ئابباس ئەپەندىنى قويۇپ، 1892 ـ يىلى ئۆلگەن.

ئابدۇلبابا لەقىمى بىلەن مەشھۇر بولغان ئابباس ئەپەندى باھائىلىكنىڭ قىسقا ۋاقىتتا مىسىر، ياۋرۇپا ۋە ئامېرىكىغا تارقىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان.

1921 ـ يىلى 21 ـ نۇيابىردا ھايپادا ئۆلۈشتىن ئىلگىرى ئورنىنى چوڭ نەۋرىسى شەۋكى ئەپەندىگە بەرگەن.

شەۋكى ئەپەندى 1897 ـ يىلى ئاققادا تۇغۇلغان. بەيرۇت ۋە ئەنگىلىيەدە ئوكسفورد ئونىۋېرسىتېتىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان. 1937 ـ يىلى ئامېرىكىلىق باھائى بىر ئائىلىنىڭ قىزى بىلەن ئۆيلەنگەن. 1957 ـ يىلدىكى ئۆلۈمگىچە بولغان ئارىلىقتا باھائىلىكنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تىرىشقان.

ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىدىغان بىر ۋارىسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن باھائىلىك ئىسرائىلىيىنىڭ ھايپا شەھرىدە قورۇلغان «ئومۇمى ئادالەت ئۆيى» تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىشقا باشلىغان. پۈتۈن دۇنيادا «ماھىيىل» دەپ ئاتىلىدىغان جەمئىيەتلەردە تەشكىللاتلانغان. ماھپىللەر مەركىزى ماھپىللەر ۋە مەھەللىۋى ماھپىللەر دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ.

باھائىلىك مۇستەقىل بىر دىنىي قارىشى بارلىقىنى سۆزلەيدۇ. باھائىلىكتە يەھۇدىلىك، خىرىستىئانلىق، ئىسلامدىن تاللاپ تەشكىل قىلىنغان بىر قىسىم ئېتىقادى ۋە ئەسلى ئامىللار بار. باھائىلارنىڭ قارىشىچە ئاللاھقا، كىتابلىرىغا، پەيغەمبەرلىرىگە، باپقا ۋە باھائۇللاغا ئىشىنىش ئىمان ئاساسلىرىدىن بىرىدۇر. باھائىلىكتە ئاخىرەتكە ئىشىنىش يوقتۇر. 15 يېشىنى تاماملىغان ھەر ئادەم 70 يېشىغىچە باھائىلىكنىڭ دىنىي ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇلدۇر. بۇ دىنىي ھۆكۈملەر ناماز، روزا، ھەج، زاكات

ۋە مۇقەددەس ئىبارىلەرنىڭ ئوقۇلىشىدۇر. باھائىلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى باھائۇللاھ يازغان «كىتابى ئاقدەس»تۇر.

بۇ دىنىي ھۆكۈملەر بىلەن بىرگە باھائىلىكنىڭ بىر قىسىم ئاساسىي پرىنسىپلىرىمۇ بار. بۇ پرىنسىپلار ئىنسانلارنىڭ بىرلىكى، بارلىق دىنلارنىڭ بىرلىكى، تىل، نەشرىيات بىرلىكى، ئەر-ئايال باراۋەرلىكى، ھەر تۈرلۈك مۇتەئەسسىپلىكنىڭ قالدۇرۇلىشى، دىن بىلەن ئىلىم ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭلۇقنىڭ ساقلىنىشى، مەجبۇرى مائارىپ ۋە دۇنيا تىنچلىقىدىن ئىبارەت.

باھائىلىك 2-دۇنيا ئورۇشىدىن كېيىن دۇنياغا تېزلىكتە تارقالغان. كۈنىمىزدە دۇنيادا بەش مىليون ئەگەشكۈچىسى بار. باھائىلار دۇنيادىكى پائالىيەتلىرىگە ئوخشاش تۈركىيەدىمۇ مىسسىئونېرلىق پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولىشىچە، ئىستانبۇلدا بىر مەركىزى ماھپىل بىلەن بىرگە 48 ۋىلايەتتە بىردىن ماھپىلى بار. بۇ ماھپىللەرگە باغلىق 5.500 ئەتراپىدا باھائىنىڭ بارلىقى مەلۇم. ئەڭ كۆپ جايلاشقان ۋىلايەت سىۋاستۇر. 1990-يىلى سىۋاستا 580 نەپەر باھائىنىڭ مەۋجۇتلىقى ئېنىقلانغان.

باھائىلىك رەسمىي ئورگانلار تەرىپىدىن بىر دىن دەپ تەستىقلانمىغان بولسىمۇ، لېكىن تۈركىيەدىكى پائالىيەتلىرىنى ئەركىن ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. باھائىلار دىنلارنىڭ ئىتتىپاقى، ئالەمشۇمۇل قېرىنداشلىق، ئەر-ئايال باراۋەرلىكى، باھائىلىك بىلىم تەڭپۇڭلىقى، ئورۇش-جېدەلگە بولغان قارشىلىقى قاتارلىق شۇئارلىرى بىلەن تەشۋىقاتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، باھائىلىك تۈركىيەنىڭ شەرىئەت بىلەن ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىلگەن ئىلمانى تۈزۈمگە ئەڭ ئۇيغۇن بىر دىن ئىمىش.

باھائىلار دىنىي تەشۋىقاتلىرىدا ئىسلامدىنمۇ پايدىلىنىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىسلام باھائىلىك ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگىرى ھەق دىن ئىدى. باھائىلىك ئوتتۇرىغا چىقىش بىلەن بىكار قىلىنغان. باھائۇللاھنىڭ پەيغەمبەرلىكى قۇرئانى-كەرىمدە ئاللاھ تەرىپىدىن بىلدۈرۈلگەن.

3.1.4. باشقا دىنىي گۇرۇپپىلار

مورمۇنلار: جوسەپ سىمىت تەرىپىدىن 1830-يىلى ئامېرىكىدا قۇرۇلغان خرىستىئان مەنبەلىك دىنىي ھەرىكەتتۇر. مورمۇنلار ئۆزىنى «ئاخىرقى كۈن ئەۋلىيالىرى» دەپ ئاتايدۇ.

جوسەپ سىمىت 1830-يىلى «مورمۇن كىتابى» ناملىق بىر كىتاب نەشىر قىلدۇرغان. بۇ كىتاب مورمۇن ئىسمىدا بىر پەيغەمبەر تەرىپىدىن يېزىلىپ يەرگە

كۆمۈلگەنلىگى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مورونى تەرىپىدىن ئۆزىگە ئورنىنىڭ بىلدۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتقان. كېيىن ۋاپتىزچى يەھيا تەرىپىدىن يېڭى بىر چىركاۋ قۇرۇشقا بۇيرۇلغان.

سىمىت قىسقا ۋاقىتتا كۆپلەپ تەرەپدار توپلاپ، 1844 ـ يىلى تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا كەلگەن بىرىگھام يوڭ خەتەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن جامائەتنى ئوتاھ رايونىغا يۆتكىگەن. كېيىن سالت لايك شەھرى مورمونلارنىڭ مەركىزى بولغان.

مورمونلار ئەقىدىسى ۋە پائالىيەتلىرى بىلەن باشقا خرىستىئان گۇرۇپپىلىرىدىن پەرىقلىقتۇر. مورمونلار «تەسلىس» ۋە «كىتابى مۇقەددەس»كە ئىشىنىش بىلەن بىرلىكتە مورمون كىتابىنىڭ ئىمتىيازىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھەزرىتى ئىسانىڭ تەكرار كېلىدىغان يېرى ئامېرىكىدۇر. ۋەھيى كىتابىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان قۇددۇس ئامېرىكىدا قۇرۇلىدۇ. نىجاتلىقنىڭ يېگانە يولى مورمون بولۇشتۇر. مورمون ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلمىغانلار قۇتۇلالمايدۇ. ھەر مورمون مۇتلەق بىر مىسسىئونېر بولۇشى كېرەك. 18 ياشقا كىرگەن ياشلار ئەڭ ئاز ئىككى يىل دېڭىز سىرتىدىكى دۆلەتلەرگە مىسسىئونېرلىق قىلىشقا بارىدۇ. ئۇلارنىڭ تەرتىپلىك بىر ھاياتى بار. مورمونلار چاي، قەھۋە، تاماكا ۋە مەست قىلغۇچى نەرسىلەر ئىچمەيدۇ. ئائىلە ۋە كوللىكتىپ تۇرمۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ.

مورمونلار تۈركىيەدىمۇ پائالىيەت قىلىپ، مورمون كىتابىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ھەقسىز تارقىتىۋاتىدۇ.

مۇنجۇلار: مۇنجۇلۇق 1954 ـ يىلى كورىيەلىك سۇن مىيۇڭ مۇن تەرىپىدىن قۇرۇلغان مىسسىئونېر خاراكتېرلىق يېڭى بىر دىني ھەرىكەت. خرىستىئانلىقنىڭ پىرەسبىتەريان چىركاۋىغا مەنسۇپ بولغان مۇن، 1936 ـ يىلى يەر يۈزىدە تەڭرى پادىشاھلىقىنى قۇرۇشقا ۋەزىپىلەندۈرۈلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ بۇ خىل پىكرى پىرەسبىتەريان چىركاۋى تەرىپىدىن بۇزۇلغان دەپ تەنقىد قىلىنىپ، چىركاۋدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان. مۇن كېيىنكى ۋاقىتلاردا تەڭرىدىن ۋەھيى كەلگەنلىكى، مۇسا ۋە بۇددىغا ئوخشاش دىني داھىلار بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى سۆزلەشكە باشلىغان. بۇلارنىڭ ئاخىرىدا مۇنجۇلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئىلاھىي پىرىنسىپ» ئوتتۇرىغا چىققان.

بارلىق دىني ھەرىكەتلەرگە ئوخشاش، مۇنجۇلۇقمۇ يىراق شەرق ۋە غەربتە تەرەپدار توپلىغان. قىسقا ۋاقىتتا چوڭ‌قىيىپ تەرەققى قىلغان. مۇنجۇلۇق بارلىق دىنلارنى بىرلەشتۈرۈش پىكرى بىلەن «بىرلەشكەن چىركاۋ» ئىسمىنى ئالغان. مالىيە مەنبەسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن شىركەتلىشىپ، بىر نەچچە ساھەگە قول تىققان.

مۇنجۇلارنىڭ ئەڭ دىققەت تارتىدىغان پائالىيەتلىرىدىن بىرى كوللىكتىپ ئۆيلەندۈرۈش مۇراسىملىرىدۇر. ھەر يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇقەددەس ئۆيلىنىش

مۇراسىملىرىدا 100 جۈپ قىز-يىگىتنى ئۆيلەندۈرىدۇ. بۇنىڭ ھېكمىتى پاكىز بىر ئىنسان نەسلىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت.

مۇنجۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسان نەسلى ئادەم بىلەن ھاۋانىڭ قىلغان ئەسلى گۇناھى بىلەن كىرلەنگەن. ئىسا ئىنسانىيەتنى بۇ گۇناھدىن قۇتقۇزۇشقا تىرىشقان بولسىمۇ، ئۆيلىنىپ بىر ئائىلە قۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان. مۇنچىلار پاكىز بىر ئىنسان نەسلى بارلىققا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئۇلار تەرتىپلىك ئائىلە ھاياتىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ، غەيرى مۇناسىۋەتلەردە بولمايدۇ. تاماكا ۋە مەست قىلغۇچى نەرسىلەردىن يىراق تۇرىدۇ.

مۇنجۇلارنىڭ دىققەت تارتىدىغان يەنە بىر پائالىيىتى ھەر يىلى ئوخشىمىغان دۆلەتلەردە ياشلار لاگېر پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرىشىدۇر. مۇنجۇلار ھەر خىل دىندىكى ياشلارنى بۇ لاگېرغا چاقىرىدۇ. تۈركىيەدىن بۇ لاگېرغا چاقىرتىلىپ قاتناشقانلارمۇ بار. بۇ لاگېرنى ئورۇنلاشتۇرغانلارنىڭ مەقسىدى دىنلارنى بىرلەشتۈرۈپ، بىرلەشكەن چېركاۋ ئاستىدا توپلاشتىن ئىبارەت. لېكىن بۇ مەقسەتنى ئوچۇق سۆزلىمەيدۇ.

مۇنجۇلار دۇنيادا سانى كۆپ بولماسلىق بىلەن بىرلىكتە تۈركىيەگىمۇ مىسسىئونېرلار ئەۋەتتى. 1991-يىلى ئىستانبۇلدا «دۇنيا دىنلىرى كېڭىشى» نامىدا بىر يىغىن ئاچتى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara 1997.

Alban G. Widgery, Tarih Boyunca Büyük Öğretiler, Çeviren: Gülçiçek Soytürk, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971

Ali Erbaş, Hıristiyan Ayinleri (Sakramentler), İstanbul 1998.

Ali İhsan Yitik, Hint Kökenli Dinlerde karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi, İstanbul 1996.

Ali İsra Güngör, Vatikan, Misyon ve Diyalog, Töre Yayınları, Ankara 1998.

Ali Rafet Öskan, Yedinci Gün Adventizmi, Seba Yayınları, Ankara 1998.

Ananda Coomaraswamy, Hinduizm ve Budizm, Çeviren: İsmail Taşpınar, Kaknüs Yayınları

Avner Levi, Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Baki Adam, Dinler Tarihi, Açık Öğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 2000.

Baki Adam, "Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslama Bakışı", A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 37, Ankara 1997.

Baki Adam, Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat, Pınar yayınları, Ankara 2001 (İkinci Basım)

Bernard Lewis, İslam Dünyasında Yahudiler, Çeviren: Bahadır Sina Şener, İmge Yayınları, Ankara 1996.

Derman Bayladı, Dinler kavşağı Anadolu, İstanbul 1998.

Edward Evans-Prichard, İlkellerde Din, Çeviren: Hüsen Portakal, Öteki Yayın Evi, Ankara 1998.

Ekrem Sarikçioğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul 1983.

Ekrem Sarikçioğlu, Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvurları, Samsun 1997.

Erol Kirşehiroğlu, Türkiyede Misyonerlik Faaliyetleri, İstanbul 1963.

Francis Dornik, Konsiller Tarihi-İznik'ten Π.Vatikan'a , Çeviren: Mehmet Aydın, Türk Tarih Kurumu Basım evi, Ankara 1990.

Günay Tümer, Hıristiyanlikta ve İslamda Hazreti Meryem, TDV Yayınları, Ankara 1997.

Günay Tümer, Yeni Dokümanlar Işığında Yehova Şahitleri, İstanbul 1987.

Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1997

Hakan Olgun, Luther ve Reformu Katolisizm'i Protesto, Fecr yayın Evi, Ankara 2001.

Harun Güngör-Ünver Günay, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1997.

Ilgaz Zorlu, Evet Ben Selanikliyim: Türkiye Sabataycılığı, İstanbul 1998.

İskender Cedid, Yehova Şahitleri ve Öğretileri, Umut Çağrısı Yayınlar, Stuttgart 1984.

J .Nuener-J. Dupis, The Christian Faith, New Delhi 1982.

Kaan H. Ötken, Hristianlikta İnancın Yenilenmesi, Mavi Ada Yayıncılık, İstanbul 2002.

Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, Çeviren. Dominik Pamir, İstanbul 2000.

Kürşat Demirci, Dinler Tarihinin Meseleleri, İnsan yayınları, İstanbul 1997.

Kürşat Demirci, Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar, İstanbul 1991.

Kürşat Demirci, Yahudilik ve Dini Çoğulculuk, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.

Leo Tolstoy, Din Nedir, Çeviren: Murat Çiftkaya, Şule Yayınları, İstanbul 1997.

Louis Renou, Hinduizm, Çeviren: Maide Selan, İletişim Yayınları, Ankara 2001.

Mahmut Aydın, Monologdan Diyaloga, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

Maurice Borrmanns, Müslümanlarla Hıristiyanlar Arasında Diyaloga Yönelişler, Çeviren: Mehmet Ümit, İstanbul 1998.

Maurice Olender, Cennetin Dilleri, Çeviren: Nevzat Yılmaz, Dost Kitap Evi, Ankara 1998.

Mehmet Aydın, Hıristiyan kaynaklarına Göre Hıristiyanlık, TDV Yayınları, Ankara 1995.

Mehmet Katar, Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam'da Tövbe, Ankara 1997.

Mehmet Katar, "Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları" Dini Araştırmalar, C. 1.Sayı 1, Mayıs 1998.

Mircea Eliade, Mitlerin Özellikleri, Çeviren, Sema Rifat, Simavi Yayınları, İstanbul 1993.

Moshe Sevilla-Sharon, İsrail Ulusunun Tarihi, Yeruşayalım 1981.

Muhsin Abdülhamit, İslam'a Yönelen Yıkıcı Hareketler (Babilik ve Bahailiğin İçyüzü), Çeviren: M. Saim Yeprem-Hasan Güleç, Ankara 1984.

Paul Johnson, Yahudi Tarihi, İstanbul 1987.

Phlippe Borgeaud, Karşılaşma Karşılaştırma: Dinler Tarihi Araştirmaları, Çeviren: Mehmet Emin Özcan, Dost Kitap Evi, Ankara 1999.

Sarkis Paşaoğlu, Yehova Şahitleri-İddiaları ve Yanılgıları, Lütüf Yayıncılık, İstanbul 1999.

Swami Nikhilananda, Ruhun Kurtuluşunda Hinduizm, Çeviren: Sedat Umran, İstanbul 1968.

Şinasi Gündüz, Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

Thomas Michel, Hristiyan tanrıbilimine Giriş, İstanbul 1992.

Türkiye'de misyonerlik Faaliyetleri, TDV Yayınları, Ankara 1996.

W. Doniger O'Filaherty, Hindu Mitolojisi, Çeviren: Kudret Emiroğlu, İmge Yayınları, Ankara 1996.

W. Montgomary Watt, Müslüman-Hıristiyan Diyalogu, Çeviren:

Fuat Aydın, Birey Yayıncılık, İstanbul 2000.

Yahudilikte kavram ve Değerler, Hazirlayanlar: Suzan alalu ve diğerleri, Gözlem Yayın Evi, İstanbul 1996.

Yaşar Kutluay, İslam ve Yahudi Mezhepleri, Anka Yayınları, İstanbul 2001.

Yorgo Benlisoy-Elçin Macar, Fener Patrikhanesi, Ankara 1996.

Yusuf Baseasel, Yahudi Ansiklopedisi, Gözlem Yayın Evi, İstanbul 2001.

Zerdüşt'ün Gataları, Çeviren: Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1935.